

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 94

YAJNYAVALKYASMRTI -
VYAVAHARA ADHYAYA

Title WITH MITAK'SARA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 94 Subject: Dharmaśāstra

Title: Yagnyavalkya Smṛti Vyākaraṇa Adhyāya 7a
with Mīṭhāsara

Author: Yagnyavalkya and Scribe: —
Vigneshwara

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 1867

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" by 5" Extent: 166 fol.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: Complete

मेताद्वारा
व्यवहारा
ध्याय
९

॥६॥ **उत्तमः श्रीविनायकाय ॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥** अतिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रज्ञानाया लनं य
रमो धर्मस्तच्च उष्टनिग्रहमंतरेण न संभवति ॥ दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विनेति व्यवहारदर्श
नमदरहः कर्तव्यमित्युक्तं ॥ व्यवहारान् स्वयंपश्येत्तस्यैः परिहृतोऽन्वहमिति सच व्यवहारः कीदृशः
कतिविधः कथं वेतीति कर्तव्यता कलापो नाभिहितः ॥ तद्विधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥ व्यव
हारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्रह्मणैः सह ॥ धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविचर्जितः ॥ १ ॥ व्यवहारो नृपः
न्यविरोधेन स्तात्मसंबंधितया कथं व्यवहारः ॥ यथा कश्चिदिदं केनादिमदीयमिति कथयति ॥ अ
न्योऽपि तद्विरोधेन ॥ मदीयमिति ॥ तस्यानेकविधत्वं दर्शयति ॥ वज्रवचनेन ॥ नृप इति नक्षत्रियमात्रस्य
यं धर्मः किं तु प्रजापालनेऽधिकृतस्यान्यस्य पीतिदर्शयति ॥ पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेष
विधानार्थः ॥ विद्वद्भिर्वेदव्याकरणधर्मशास्त्रानि कौत्राह्मणैर्नक्षत्रियादितिः ब्राह्मणैः सह ति तृतीया
ति देशान्नेषामप्राधान्यं ॥ सहयुक्तेऽप्रधान इति स्मरणान्न ॥ अतश्चादर्शनेनैकान्यथा दर्शने च राज्ञो दो
षो न ब्राह्मणानां ॥ यथाहमनुः ॥ अदं द्यान् दंडयेद्वा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् ॥ अयशो महदाप्नोति नर

कं चैव गच्छति इति धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण देशादि समयधर्मस्यापि शास्त्राविरुद्धस्य
धर्मशास्त्रविषयत्वात् ॥ नष्टगुणादानं यथा वक्ष्यति ॥ निजधर्मविरोधेन यत्कसामयिको न वेत् सोऽपि
यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो गच्छतश्च यः ॥ इति क्रोधलोभविचर्जित इति धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलो
भविचर्जित इति न च नमादरार्थः ॥ अमर्षः ॥ क्रोधः ॥ लोभः ॥ लिप्सा ॥ ति शयः ॥ किंच ॥ श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्म
ज्ञाः सत्यवादिनः राज्ञा सना सदः कार्यरिपौ मित्रे च ये समाः ॥ श्रुतेन मीमांसा व्याकरणादिश्रवणेन ॥ आ
ध्ययनेन च संपन्नाः धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः ॥ सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ देषरागरदिताः ॥ एवं
नृणाः सना सदः सनायां यथा उपविशंति ॥ तथा दानमानसत्कारैराज्ञा कर्तव्याः ॥ यद्यपि श्रुताध्ययनसं
पन्ना इत्यविशेषणोक्तं ॥ तथापि ब्राह्मणा एव ॥ यथाह कात्यायनः ॥ स उ स न्यैः स्त्रिरेयुक्तेः प्राज्ञैर्मैत्रै
र्हि जोत मैः धर्मशास्त्रार्थकुरालैरर्थशास्त्रविशारदैरिति ॥ ते च त्रयः कर्तव्याः ॥ वज्रवचनस्यार्थवत्वात्
॥ यस्मिन् देशे निषीदंति विप्रावेदविदस्त्रयः इति मनुस्मरणान्न ॥ इह स्पति स्तु ॥ स स पंचत्रयोऽपि वासना
सदो न वेतीत्याह ॥ लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः स स पंचत्रयोऽपि वा ॥ यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सायक सहशासना

मि० व्यवहार

२

इति न च ब्रह्मणेः सदेति पूर्वोक्तोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादिविशेषणमिति मंतव्यं। तृतीया प्र
थमा तन्निर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यता वा संनवात् विद्वद्विरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगात्। तथा च कात्यायनेन ब्रा
ह्मणानां च सत्ता सदां च स्पष्टं नेदो दर्शितः। स प्राड्विवाकः सामान्यः स ब्राह्मणपुरोहितः। स सत्यः प्रेक्षको राजा स्व
र्गतिरिति धर्मतः इति तत्र स्वब्राह्मण अनियुक्ताः सत्ता सदा स्तनियुक्ता इति नेदः। अत एवोक्तं। नियुक्तो वा
नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि। यदि राजा अन्यथा करोति त
दासो निवारणयो अन्यथा दाधं उक्तं च कात्यायनेन। अन्यायेनापि तं यातां यऽनुयाति सत्ता सदा। तपि न द्रा
गिन सत्ता त्वो बोधनीयः स ते नृपः इति। अनियुक्तानां पुनरन्यथा अतिक्षेपेऽनसि क्षेपे वा दाघो न तु राड्यो
अनिवारणे। सत्ता वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समं सं। अत्रु वन् विब्रु वन्नापि न रो न वति किंचिद्वीति मनु व
चनात्। रिपो मित्रे चति। च शश्वो करं ड नर्थक ति पयै र्च नि शिर य धिष्टि तं यदः स र्त्र वं। यथा च कात्या
यनः। ऊ ल शी ल व यो व न वि न व द्दि र म स रैः। व नि शिः स्यात् क ति प यैः ऊ ल नू तै र धि ष्ठि त मिति। व्यवहार
नृपः पश्येदित्युक्तं। तत्रानु क ल्या माह। अपश्यता कार्य वि शा त्व व्यवहार नृपेण उ। सत्यैः स ह नियोक्तव्यो ब्रा

२

स्वपुर

ह्मणः सर्वधर्मवित्। कार्यतर व्याकुल नया व्यवहारान पश्यतानृपेण। पूर्वोक्तेः सत्यैः सदा। सर्वधर्मवित्। सर्वान्
धर्मान् शास्त्रोक्तान्। सामयिकांश्च धर्मान् वेति विचारयतीति स सर्वधर्मवित्। ब्राह्मणेन द्वित्रियादिनियोक्ता।
यो। व्यवहारदर्शने। तं च कात्यायनेनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात्। यथा दांतं कुलीनं मध्यस्वमनुष्यं गकरं स्त्रि
रं परत्रती सं धर्मिष्ठं उद्युक्तं कर्धवर्जितमिति। एवं नूत ब्राह्मण संनवे कृत्रिये वैश्यं वानियुंजीत। नभूदं॥
यथा च कात्यायनः। ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु कत्रियं तत्रायाजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रं शुद्रं यत्नेन वर्जये
त्। इति नारदेन त्वयाम वसु रवो दर्शितः। धर्मशास्त्रं प्राड्विवाक मते स्थितः। समाहित मतिः पश्येत् व्यव
हाराननु क मादिति। प्राड्विवाक मते स्थितो न स्वमते स्थितः। राजा चारचक्षुषा परस्मै न्य पश्यतीति व
त्। तस्य वेयं यौगिकी संज्ञा। अर्थि प्रत्यर्थिनौ पृष्ठतीति। प्राट्। तयोर्वचनं विरुद्धं विविधं च। सत्यैः सदा। वि
विनक्ति। विवक्तीति वा विवाकः प्राह चा। गौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः। उक्तं च। विवादानुगतं पृष्टा स स
स्य सत्प्रयत्नतः। विचारयति। यनासौ प्राड्विवाकततः स्मृत इति॥ च॥ अपि च। रागा तलो लाङ्ग या द्या पि स्म
त्यपेतादिकारिणः। सत्याः। पृथक् पृथक् दद्या विवादा तद्विगुणं दमं। पूर्वोक्ताः सन्यारडसोऽपि निरंज

मि० व्य० व०

२

दंश्च

६

शवेनतदनिन्तरागात् स्नेहातिशयात् लासाहलिष्ठातिशयात् नयात् संज्ञासात् स्मृत्यापत्तं स्मृति
विरुद्धादिशब्दादारादपेतं कुर्वन्तः पृथक् पृथगे कैकशः विवादात् विवादपराजयति निमित्तात्
दमान् द्विगुणदमदंष्ट्राः न पुनर्विवादास्पदीन्तात् इत्यात् तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दंडानावप्रस
गः रागलोभनयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणोदमोनाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थं न च राजा सर्वस्य
ष्टे ब्राह्मणवर्जमिति गौतमवचनात् न ब्रह्मणा दंष्ट्रा इति मन्तव्यं तस्य प्रशंसार्थत्वात् यत्तु षड्विः परिहा
यो राज्ञा अवध्यश्चा बंधश्चा बहिः कार्यश्चा परिवाद्यश्चा परिहार्यश्चेति तदपि स एष ब्रह्मकृता नवति लो
कवेदविभागविधाको वाक्येति हासपुराण ऊशलस्तदपेक्षस्तद्विषयश्चाष्टाचचारिंशता संस्कारैः संस्कृत
स्त्रिंशुकर्मः स्वतिरतः षड्विंशत् सामान्यचारिकेष्वतिविनीत इति प्रतिपादितं ब्रह्मकृतविषयं न ब्राह्मण
मात्रविषयं व्यवहारविषयमाह स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण धर्मितः परैः आवेदयति चेदज्ञेयव्यवहारपदं
हितं धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्मितोऽनिन्तरो यज्ञे प्राड्विवाकायवा आवेदयति वि
हापयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रति कोत्तरसंशयहेतु परामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको

३

व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य वेदं सामान्यलक्षणं सच द्विविधः शंका नियो गस्तत्त्वानियोगश्चेति यथाह
नारदः ध्वनियोगस्तद्विज्ञेयः शंका तत्त्वानियोगतः शंका सतां तु संसर्गतत्वं होतानि दर्शनादिति हो
ता नो ब्रह्मलिंगमिति यावत् तेन दर्शनं साक्षाद्दर्शनं साक्षाद्दर्शनं होतानि दर्शनं तस्मात् तत्त्वानियोगो न
पि द्विधा प्रतिषेधकः को विध्यतः कश्चेति यथा म मोहिरणादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति होवादिकं ममापह
रतीति वा उक्तं च कात्यायनेन न्याय्यं स्वानुते कर्तुं म न्यायं वा करोति य इति पुनश्चाष्टादशधनियते
यथाह मनुः तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः संनृत्यच समुस्त्रानंदनं स्यात् न पकर्म च वेतन
स्यैव वादानं संविदश्च यतिक्रमः क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वातिपालयोः सीमाविवादधर्मश्च पारुष्य
दंडवाचिके स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च स्त्रीपुं धर्मो विनागश्च दूतमाक्रयमेव च पदान्यष्टाद
शैतानि व्यवहारस्तिता विदति एतान्यपि साध्यने देन पुनर्वर्ज्यं गतानि यथाह नारदः एषामेव प्रज्ञेदो
ऽन्यः सतमष्टोत्तरं स्मृतः क्रियात्तेदान्मनुष्याणां शतखो निगद्यत इति आवेदयति वेदित्यनेन स्वयमे
वागत्यावेदयति न राजा प्रेरितस्तत्पुरुष प्रेरितो वेति दर्शयति यथाह मनुः नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजाना

मि० व्यवहार
२

यस्य प्रसूतः न च प्रापितमन्येन यः सेनार्थं कथंचनेति परैरिति परेण पराया परैरित्येकस्यैकेन वा त्याज्य
ऊतिर्विध्यवहारो लवतीति दर्शयति यत्पुनरेकस्य वज्रतिः सार्धं स्त्रीणां प्रेषजनस्य च अनादे यो स वेदा
दो धर्मविक्रिरुदाहृत इति नारदवचनं तद्विन्नविषयसाध्यं आवेदयति राहु इत्यनेनै वराज्ञा एष्टो विनी
तवेष आवेदयेत् आवेदितं च युक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्था कानमकल्यादीनां चानाकानमित्याद्यर्थसिद्धि
तिनोक्तं स्मृत्यंतरे तु स्पष्टार्थमुक्तं यथा काले कार्यार्थिनं शब्दत्वं तं पुरुषतः स्थितं किं कार्यं काचने पीडाया
त्रैवीर्द्धिमानव केन कस्मिन् कदा कस्मात् एष्टे देवं सनागतं एवं एष्टः स यद्ब्रूहि या त्समन्यै ब्रह्मिणोः स
ह विमृश्य कार्यं न्यायं चेदाकानार्थमतः परं मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् पुरुषां वा समादिशेत् अकल्याणबालस्त
क्रियाकालान् कार्यानि पातिव्यसनि नृपकार्योऽसवाकालान् मतो न तत्र प्रमत्तार्त्तनृत्यान्नाकानयेन्नृपः नर
नपक्षां युवतिं कुले जातं प्रसूतिकां सर्ववर्णैः तमां कन्यानां ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः तदधीनं कुटुंबिन्यः सै
रिणो गणिकाश्च याः निष्कलायांश्च पतितास्ता समाकानमिष्यते काले देशे च विज्ञाय कार्याणां च बला बल
अकल्यादीनपि ज्ञानैर्या नैराकानायन्नृपः ज्ञात्वा तियोगं येपि सुर्वान प्रव्रजिता दयः तानप्याकानयेत्

४

जागुरु कार्येषु कोपयन्निति आसेच व्यवस्थाप्यार्थसिद्धौ च नारदेनोक्ता व्यक्तव्येति त्वत्तिष्ठंतमुक्तामंतं च तव
चः आसेधयेद्विवादाधीयावदाकानदर्शनं स्वानासेधः कालकृतः प्रवासाकर्मणस्तथा चतुर्विधः स्यादासे
धेनासिद्धस्तं विलंघयेत् आसेधकाल आसिद्ध आसेधयो निवर्त्तति सविनेयोऽन्यथा कुर्वन्तासेधदंडना
कनवेत् नदी सतारका तारदुर्दाशा पत्रवादिषु आसिद्धस्तं परासेधमुक्तामन्ता पराधुयात् निर्वेष्टुकामो
रोगात्तौ विवक्षुर्व्यसने स्थितः असियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा गवाप्रवारेणोपात्ताः सस्यावापेक्ष
धीबलाः क्षित्यिनश्चापितत्कालमायुधीयाश्च विग्रह इति आसेधेरजाज्ञयाऽवरोधः अकल्यादयः पुत्रा
दिकमन्यवासुहृदं प्रेषयिष्यंति न च ते परार्थवादिनः योनन्नातानचपितानपुत्रो न नियो गच्छत परार्थवा
दीदंड्यः स्याद्यवहारेषु विब्रुवन्निति नारदवचनात् प्रत्यर्थिनिमुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानी
ते किं कुर्यादित्याह प्रत्यर्थिनो यातो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना समासा सतदहदिर्नामजात्यादिविक्रितं
अर्थित इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्र निपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं यथा ये
न प्रकारेण सर्वमावेदनकाले आवेदितं तथानुपुन्यथा अन्यथा वादिचेन न गप्रसंगात् अन्यवादी किं
नर

मि० व्यवह
२

यादेवीनोपस्थातानिरुत्तरः आकृतव्यपलायीचहीनः पंचविधः स्मृत इति आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य
लिखितवास्तुनर्त्तस्वनमनर्थकमित्यत आह समासासेत्यादि संवसरमासपक्षतिथिवारदिनार्थिप्रत्यर्थि
नामब्राह्मणजात्यादिविहितं आदिशब्देन इत्यत संख्यास्नानवेलाक्षमालिंगादीनि गृह्यन्ते यथोक्तं अर्थ
वधर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलं साध्यवधाचकपदं प्रकृत्यनुबन्धिव प्रसिद्धं भविरुद्धं च निश्चितं साधनं
क्रमं संक्षिप्तं निजार्थं च देशकालाविरोधिवर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् स्नानावसथसाध्या
स्वाजात्याकारवयोर्युतं साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् परात्मपूर्वजानेकराजनामसिरंकि
तं क्षमालिंगात्मपीडावकथितहृद्दृष्टकं यदावेदयातगृहेतज्ञाषत्यसिधीयत इति नाषाप्रतिज्ञा
पक्ष इत्यनर्थान्तरं आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समासादिविशिष्टं लिख्यत इति
तिविशेषः संवसरविशेषं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नाप्युज्यात तथाप्याधिप्रसिद्धक चेष्टुनिर्णया
र्थमुपयुज्यते अक्षेप्रतिग्रहे कीर्तेपूर्वानुवर्तवत्तरेति वचनात् अर्थव्यवहारेषु कस्मिन् च सारय सं
ख्याकं य इत्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्थितं च पुनरन्यस्मिन् सारत इत्यंत संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोऽयं

५

दिब्रूयाश्च तं गृहीतं प्रत्यर्थितं वेति वसरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्थितं नास्मिन् सरे इत्युच्यते एवमासाद्यपि योऽयं
देशस्नानादयः पुनः स्नावरेष्वेवोपयुज्यते देशश्च वनथास्नानं संनिवेशस्तथैव चाजातिः संज्ञाधिवास
श्च प्रमाणं क्षेत्रनामच पितृपितामहं चैव पूर्वजानुकार्त्तनं स्नावरेषु विवादेशु दशैतानि निवेशयेदिति स्म
रणं देशमध्यदेशादिः स्नानं वाराणस्यादि संनिवेशस्तत्रैव पूर्वपरदिशि नागपरिचिन्तः सम्यग्विधि
गृहक्षेत्रादिः जातिरर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादिः संज्ञाचदेवदत्तादिः अधिवासः समीपदेशनिवासी ज
नः प्रमाणं निवर्त्तनादिपरिमाणं क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं क्रमुकक्षेत्रं कृष्णमृमिः पांडुमृमिः इति पिंडः पि
तामहस्य नामार्थिप्रत्यर्थिनो पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नाम कीर्त्तनं चेति समासादीनां यस्मिन् व्यवहारे या
वदुपयुज्यन्ति तत्र तावत् स्वरवनीयमिति तात्पर्यार्थः एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवद
नासमानानां पक्षानां सत्त्वसिद्धमेवेति योगीश्वरेण नष्टं कथं ज्ञासा उक्ताः अन्यैस्तु स्यादर्थमुक्तं अप्र
सिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनं असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षानां वर्ज्येदिति अप्रसिद्धमदीयं शशविषा
णां गृहीतानां प्रयत्नातीत्यादि निरावधं मस्मद्गृह्य दीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि निरर्थं अ

संवि

मि० व्यवह
२

निधेयरहितं कचरतयंगजउदबमित्यादिनिःप्रयोजनं यथायं देवदत्ताऽस्मिन् हंसं निधेयसुश्वरमधीत इति
असाध्यथा हं देवदत्तेन सुयुक्तं गमुपदमित्यादि एतन्नाथनासंनवादसाध्यं अल्पकालं चान्नसाक्षिं
सावालिखितं इरतोत्पन्नादिव्यमिति विरुद्धं यथा हं मूकेन सम इत्यादि पुर रक्षादिविरुद्धं राजा विव
र्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकत्वं राक्षस्यवाससमस्तस्य प्रकृतीनां नाथेव च अन्ये वा यो पुरगाममहाजन
विरोधकाः अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिता इति यत्त्वेनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्धतीति
तत्र यद्यनेकवस्तुसंकीर्ण इत्युच्यते तदान दोषः मदीयमनेन हिरण्यं वा सो रूपकादिव अपहृतमित्ये
वं विधस्य अडष्टत्वात् रुणा दानादिपदसंकरेपक्षान्नस इति वेत्तदपि न मदीयारूपका अनेन वृद्ध्या गृ
हीता सुवर्णं वा स्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं क्षेत्रमयमपहरति वेत्त्यादीनां पक्षव्यभिष्यत एव किं उक्तं याने
दाक्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् यथा हं कात्यायनः ब्रह्मप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चि
तं कामं तदपि ह्येतावता जातवत्तु सयेति तस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपत्तसिद्धतीति तस्या
र्थः अर्थिग्रहणात्पुत्रपित्रादीनां ग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वात्

६

पात् अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा यो यस्यार्थे विवदति ताया र्जय पराजया विनिस्मर
णात् नियुक्त ऊय पराजयौ मूलस्यामिनोरेव एतच्च त्मो फलके वा पांशु लेखेन लिखित्वा आवा
यो धारेण शोधनं पश्चात्प्राप्ते निवेशयेत् पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाको नि लेखयेत् पांडुलेखेन फलके
ततः पत्रे विशोधितमिति कात्यायनस्मरणात् शोधनं च यावत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः परमनवस्था प्रसंगा
त् अतएव नारदेनोक्तं शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्मोक्षतरदर्शनं अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं सवेदिति
पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयंति सन्यासदारा गालोनादित्युक्तं दंडेन सन्यासदंडं यिच्युनः प्रति
ज्ञा पूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति एवं शोधिते पश्चात्पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्याह श्रुतार्थस्योत्तरं
लेख्यं पूर्ववेदकसंनिधौ श्रुतो नापार्थो येन प्रत्यर्थिनाऽसौ श्रुतार्थस्तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरं न वतीत्य
न्तरलेख्यं लेखनीयं पूर्ववेदकस्यार्थितः संनिधौ समीपे उत्तरं च सर्वोक्तस्य निराकरणं तदुच्यते यथा ह
पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमना ऊलं अथारव्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुरिति पक्षस्य व्यापकं नि
राकरणं समर्थं सारं न्यायन्यायादनयेत् असंदिग्धं सदेहरहितं अनाऊलं पूर्वापरा विरुद्धं अथारव्या

मि० च० ब०
२ न

गम्यं अत्र सिद्धपदप्रयोगेण दुःस्मिष्टवितर्किसमासाध्याहारानिधानेन वा अदेशनाया निधानेन वा यथा
स्थायार्थं न वति न अदुत्तरतश्च उर्विधं संप्रतिपत्तिमिथ्या प्रत्यवस्कंदनं पूर्वन्यायश्चेति यथाहकार्ययनः स
त्यमिथ्यात्तरं चैव प्रत्यवस्कंदनं तथा पूर्वन्यायविधि श्रेयमुत्तरं स्याच्च उर्विधमिति तत्र सत्योत्तरं यथारूप
कज्ञातं मध्यं धारयतीत्यक्के सत्यं धारयामीति यथाह संधस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृतेति मिथ्यात्तरं
उनाहं धारयामि यथाह कार्यायन अतिव्युक्तो नित्योगस्य यदि कुर्यादपह्नवं मिथ्यात्तरं विजानीयादु
त्तरं व्यवहारत इति तच्च मिथ्यात्तरं च उर्विधमिथ्येतन्नासिद्धानामितदा तत्र न संनिधिः अज्ञातश्चास्मिन्
काल इति मिथ्यात्तरं उर्विध इति प्रत्यवस्कंदनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लभ्यमिति वा यथाह
नारद अर्थिर्न लेखितो योर्थः प्रत्यधीयदितं तथा प्रपद्यकारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं स्मृतं मिति प्राड्यायो
त्तरं उ यत्रानियुक्तं एवं ब्रूयादस्मिन्नार्थे अनेनाह मसि युक्तं सत्रचायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति उ
क्तं च कार्यायनेन आचारेण वसन्नोपि पुनर्लखयने यदि सो निधेयाजितः पूर्वप्राड्यायस्तु स उच्यते
इति एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षण

७

रहितानामुत्तरवदवना समानामुत्तरानामवमर्थसिद्धं स्पष्टीकृतं च स्मृतं त
रे संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिनृत्ति पक्षैकदेशव्याप्यतया नैवोत्तरं न वेत् यद्यस्तपदमव्यापिनि
युक्तार्थं तथा ऊलं व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति तत्र संदिग्धं सुवर्णशतमनेन गृहीतमि
त्यक्के सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माखशतं चेति प्रकृतादत्यता यथा सुवर्णशतान्नियोगेण शतं धारयामी
ति अत्यल्पं सुवर्णशतान्नियोगेण पंचाशतं धारयामीति अतिनृत्ति शतं धारयामीति पक्षैकदेशव्यापिहि
रण्यवस्त्रान्नियोगे हि रण्यं गृहीतं नान्यदिति व्यस्तपदं कृणा दानान्नियोगे पदांतरेणोक्तं यथा सुवर्णश
तान्नियोगेऽनेनाहं ताडित इति अत्रापि देशस्थानादि विशेषणा व्यापि यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पुर्व
स्यादिशि क्षेत्रमनेनापहतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहतमिति निगूढार्थं सुवर्णशतान्नियोगे किम
हमेव धारयामीत्यत्र धनिना प्रादुर्बकः सत्यो वाणी वान्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थं आकृतं
सुवर्णपरविरुद्धं यथा सुवर्णशतान्नियोगे कृतं ते सत्यं गृहीतं न धारयामीति व्याख्यागम्यं दुःस्मिष्टवितर्किस
मासाध्याहारेण निधानेन व्याख्यागम्यं अदेशनाया विधानेन वा यथा सुवर्णशतविषये पिरकृणा न्नियोगे

नि० चरहा
२

गृहीतशतवचनासुवर्णानां पिबर्णजानामीति अत्र गृहीतशतस्य पिबर्णवचनासुवर्णानां शतं गृहीतमिति न
जानामीति असारं न्यायविरुद्धं यथा सुवर्णशतमनेन छद्वा गृहीतं छद्मिरेव दत्तानमूलमित्यस्यो गेस
तं छद्मिरेव दत्तानमूलं गृहीतमिति उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणं संकरो निरस्तः । यथा ह कात्या
यनपक्षे कदेशेयस्य मेकदेशे च कारणं मिथ्या चैवैकदेशे वसंकरादनुत्तरमिति अनुत्तरचैव का
रणं तेनैवाकं नैवैकस्मिन्निवादे उक्रिया स्याद्वादि नोर्द्धायाः न चार्थसिद्धिरुभयोर्नैवैकत्र क्रिया द्वयमिति
मिथ्या कारणोत्तरयोः संकरे र्थिप्रत्यर्थिना र्द्धाया रपि क्रिया प्राप्नोति मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवा
दिनिति स्मरणात् तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धं यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमिति
अनियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणप्राज्ञाय संकरे उप्रयर्थिन एव क्रि
या द्वयं प्राज्ञाय कारणोक्ते उप्रयर्थी निर्दिशे क्रियामित्यथा सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशते
व्यवहारमार्गेण पराजित इति अत्र प्राज्ञायेक्यपत्रेण वा प्राज्ञाय दर्शिनिर्विभावयितव्यं कारणोत्तरे
षु साक्षिभिरप्यादिभिर्नोधयितव्यमिति विशेषः एवमुत्तरत्रयसंकरे पिबृष्टव्यं यथानेन सुवर्णरूपकशतं

४

वस्त्राणि च गृहीतानीत्यनियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्व
न्यायेन पराजित इति एवंच उः संकरेपि एतेषां चात्र चयौगपद्येन तस्य तस्यां शस्यते न तेन विना सिद्धे
क्रमेणोत्तरचामव क्रमश्चार्थिनः प्रयर्थिनः सन्धानां चेष्टया तवतियत्र पुनरुभयोः संकरेयस्य प्रभूता
र्थविषयत्वं तक्रियोपादानेन पूर्वव्यवहार प्रवर्तयितव्यः पश्चादत्यविषयोत्तरोपादानेन यत्र च संप्रति
पत्तिरुत्तरोत्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरोत्तरोपादानेन व्यवहारो दृष्टव्यः संप्रतिपत्तौ क्रियानावात् तथाहा
रीतेन मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्राच उने सद्यं वापि सहायेन तत्र ग्राह्यं किनुत्तरमित्यत्रैकैकं यत्न
स्तार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलं उत्तरं तत्र तत्राह्वयमसंकीर्णमतोऽन्यथा संकीर्णं न वतीति शेषः
ऐह्यक्रमं न वतीत्यर्थं तत्र प्रभूतार्थं यथानेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानीत्यनियोगे सुवर्णरूप
कशतं च न गृहीतं वस्त्राणि गृहीतानीति प्रतिदत्तानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयचात् अर्थिनः
क्रियामादाय प्रमेयव्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादस्त्रविषयो व्यवहारः एव मिथ्या प्राज्ञाय संकार
कारणं प्राज्ञाय संकरेव योजनीयं तथा तस्मिन्नेवानियोगे सद्यं सुवर्णरूपकशतं च गृहीतं दास्यामि

मि. व्यक्ता
२

वस्त्राणि न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वपराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्निरविष
यात्त्रिपितत्र क्रियात्वावा मिथ्या कृत्तर क्रिया मादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः यत्र उ मिथ्या कारणेतरयोः
कृत्तपक्षे वापि चं यथा शृंग ग्राहिकया यथा कश्चिद्वदति इत्ये गोर्मदीयाऽमुकस्मिन्काले नष्टा अस्पृष्ट
देह इति अन्यस्तु मिथौ तदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्देहिताममगृहे जातवैति वदति इदं तावत्
क्षतिशक्येण समर्थवान् ननु तत्र नापि मिथ्येव कारणोपन्यासात् नापि कारणमेकदेशस्यान्यपगमानावा
त् न तस्मात्कारणमिथ्योत्तरमिदं अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया कारणे प्रतिवादिनीति वचनात् ननु मिथ्या
क्रिया पूर्ववाद इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रियान्नवति न तस्य शुद्धमिथ्या विषयत्वात् कारणे प्रतिवा
दिनीयेतदपि कस्मात् शुद्धकारणविषयं न सवति नैतत् सर्वस्यापि कारणेतरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात्
शुद्धकारणस्योत्तरस्यात्वात् प्रसिद्धकारणे तरे प्रतिज्ञातार्थेकदेशस्यान्यपगमपि एकदेशस्य
मथ्यात्वं यथा सत्यरूपकशतं गृहीतं न क्षरयमि प्रतिदत्तयादिति प्रकृतोदाहरणे उ प्रतिज्ञातार्थेकदेश
स्यान्यपगमो नास्तीति विशेषः एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तं मिथ्याकारणीयोर्वापि ग्राह्यकारणमुक्त्वर

ए

मिति यत्र मिथ्या प्राज्ञाययोः पक्षे वापि चं यथारूपकशतं क्षरयतीत्यनियोगे मिथ्येतदस्मिन्नर्थे पूर्वम
यं पराजित इति अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया प्राज्ञाय कारणोक्ते उ प्रत्यर्थी निर्दिष्ट क्रियामिति वचनात्
इत्थं प्राज्ञायस्यानावादनुत्तरवप्रसंगात् संप्रतिपत्तेरपि संध्येनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धौ पन्या
सेन साध्यच निराकरणदेव उत्तरं यदा उ कारणप्राज्ञाय संकरः यथा शतमनेन गृहीतमिथ्यनियु
क्तः प्रतिवदति सयं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्तस्मिन्नेवार्थे प्राज्ञायेनायं पराजित इति तत्र प्रतिवादिनो य
थारुचीति न कश्चिद्वदि प्रतिवादिनो रेकस्मिन् व्यवहारे क्रिया प्रसंग इति निरूपयः ॥ ७ ॥ एवमुत्तरप
त्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्रासाधननिर्देशकः कुर्यादित्यापक्षित आह न तो र्थी लेखयेत्
यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं तत्तत्र नंतरमर्थी साधवान् सद्य एवानंतरमेव लेखयेत् तत्र प्रतिज्ञातः साध्यः
स वासावर्थश्च प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणं अत्र साद्या लेखयेदिति वदतो
त्तरातिशाने कालविलंबनमप्यंगीकृतमिति गम्यते तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाध
नं लेखयेदिति वदतायस्य साध्यमस्ति संप्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्येकमतः प्राज्ञायोत्तरे प्राज्ञा

मि० व्यवहार
२

यस्यैवसाधनात्प्रार्थयार्थी जायत इति साधने लेखयेत् कारणोत्तरेपि कारणस्यैवसाधनाकारण
वाद्येवार्थी निस एव लेखयेत् मिथ्यात्तरे उ पूर्ववाद्येवार्थी निस एवसाधने निर्दिशेत् तथाथी लेखयेदिति
वदताऽर्थेव लेखयेन्नान्य इत्युक्तमतश्च संप्रतिपत्त्यन्तरे साधनावेन नाषोत्तरवादिनो र्धयोरप्यर्थिवा ना
वात्साधननिर्देशा एव नास्तीति तावत्ते व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते एतदेवाहारी तेन स्य धुक्तं प्रा
ज्ञायकारणोक्तौ प्रयर्थी निर्दिशेत् क्रियां मिथ्याक्तौ पूर्ववादी उ प्रतिपत्तौ न सानवेदिति ॥ ७ ॥ ततः किमि
त्याह ॥ तस्मिन्नेति सिद्धिमात्रे निविपरीतमन्यथा तस्य साधनप्रमाण स्पवदं प्रमाण लिखितसाध्यादिल
क्षणस्य सिद्धौ निर्दिशेत् सिद्धि साध्यस्य लक्षणं प्रप्नोतीति अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारात्तरे साधनासि
द्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराङ्मयलक्षणमाप्नोतीति संबन्धः ॥ ८ ॥ एवं व्यवहाररूपमभिधायो
संहरति च उष्णाद्यवहारोऽयं विवादेषु पदर्शितः व्यवहारानुपपत्त्येदिच्छको व्यवहारसोऽयमिच्छवतुष्याच्च उ
रंशकल्पनया विवादेषु कृणादीनादिषु उपदर्शितो वर्तते तत्र प्रयर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति नाधापादः प्रथ
मः श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमिच्छन्तरपादो द्वितीयः तात्पर्यी लेखयेत्सद्य इति क्रिया पादस्तृतीयः तस्मिन्नेति सि

१०

सा

द्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्च उर्थः यथोक्तं परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु वाक्याभ्याम्याध्यवस्व
नैव व्यवहारउदाहृतः नाषोत्तरक्रिया साध्यसिद्धिनिश्चेति पादकैः आह्वितचतुरंशस्तु च उष्णादभिधीयत
इति संप्रतिपत्त्यन्तरे उ साधनानिर्देशाप्रार्थस्योध्यवाचनसाध्यसिद्धिलक्षणः पादोस्तीति द्विपात्त्वमेव उत
रान्निधानानंतरं समाना मर्थिप्रयर्थिनोः कस्य क्रियास्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगी
श्वरेण व्यवहारपादत्वेनाननिधानाद्यवहर्त्संबन्धनावाचनव्यवहारपादत्वमिति स्थिती ॥ ९ ॥ एवं सर्व
व्यवहारोपयोगिनी व्यवहारमात्रकामसिद्धयाधुना कचिद्यवहारविशेषकं चिद्धिशेषं दर्शयितुमाह अ
नियोगमनिस्तीर्य नैतं प्रयत्नियोजयेत् अनियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिनयेत् अनियुक्तं तदयं नि
योगोऽपराधस्तमसि नियोगमनिस्तीर्य परिहृत्य एतमनियोक्तारं न प्रयत्नियोजयेत् अपराधेन न संयोज
येत् यद्यपि प्रयत्नवत्कंदनं प्रयत्नियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकवाजास्य प्रतिषेधस्य विषयः
अतः स्वानियोगावपमर्दनरूपस्य प्रयत्नियोगस्यायं निषेधः इदं प्रयर्थिनमधिकं योक्तमर्थिनं प्रया
द अनियुक्तं च नान्येनानियुक्तमनिस्तीर्य नियोगमन्योथीनानियोजयेत् किंचा उक्तमावेदनसमयेय

मि० व्यवहार
२

बुक्तं तद्विप्रकृतिविस्तृतत्वात् नयेन्न प्रापयेत् । एतत्कृतं नवतिथिस्तु येन रूपेणावेदनसमये नि
वेदितं तद्वस्तु तथैव नाषाकाले स्वनीयं नान्यथेति । ननु प्रत्यर्थिनोऽयतो लेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवे
दमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिनयेत् । यथावेदितमर्थिनेत्यनेन आवेदनसमये य
द्वस्तु यथावेदितं तदेव नाषासमये पितृसर्वनीयमेकस्मिन् पिपदेन वस्त्वन्तरमित्युक्तं यथाऽनेन रूपकश
तं वृद्धा गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ नाषासमये वस्त्रशतं वृद्धा गृहीतमिति न वक्तव्यं ।
तथा सति पदान्तरगमने पिवस्त्वन्तरगमनानवादीदंशः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतिनयेदिदं च नैकवस्तु
वैपियं दान्तरगमनं निषिध्यते । यथारूपकशतं वृद्धा गृहीतं वायं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽनियता
षाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वदतीति । नत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिध्यमिह उपदान्तरगमनं नि
षिध्यत इति न पौनरुक्तं । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन । पूर्वपादपरिच्छेदऽन्यमात्रं वातपुनः पादसंक्रम
णात् केयोहीनवादी सवै नर इति हीनवादीदंशो नवति । न प्रकृतादर्थीक्षीयते । अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनिश्च
प्रमादपरिहारार्थ एवायमनियोगमनिस्तीर्येत्याह पदेशेन प्रकृतार्थमिच्छसिद्धिविषयः । अतएव वक्ष्य

यो

११

सि

य

ति । अत्र निरस्पन्नेन व्यवहारान्नयेन्न पश्येत्तद्वार्थव्यवहारेऽष्टमं । मन्फक्तं तत्र व्यवहारे । प्रमादानिष्का
ने प्रकृतादपि व्यवहाराधीयत एव । यथाह नारदः । सर्वे धर्मविवादेषु वाक्बलेनावसीदति परस्त्री नृत्
णादीने शास्योपार्थान् हीयतेति । अस्यार्थः । सर्वे धर्मविवादेषु न मन्युक्तं तेषु वाक्बले प्रमादनिक्षानेपिन १ दा
वैदति न पराजीयते न प्रकृतादर्थीक्षीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं । परस्त्रीत्यादि । परस्त्री नृत् मृणादाने प्रमादा
निक्षानेदंशोपि यथा प्रकृतादर्थान् हीयते । एवं सर्वे धर्मविवादेषु । अर्थविवादग्रहणान्मक्तत्फतति
वादेषु प्रमादनिक्षाने प्रकृतादर्थीक्षीयत इति गम्यते । यथाह मनेन शिरशि पादेन ताडित इत्यावेदन
समयेऽनियताषाकाले हासनयादेताडित इति वदन् केवलं दंशः पराङ्गीयते च । अत्र नियोगम
निस्तीर्य नैतं प्रत्यनियोजयेदिदं स्यात्पवादमाह । ऊर्यात्प्रत्यनियोगं च कलहेसाहसेषु च । कलहे वा मृ
डयारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणिव्यापादनादिषु प्रत्यनियोगसंनवे स्थानियोगमनि
स्तीर्याप्यनियोज्येत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनात्र तत्रात् प्रत्यनियोगस्य प्र
तिज्ञांतरवेद्युगपद्यवहारासन्नवः समानः । सच । नात्र युगपद्यवहाराय प्रत्यनियोगोपदेशः । अपि उच्यते

मि० व्यवह
२

नदंडप्राप्तयेऽधिकदंडनिवृत्तयेवा। तथाह्यनेनाहंताडितः शमो वैत्यनियोगे पूर्वमहं अनेन ताडितः शमो
वेति प्रत्यनियोगे दंडासत्त्वं यथाह नारदः पूर्वमाह्वारयेद्यस्तु नियतं स्यात्सदोषनाकं पश्चाद्यः सोऽप्यस
कारी पूर्ववद्विनियोगुरिति यदा पुनर्युगपद्योस्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदंडनिवृत्तिः पाकष्ये साह
सेवापियुगसंप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न लभ्यत विनयः स्यात्सामुस्तयोरिति एवं युगव्यवहारप्रवृत्त्यसंनवे
पिकलहादौ प्रत्यनियोगोर्थवाच्यतादिषु तु निरर्थक एव ॥ ७ ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससन्धस्य स
नापते कर्तव्यमाह उक्तयोः प्रतिन्यर्थात् ससन्धः कार्यनिर्णये उक्तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेशु
निर्णयस्य कार्यकार्यनिर्णयः आदिताग्यादिषु पावाकार्यशेषस्य पूर्वनिपातः निर्णयस्य च कार्यसाधि
तधनदानं दंडदानं च तस्मिन् प्रतिन्यः प्रतिनवतित कार्यतद्वत्तत्तीति न्यर्थात् ससन्धेन सनापतिना
तस्या संनवेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरक्तलोपुरुषानियोगात् तस्यैव ताभ्यां प्रतिदिनवेतनदेयं यथाह कात्या
यनः अथ चेत्प्रतिन्यर्थात् सिकार्ययोग्यस्तु वादिनः सरक्षितो दिनस्यांते दद्याद्वा यायवेतनमिति ॥ ८ ॥ अ
र्थिप्रत्यर्थिनो निर्णयकार्ये ससन्धेन सनापतिना प्रतिन्यर्थात् इत्येकं किंतु निर्णयकार्ये यस्मिन् प्रति

१२

न्यर्थात्तेऽथ पेक्षित आह निरुक्तेना वितोदद्याद्वनं राक्षे च तसमं मिथ्या नियोगी द्विगुणमनियोगा
द्वनं हरेत् अर्थिनानि वेदित स्यान्नियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपक्रावेकते यद्यर्थिना साक्ष्यादिनिर्णयितो
गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्वनं प्रकृतमर्थिने राक्षे च तसममपलापदंडं अथार्थी नावयितुं न शक्नो
ति तदामिथ्या नियोगी जातः इति अनियुक्त इति अनियोगः अनियोगादनियुक्तात्तद्वनात् द्विगु
णं धनं दद्यात् राक्षे

प्राज्ञाये प्रत्यवस्कंदने वैदमेव योजनीयं तत्रार्थे वा पक्षववादीति प्रत्यर्थिनाना वितो राक्षे प्रकृत
धनसमं दंडं दद्यात् अथ प्रत्यर्थी प्राज्ञाय कारणं वानावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्या नियोगी
ति राक्षे द्विगुणं धनं दद्यात् अर्थिने च प्रकृतं धनमिति संप्रति प्रकृतरे उदंडा नाव एव एतश्चर्चादानं
विषयमेव पदांतरेषु तत्र तत्र दंडानि क्षणादधनव्यवहारेषु स्यात्संनवाच्च न सर्वविषयं राक्ष
धर्मिल्लिकोदाय इत्यस्य चर्चादानविषयवेपितत्रैव विशेषवक्ष्यामः एतदेव सर्वव्यवहारविषयवेना
पियोजनीयं कथंतिरुक्तेना वितो दद्याद्वनं राक्षे च तसमं मिथ्या नियोगी द्विगुणमनियोगाद्वनं वदेत्

मि० ब्रह्म

२

सम्प

अनियोगस्य निरुद्धेऽनियुक्तेन कृते यद्यनियोगा साक्षादिति निर्वाचनोऽनियुक्तस्तदा तस्मिन् तत्र तत्र
तिपक्षे कमेव च शब्दोऽवधारणे धनं दंडं दद्याद्वा इत्यनुवादः अथानियोगानियोगं नावयितुं न शक्नो
तितदामिथ्यानियोगीति प्रतिपक्षे कंधनं दंडं द्वियुगं दद्यादिति विधीयते अत्रापि प्राज्ञाये प्रत्यवस्कंदने
च पूर्ववदेव योजनीयं वा ततोऽपीत्येवमेव प्रतिज्ञातार्थसंभनमिति वदतोऽत्र लेखने कालप्रतीक
लं दर्शितं तत्रापवादमाह साहसस्तेयपारुष्य गोनिशापायये स्त्रियां विवादये मद्य एव कालो न्यत्रेव
या स्मृतः साहसं विशेषशस्त्रादिनिमित्तं प्राणिव्यापादनादि स्तेयं चौर्यं पारुष्यं वाग्दंडपारुष्यं वक्ष्य
माणं लक्ष्यं गोर्दंष्ट्री अनिशायः पातकानियोगः अथयः प्राणधनातिपात तस्मिन् दंडं द्वैकवशा
वादेकवचनं स्त्रियां लक्ष्म्यां दास्यां च ऊलस्त्रियां चारित्रविवादे दास्यं स्वविववादे विवादये उत्त
रं दापये मद्य एव तत्कालप्रतीक्षणं नैक्यार्थं अन्यत्र विवादांतरे तु काल उत्तरदानकाल इच्छाऽर्थि
प्रार्थिसत्तापतीनां स्मृत उक्तः वा ॥ ५४ ॥ लक्ष्मणमाह देशादेशांतरं याति सृक्किणी परिजेडिच ललाटे
स्विद्यात्तदा स्य मुखं वैवर्ण्यमेति च परिशुष्यत्स्वलक्ष्म्या विरुद्धं वज्रनाथते वाक्चक्रुः पूजयति नो

१३

श्री

तथोऽष्टौ निर्नुक्तयपि स्वनावादि कृतिंगच्छिन्नमनोवाकाय कर्मसिः अनियोगेऽप्येसा ह्येवाऽष्टः सपरि
कीर्तितः मनोवाक्कार्यकर्मसिः स्वनावादे वननयादिनिमित्तादिकृतिविकारं याति गच्छत्यासौ अनि
योगे सा ह्येवाऽष्टः सपरि कीर्तितः तां विरुक्तिं विनश्यदशयति देशादेशांतरं याति न कचिदवतिष्ठ
ते सृक्किणां उष्ट्रपर्यंतो परिजेडिडिक्काग्रेण घट्टयतीति कर्मणो विरुक्तिः अस्मललाटे स्विद्यात्ते स्वेद
बिंदुचितं नवति मुखं च वैवर्ण्यं वैवर्ण्यं पांडुवैरुह्यं वा एति गच्छतीति कायस्य विरुक्तिः परिशु
ष्यत्स्वलक्ष्म्याः परिशुष्यत्सगजदं सूचलघ्यस्तं वाक्यं यस्य सतथोक्तः विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं
वज्रनाथतइति वा चो विरुक्तिः परोक्तावाचं प्रतिवचनदाने तत्तत्पूजयति वहुर्वा प्रतिवीक्षणं न न पूज
यतीति मनसो विरुक्ते लिंगं तथाष्टौ निर्नुक्तयति वक्रयतीत्यपि कायस्य विरुक्तिः एतच्च दोषसंज्ञावन
मात्रमुच्यते न दोष निश्चयाय स्वनाविकनैमिन्निकविकारयोर्विवेकस्य उद्भावनं च अथ कश्चि
न्निपुणमतिविवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं नवति न हि मरिष्यतो लिंगदर्श
ने न मृतकार्यं ऊर्ध्वं तेषां मस्त्यपराजयो न विष्यतीति लिंगादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तं कार्यप्रसंगः व

॥ किंच । संदिग्धार्थस्वतंत्राद्यः साध्येद्यश्च निष्पत्तेर्न वाङ्मते वदे किंचिद्दीनो दंडाश्च स्मृतः । संदिग्धम
 र्थमधमर्लिनानं गीतमेव यः स्वतंत्रः साधन निरपेक्षः साध्यथा सैकादिना सहीनो दंडाश्च न वति यश्च
 स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पत्तेर्यलायते । यश्चानियुक्तो राज्ञा चाकृतः सदसिन
 किंचिद्वदति सोपि दीनो दंडाश्च स्मृत इति संबध्यते । अनियोगेय साध्ये वाडुष्टः सपरिकीर्तित इति प्रा
 खुतवादीन रिज्ञानमात्रमेव मान्नुदिति दंडग्रहणं । दंडा स्यापि शास्योपार्थान् दीयत इति अर्थादहीन
 वदर्शनादत्र तन्मान्नुदिति हीनग्रहणं ॥ ८ ॥ अथ यत्र द्वावपियुगपदधर्माधिकरणं प्राप्नोतावावा
 दनो । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहेण केत्रं लक्षा । कंचिकालमुपनुज्य कार्यवशा स ऊरुं बोदेशं तरंगतः ।
 अन्योपि तदेव केत्रं प्रतिग्रहेण लक्षा कंचिकालमुपनुज्य देशं तरंगतस्ततो द्वावपियुगपदागद्यमदी
 यमिदं केत्रं मदीयमिदं केत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ ॥ ८ ॥ तत्र कस्य क्रियेत्याकं
 किते आह । साक्षिषू नयतः ससुसाक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षे धरी नूतेन वं चत्तरवादिनः । उन्न
 यतः उन्नयोरपि वादिनो साक्षिषु संनवसुसाक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमु

१४

पुनक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनर्यः पूर्वनिवेदयति । तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा वन्य एव वदति सद्य
 मनेन पूर्वप्रतिगृहीतमुपपुनक्तं च । किं उराके दमेव केत्रमस्मादेव क्रयेण लक्ष्मामहं दत्तमन्येन वा प्रतिग्रहेण
 लक्ष्मामहं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया धरी नूतस्तस्मिन् पूर्वपक्षेऽधरी नूतेन वं चत्तरवादिन उन्न
 रकालं प्रतिगृहीतमुपपुनक्तं चेति वादिनः । साक्षिणः प्रष्टव्या न वति । इदमेव व्याख्यातं । युक्तं । मिथ्यात्तरे प
 र्ववादिनः साक्षिणो न वति । प्राज्ञाय कारणे कौ पूर्वपक्षेऽधरी नूते उन्नरवादिनः साक्षिणो न वतीति व्या
 ख्यानमयुक्तं । अस्यार्थस्य तात्पर्यं लेखयेद्भयः । प्रतिकृतार्थसाधननिश्चयेनोक्तवात् पुनरुक्तिप्रसंगा
 त् पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राज्ञाय विधिमिदौ
 उज्जयपत्रक्रिया लवेदिशुक्लाद्योर्विवदतोरर्थे द्वयोः । ससुवसाक्षिषु । पूर्वपक्षो न वेद्यस्य न वेद्युस्त
 स्य साक्षिण इति वदतैतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणवात्त्वेनोपन्यासः ॥ ८ ॥ अपिच ॥ सपणश्चेद्विवा
 दस्यात्तत्र हीनं उदापयेत् । दंडं च स्वपणं वैवधितेन धनमेव च । यद्विवादो व्यवहारः सपणः पणं न प
 णस्तेन सद्वर्तत इति सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराकृतं पूर्वोक्तं दंडं स्वकृतं च

दि

पणं राके अर्थिने च विवादास्पदी नूतनं दापयेत्तराजा यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजि
तो भवामि तदापणं शतं दास्यामीति प्रतिजानीतेऽन्यस्तु न किंचित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते।
तस्मिंश्च प्रवृत्तपणं प्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव दंडं च दाप्यः अन्यस्तु पराजितो दंडं दाप्यो न पणं
स्वपणं चेति विशेषोपादानात् यत्र चैकः शतमन्यस्तु पंचाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वमेव पणं
दाप्यो सपणः श्रेयिवाद् स्याति वदतापणं रहितोपि विवादो दृशितः ॥ अ किंच ॥ छलेनिरस्पन्तेन व्यव
हारान्नये नृपः नूतनमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ छले प्रमादनिहितं निरस्पपरित्यज्य नूतेन वस्तु
तवानुसारेण व्यवहारान्नये दंतं नृपः यस्माद्भूतमपि वस्तु तत्रमपि अनुपन्यस्तमननिहितं हीयते हा
निमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्षादिनिस्तस्माद्भूतानुसरणं कर्तव्यं यथार्थिप्रयर्थिनो सत्य
मेव वदतस्तथा ससत्येन सतापतिनायति त्वं सामादि निरुपायेस्तथा सति साक्षादिनिराये द्वेष्टेणैव
निर्लयेन भवति अथ सर्वथापि नूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथा सति साक्षादिनिर्निर्णयः कार्य इत्य
नुपकल्पः यथोक्तं नूतनं छलानुसारिवादिगतिः समुदाहृता नूतनं त्वार्थयुक्तं यत्र प्रमादनिहितं छ

१५

लेमिति तत्र नूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः छलानुसारी च नुकल्पः साक्षि लेख्यादिनिर्व्यवहारनिर्णये क
दाचिद्वस्तु नुसरणं न भवति कदाचिन्न भवति साक्षादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ अ नूतनमप्यनुपन्य
स्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह निष्कृते लिखितं नैकमेकदेशविता वितः दातुः सर्वं नृपेण
र्थनग्राह्यत्वं निवेदितं नैक मनेकं सुवर्षरजत वस्त्रादिलिखितमनियुक्तमार्थिना प्रयथीयदि
सर्वमेव निष्कृतेऽपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्षादिनिः प्रयथीना वितोऽंगीकारितः सर्व
रजताद्यर्थपूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण नग्राह्यत्वं निवेदितः पूर्वनाषाकाले निवेदितः पश्चादर्थि
ना पूर्वमया विस्मृत इति निवेद्यमानो नग्राह्यो नादातव्यो नृपेण एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदे
शे प्रयर्थिनो मिथ्यावादिष्वनिश्चयदेकदेशांतरेपि मिथ्यावादिष्वसंभवात् अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवा
दिष्वनिश्चयादेकदेशांतरेपि सत्यवादिष्वसंभवात् एवं तत्कपिनाम संभावना प्रयथानुगृहीता दस्मा
देव योगीश्वरवचनामर्चं दापनीयं नृपेणेति निर्णयः एवं तत्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमा
णे वस्तुनोऽन्यथा चेपि व्यवहारदर्शनां दोषः तथा चागौतमो न्यायाधिगमने तर्कोक्तपायस्तेनान्य

मिथ्यव
२

ह्ययथास्वानंगमयेदिच्छाकातस्माद्वाचाचार्यवनिद्याविच्छापसंहरतिनैकदेशविनावितोनुपादे यवच
नः प्रथमी चेतनावदिदगम्यते एकदेशविनावितो नृपेण सर्वदा पश्यति वचनात् यत्तु काचायनेनोक्तं
अनेकार्थान्नियोगैः पियावसंसाधयेदनी साक्षिनिस्त्वावदेवासौजन्येसाधितं धनमिति तत्सुत्रादिदेयपि
त्राष्टं विषयं तत्र विवक्षितार्थान्नियुक्तः सुत्रादिर्न जानामिति प्रतिवदन्ति स्ताववादी न न वतीत्येकदे
शविनावितोपिन कचिदस्यवादीति निवृत्ते लिखितं नैकमिति शास्त्रं न तत्र प्रवर्तते निवृत्तानावापे
क्षिततर्कानावाच्च अनेकार्थान्नियोगे पीतिकाचायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं
निवृत्तबोत्तरं परिच्यज्यो नोत्तरे प्रवर्तते न नृणादिषु विवादेशु स्थिरप्रायेषु निश्चितं कृते वा न्यधिके वा
र्थोक्ते साध्यं न सिध्यतीति वदता काचायनेनाने कार्थान्नियोगे साक्षिनिरेकदेशविनावितेऽधिके वा नावि
ते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तं तथा सयेके देशे नावितेऽनावितैकदेशसिद्धिः कुं स्यात् उच्यते लि
खितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्ति साक्षादिनिरेकदेशान्ति धानेऽधिकान्ति धाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्य
तीति तस्यार्थस्तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् पूर्ववत्प्रशय एवेति प्रमाणं तत्तस्यावसरो वै स्ये

त

१६

निरस्येति नियमात् साहसादौ तसकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टो साक्षिनिरेकदेशेपि साधिते कृत्स्नस
ध्यसिद्धिर्न वयेव तावत्तैव साहसादे सिद्धवाचायनववाच्च साध्यार्थोपि गदिते साक्षिनिः सकलं न
वेत् स्त्रीसंयोगे साहसे चोर्थेयसाध्यं परिकीर्तितमिति व ननु निवृत्ते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिस्त
थानेकार्थान्नियोगे पीतीयं स्मृतिरेव तत्रानयोऽस्मृत्योः परस्परविरोधे सती तरेतरबाधनादप्रामाण्यं क
स्मान्न न वति विषयव्यवस्था किमिथाश्रीयत इत्यत आह स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत
यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तैर्विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गोपवादलक्षणान्या
यो बलवान् समर्थः स च न्यायः कृतः प्राच्यत इत्यत आह व्यवहारत इति व्यवहाराद् दृश्यवहारादव्यय
व्यतिरेकलक्षणादवगम्यते अतश्च प्रकृतोदाहरणे विषयव्यवस्था वयुक्ता एव मन्यशपि विषयव्यव
स्थापनाविकल्पादियथा संनवं योज्यं एवं सर्वत्र प्रसंगे अपवादमाह अर्थशास्त्रानुबलवधर्मः शा
स्त्रमिति स्थितिः धर्मशास्त्रानुसारेण यत्तैवोशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रात्तर्गतमेव
राजनीति लक्षणमर्थशास्त्रमिदं विवक्षितं अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्रधर्मशा

मि० व्या०
२

स्त्रबलवदिति स्तिर्तिर्मर्यादा यद्यपि समानकर्तृकतयार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति ।
तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य वा प्राधान्याधर्मशास्त्रबलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्रा
धान्यं शास्त्रादौ दर्शितं तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव न विषयव्यवस्था ।
नापि विकल्पः किमत्रोदाहरणं न तावच्चतुसं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बज्रश्रुतं आततापिनमायो
नहत्यादेवा विवारयत् न तावद्विषये दोषो हं उर्न वतिकश्चन प्रसन्नं वा प्रकाशं वा मनुसं मनुमृच्छि
त तथा आततापिनमायां तमपि वेदांगपारंगं किं धांसं तं किं धांसी यात्रातन ब्रह्मज्ञानवेत् इत्याद्यर्थ
शास्त्रं इयं विशुद्धिरुद्दिता प्रमाणा कामतो द्विजं कामतो ब्राह्मणवधेति न विधीयते इत्यादि धर्मशा
स्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रबलवदित्युक्तं अनयोरेकविषयं वा संज्ञवे न विरोधो नावा न बलात्
लक्षितं वतरति तथा हि शास्त्रं हि जातिनिर्गोदधर्मो यत्रोपसृध्यते इति उपक्रम्य आत्मनश्च परि
त्राणे दक्षिणानां च संगरे स्त्री विप्राद्यवपत्नौ च धर्मन डप्यतीयात्तरकणे दक्षिणानां यज्ञोपक
रणानां च रक्तणो युद्धे च स्त्री ब्राह्मणहिंसायां चाततापिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दंडसागिमुक्ता तस्या

१७

र्थवा दार्थमिदमुच्यते गुसं वा बालवृद्धौ वेत्यादिगुर्वीदीनयतावधानप्याततापिनो हत्या किमुतान्या
निति वा शङ्खश्रवणादपि वेदांतगमि यत्रापि शङ्खश्रवणान्नगुर्वीदीनां वध्यच प्रतिनिः नाततापिवधे
दोषोऽन्यत्र गो ब्राह्मणवधादिति सुमंतुवचनाच्च आचार्यच प्रवक्तारं पितरं मातरं गुसं न हिंसा ब्राह्म
णान् गाश्च सर्वे श्वे च तपस्विन इति मनुवचनाच्च आचार्यो दीनामाततापिनां हिंसा प्रतिषेधे तेदं व
चनमवर्षयन्नान्यथा हिंसा मात्र प्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् नाततापिवधे दोषो हं उर्न
वतिकश्चनेत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव यतोऽग्निदोगरदश्वेव शास्त्रपाणिर्धनापहः
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततापिन इति इत्यतसि विवाग्निश्च शायोद्यतकरस्तथा आथर्वणे न हं
ताचपि श्रुतश्चापिराजनि नार्याति क्रौंकारी चरंश्चैषण तत्पर एवमाद्या द्विजानीयात् सर्वा ते वा
ततापिन इति सामान्येनाततापिनो दर्शिताः अतश्च ब्राह्मणदय आततापिन आत्मादित्राणार्थं हिं
सान्निसंबंधनानि वार्यमाणाः प्रमादाद्यदिविषये रस्तत्र लघुप्रायश्चित्तं राऊदंडात्तावत्तेति निश्चयः
तस्मादन्यदिह उदाहरणं वक्तव्यं तडच्यते हिरण्यमिजाने ज्योमित्रतल्लिर्वीरायतः अतोयतेतत

नि० व्य०
२

आसाविद्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रासारेण क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रं ॥ तयोः कविद्विषये विरोधो
भवति ॥ यथा चतुष्पाद्यवसरे प्रवर्तमाने एकस्य जायवर्धयमाणे मित्रलक्ष्मि नवति ॥ न धर्मशास्त्रमनुष्ठि
तं नवति ॥ अन्यस्य जाये वर्धयमाणे धर्मशास्त्रमनुष्ठितं नवति ॥ मित्रलक्ष्मिर्विपरीता ॥ तत्रार्थशास्त्राधर्म
शास्त्रं बलवदत एव धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुवं दर्शितमापस्तम्बेन ॥ ए
तदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं पराशर्यपते ॥ ॥ न तोऽधी लेखये सद्यः प्रतिज्ञा तार्थसाधनमिच्छ
कं किं तसाधनमिच्छयेति तत्राह ॥ प्रमाणं लिखितं नुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं ॥ एषामन्यतमानावे
दिव्यान्यतममुच्यते ॥ प्रमीयते परिलिख्यतेऽनेनेति प्रमाणं तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति ॥ तत्र मानुषं प्रमाणं
त्रिविधं लिखितं नुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं ॥ महर्षिभिः ॥ तत्र लिखितं द्विविधं ॥ शासनं चीरकं चेति ॥
शासनमुक्तलक्षणं ॥ चीरकं तु वक्ष्यमणलक्षणं ॥ नुक्तिरुपनोगः साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः ॥ न
तु लिखितस्य साक्षिणो च शब्दान्तिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावानुक्तं प्रमाणं नुक्ते सुकथं प्रमाणमुच्य
ते ॥ नुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वचदे उन्नतक्रयादिकमव्यभिचारदनुमापयति ॥ अनुपपद्यमा

१८

पात्र

नावाकल्पयतीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ चांतर्भवतीति प्रमाणमेव ॥ एकां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्य प्यता
वेदिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपनेदानामन्यतमं जातिनेददेशकाल इत्याद्यपेक्षमाणमुच्यते ॥ मानुषानावए
व दिव्यस्य प्रमाणमस्मादेव वचनादवगम्यते ॥ दिव्यस्य स्वरूपप्रमाणयोगागमगम्यचात् ॥ अतश्च यत्र
परस्परविवादेन युगपत्तु धर्माधिकरणं प्राप्तयोरेको मानुषी क्रिया परस्परं देवीमवलंबते ॥ तत्र मानुषे
वशाद्वा यथा ह काचायनः ॥ यद्येको मानुषी ब्रूयादन्यो ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकी ॥ मानुषी तत्र गृह्णी
यात्तु ननु दैवी क्रियानुपपद्यति ॥ यत्रापि प्रक्षनैकदेशसाधनं मानुषं संभवति ॥ तत्रापि न दैवमाश्रयणी
यं ॥ यथा रूपकशतमनयाद् ॥ द्यागृहीचायनं प्रयच्छतीत्यसियोगात्तु वेग्रहणे साक्षिणः संति नो सं
ख्यायां द्विविशेषे वा तोदिव्येन तावयामीच्छकेतत्रैकदेशविता वितन्यायेनापि संख्याद्विविशेष
मिद्वेर्न दिव्यस्यावकाशः ॥ उक्तं च काचायनेन ॥ यद्येकदेशायापि क्रिया विद्येत मानुषी सांग्र
ह्यानुवृत्तिरपि दैविकी वदतां नृणामिति ॥ यत्र गृहसाहसिकानां ॥ प्राप्तं दिव्यैः पक्षेण मितितं पि ॥ १

मि० व्य०

२

५

स्व० उपनोगस्य स्वदे प्रमाणवात् प्रमाणस्य प्रमेयं प्रयनुत्पादकवात् कृकृकयादिषु स्वचकारकहेतुषु
पायाच्च तथादिस्वामी कृकृकयसंविनागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लक्षं कृत्रियस्य विजितं निर्विष्टं
वैश्वश्रुदयोरियथावेव स्वचकारकहेतुगोतमः पठति नोगं नवेदमेव च नं विंशतिवर्षे पनोगस्य स्वत्वा
पनिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तं स्वचस्य स्वदेतनांच लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यमानावात् एत
च्च विनागप्रकरणे निष्ठुणतरमुपेक्षयिष्यते गोतमवचनं नित्यमर्थः अपि च अनागमं तु योक्तुं केवलं न्यष्ट
ज्ञातापि चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्पृथिवीयतिरिच्येत न नागमोपनोगस्य स्वस्वदेतुचे विरुध्यते न चानाग
मं तु योक्तुं इत्येतत्परोक्षमोगविषयं पश्यतोऽक्रवत् इति प्रत्यक्षविषयमिति युक्तं वक्तुं अनागमं तु यो
क्तुं इत्यविशेषा निश्चयान् नोपनोगे बलं कार्यमाहर्त्तान्मुतेन वा पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यव
स्तत इति काथायनवचनाच्च समरु नोगे च हानिकारणात् न वेन हा नरसंनवात् न चैतन्मंतव्यं आधिप्र
तिग्रहकयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यापवादे न नृविषये विंशतिवर्षे पनोगयुक्ताया धनविषये दशा
वर्षे पनोगयुक्तायाः उत्तरस्याः क्रियायाः प्रबल्यमनेनोच्यते इति यतस्तत्पुत्रैव क्रियातव तोनोप

२०

पद्यते स्वमेव स्याधेयं देयं विक्रेयं च वक्तव्यं न चारितस्य दत्तं स विक्रीतस्य वा स्वचमस्ति अस्वच
स्य दाने प्रतिग्रहे च दंडः स्मर्यते अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छती उतौतौ चौरवृक्षास्योदा
प्यौ चोत्तमसाहसमिति तथा ध्यादीनां त्रयाणामपवादोऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोके
पवादौ नोपपद्यते तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव नापि व्यवहारहानिः सायतः उपेक्षां कुर्वत
स्तस्य नृह्नी नृतस्य निष्ठतः काले विपन्ने पूर्वोक्तव्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपहालिङ्गानावक्त
ता व्यवहारहानिरुक्ता न वस्वजावक्तता तथा मनुनापि अजडश्चोदपो गंडो विषये वा स्पृज्यते तत्र
तद्यवहारेण नोक्ता तद्धनमर्हति इति व्यवहारतो न गौदशितो न वस्तुतः व्यवहारनंगश्चैवं लोका
किल वदति अजडो यमपो गंडोऽस्य संनिधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मयानुक्तं तत्र बहवः साहि
णः संति यद्यस्य समन्यायेन मयानुज्यते तदायं किमिथेतावंतं कालमुदास्ते इति तत्र चायं निरु
त्तरो न वतीत्येवं निरुत्तरस्याऽपि वास्तवो व्यवहारो न वद्येवे छलनिरस्य नृतेन व्यवहारान्नयेन पद
तिनियमात् अथ मंतयद्यपि न वस्तुदनिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारः

मि० च० व०

२

निशंकानवतीति तन्निवृत्तये तस्मिन् न स्वातन्त्र्यमिच्छति पदिश्यते इति तच्च न स्मार्त्तकालायाचुक्तेर्हा
नशंका कारणानावात् तस्मिन् न स्वातन्त्र्यमिच्छेतावन्मात्राभिधिया विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्या
त् अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्ध्वपत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थं यथाह कात्यायनः शक्तस्य सन्निध
वर्था यस्य लेखिननुज्यते विंशतिवर्षाणि तिकांतं तत्पत्रं दोषवर्जितमिति तदपि न आधादिष्वपि वि
शते रूर्ध्वपत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समवेनापवादासंभवात् यथाह कात्यायनः अथ विंशतिं
वर्षाणि आधिरुक्तः सुनिश्चितः तेन लेख्येन तन्निधिलेख्यं दोषविवर्जितं तथा सीमाविवादे निर्णी
ते सीमापत्रं विधीयते तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिरिति एतेन धनस्य दशवार्षिकीये
तदपि प्रवृत्तं तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योऽर्थो वक्तव्यः उच्यते तस्मिन् धनस्य फलानि निरुद्धविचि
ता नवस्तुहानि नपि व्यवहारहानि तथा हि निराक्रोशविंशतिवर्षोपनोगादूर्ध्वयद्यपि स्वामी न्याय
तः क्षेत्रं लभत तथापि फलानुसरणं लभत तत्र अप्रतिषेधलक्षणात्वापराधादस्माच्चैव वचनात्
परोक्षनोगेऽपि विंशते रूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव पश्यत इति वचनात् प्रत्यक्षनोगे च सा

२१

क्रोशोऽक्रवत्त इति वचनात् विंशतेः प्राक् प्रत्याह निशक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् ननु तड
त्यन्तस्यापि फलस्य स्वत्वात् तद्वानिरनुपपत्तैव बाहुल्यस्य स्वरूपविनाशेन तथैवावस्थाने यथा तड
त्यत्र भूगणनसदृशादीनां यत्पुनस्तडत्यन्तमुपनोगं नष्टं तत्र स्वरूपनाशदेव स्ववनाश आनाग
मंत्रयोर्भुक्त इत्यादिनावचनेन निष्क्रयरूपेण मणयिवावौरवत्तममद्वयदानं प्राप्तं हानिर्विंशति
वार्षिकी यपोद्यते राऊदंडः पुनरस्त्येव विंशते रूर्ध्वमप्यनागमोपनोगादपवादानावाच्च तस्मा
त्स्वाम्यपेक्षलक्षणात्वापराधादस्माच्च वचनाद्विंशते रूर्ध्वनष्टं फलं लभत इति स्थितं एतेन ध
नस्य दशवार्षिकीयतदपि व्यख्यातं अस्यापवादमाह आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधने
विना तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि आधिश्वसीमाचउपनेक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षे
पाः ऊडश्च बालश्च ऊडबालौ तयोर्धने ऊडबालधने आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जलबालधनानि
तैर्विना उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शननिरक्षणां परस्य हास्तनिहितं इव यथाह नारदः
स्वद्वययत्रविश्रान्तिनिक्षिपयविशंकितः निक्षेपानामतत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति उपनिधा

मिथिवच

२

नमुपनिधिः॥ आधादिषु पश्यतोऽक्रवाताऽपि नृमेर्विशतेर्धनस्य दशान्यो वर्षिन्युर्ध्वमप्यपचयस्य
निर्नतवति॥ पुरुषा पराधस्य तथा विधस्यानावाडपेक्षा कारणस्य तत्र तत्र संनवान्॥ तथा हि आधरा
धिवोपाधिक एकनो गच्छेत् पेक्षायामपि न पुरुषा पराधः॥ सीमाश्चिरकृततुषांगारादिचिकैः सुसाध
नवाडपेक्षा संनवति॥ उपनिक्षेपो यनिक्षेपेः प्रतिषिद्धत्वात्॥ प्रतिषेधनिक्रमोपनो गेच सो दय
जानात् उपेक्षोपपत्तिः॥ ऊडवालयोर्ऊडवाखालवाडपेक्षायुक्तैव राज्ञो बज्जकार्यव्याजलज्जान्
स्त्रीणामज्ञानादप्रागज्ञाच्च॥ श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतच्च विचारानुष्ठानव्याजलज्जान्वाडपेक्षायुक्तै
व तस्मादाधादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारसंज्ञात् समकनो गे निराक्रोत्रोचनकदाचिदपि फलहानिः
॥ व॥ आधादिषु दंडविशेषप्रतिपादनार्थमाह॥ आधादीनां विहर्त्रीरंधनिनेदापयेद्वनं दंडं च तत्र समं
राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा॥ आधादीनां श्रोत्रिय इत्यप्यर्थनां शिरकालोपनो गवलेनापहर्त्रीरविवादा
स्य दीनतद्व्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः॥ यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्र समो दंडो न संनवति॥ तथापि म
र्यादायाः प्रतेदेव सीमातिक्रमणे तथेयादिना वक्ष्यमाणो दंडो ज्ञेयः॥ अथ तत्र समं दंडनापहर्तुर्दम

२२

नंतनवति॥ बज्जधनवेन तदा शक्त्यापहं धनदापयेत्॥ यावता तस्य दण्डपशमेन वति तावत् दापये
त्॥ दंडो दमनादि व्याजस्तेनादातात् दमयेदिति दंडग्रहणस्य दमनार्थत्वात्॥ यस्य नु तत्र समपि दमना
स्ति॥ सीपियावतापीड्यते तावदाप्यः॥ तस्य पुनः किमपि धनं नास्ति॥ असौ धिग्दंडादिना दमनीयः॥ तथा
च मनुः॥ धिग्दंडं प्रथमं कर्तव्यं चाग्दंडं तदनंतरं॥ तृतीयं धनदंडं तु वधदंडं मतः परमिति वधदंडोपि
ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां न वधदृष्टिः॥ यथा ह मनुः॥ दशस्त्वानि दंडस्य मनुः स्वायं नु वो ब्रवीत्॥ त्रि
षु वर्षेषु यानि स्फुरन्तु ते ब्राह्मणो ब्रजेत्॥ उपस्त्वमुदरं डिक्काहस्तौ पादौ च पंचमं॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ
च धनं देहस्तथैव च॥ एतेषां च यन्निमित्तो पराध तत्रोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति दृष्टव्यं कर्मवाका
रपितव्ये बंधनागारं वा प्रवेशयितव्यः॥ यच्चैकं काययनेन॥ धनदानासंबुद्धा स्वाधीनं कर्मकार
येत्॥ अत्र कौबंधनागारं प्रवेशे ब्राह्मणादृते इति॥ ब्राह्मणस्य पुनर्द्व्यन्तावेकं कर्मवियोगादीनि प्र
यो ज्यानि॥ यथा ह गौतमः॥ कर्मवियोगविरव्यापननिर्वसनां ककरणान्यदृत्ताविति॥ नारदोपि वधः
सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वसनां कर्तुं॥ तदंगत्वादृश्यात्तादंडं तत्र समसाहसः॥ अविशेषेण सर्वधामेष

मि० चव०

२

दंडविधिः स्मृत्युक्तैः कौकं॥ वक्ष्यते ब्राह्मणस्य नवधेः ब्राह्मणेर्हतिश्चिरसोऽमुं दंडं दंडस्तस्य निर्वसनेन पु
रात् ललाटे वा निशस्तकः प्रयाणं गृहं नेन चेति॥ अकने च व्यवस्था दर्शिता॥ गुप्ततले नगः कार्यः सुराया
णे सुराधुः॥ स्तोत्रं च पदं कार्यं ब्रह्महृत्पशिराः पुमानिति॥ यत्तु च कुर्निरोधे ब्राह्मणस्येयापस्तवे
नोक्तं॥ ब्राह्मणस्य पुरा निर्वसनेन समायवस्त्रादिना च कुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थे॥ न च कुर्पोरुध
रणं॥ अकतो ब्राह्मणे ब्रजेत्॥ न शरीरो ब्राह्मणे दंड इत्यादि मनुजैः तस्मादिव च न विरोध इत्यलं व
संगेन॥ स्ववाच्यनिवारि चेन्नो गस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तं नो गमात्रस्य स्वव्यनिचारात्॥ कीदृशो
नो गः प्रमाण इत्यत आह॥ आगमो न्यधिको नो गादिना पूर्वक्रममागमात्॥ स्ववदेतः प्रतिग्रहकयादि
रागमः स नो गादन्यधिको बलीयान्॥ स्ववबोधने नो गस्यागमस्यासापेक्षत्वात्॥ यथा ह नारदः॥ आ
गमेन विशुद्धेन नो गोयाति प्रमाणतां॥ अविशुद्धागमो नो गः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति॥ न च नो गमात्रात्
स्ववाच्यगमः परकीयस्याप्यपहादिनोपनो गसंतवात्॥ अत एव नो गं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं
कचित्॥ नो गच्छता पदेशेन विज्ञेयः स उत स्वर इति स्मर्यते॥ अतश्च सागमो दीर्घकालो निरंतरो नि

२३

राकोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पंचविशेषणयुक्तो नो गः प्रमाणमित्युक्तं नवति॥ तथा च स्मर्यते सागमो
दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोर्जितः॥ प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिनो गोपि पंचधति॥ क्वचिश्चागमनिरपे
क्षस्यापि नो गस्य प्रमाणमिच्छाह॥ विना पूर्वक्रममागमादिति पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रम
स्तेनागतो यो नो गस्तस्मादिना आगमो न्यधिक इति संबंधः॥ सधुनरागमादन्यधिकः आगमनिरपे
क्षप्रमाणमित्यर्थः॥ तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सन्नानिरपेक्षः सत्ता उते नैवागम्यत इति बोधव्यं
विना पूर्वक्रममागमादित्येताच्चाऽस्मार्त्तकालप्रदर्शनायि आगमो न्यधिको नो गादिति स्मार्त्तकालवि
षयः॥ अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलक्ष्या आगमानावनिश्चयसंनवादागमज्ञानसापेक्षा
स्यैव नो गस्य प्रामाण्यं॥ अस्मार्त्तकाले योग्यानुपलक्ष्या नावेनागमानवनिश्चयासंनवात् आगम
ज्ञाननिरपेक्ष एव संनतो नो गः प्रमाणं॥ एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन॥ स्मार्त्तिकाले क्रियानुमेः सा
गमानुक्तिरिष्यते॥ अस्मार्त्तैवागमानावाक्रमत्रिपुरागनेति॥ स्मार्त्तश्च कालो वप्रज्ञानपर्यन्तः॥ श
तायुर्वै पुरुष इति इति श्रुतेः॥ अस्मार्त्तं तु अनुगमानावादिति॥ योग्यानुपलक्ष्या नावेनागमानाव

निश्चयानावाहिति॥ अतश्च वर्षशताधिको नो गः संततोऽप्रतिरवः प्रयच्छागमानावेवानिश्चिते व्यभि
 चारादितागमं स्ववंगमयति॥ अस्मार्त्तपिकालेऽनागमस्मृतिपरंपरायां सद्यो न नो गः॥ प्रमाणमत एवा
 नागमं उच्यते कथं दद्यात्कथं न चानागमं उच्यते कथं दद्यात्कथं न चानागमं उच्यते कथं दद्यात्कथं न चानागमं उच्यते
 यशश्चाप्रयोगात्प्रथमपुरुषस्य निरागमे विरकालोपनो गेऽपि दंडविधानमिति मंतव्यं॥ द्वितीये रतीये
 वापुरुषे निरागमस्य नो गस्य प्रामाण्यप्रसंगान्न चैतदिष्यते॥ आदौ उकारेण दानं मध्ये तु क्तिस्तु साग
 मेति नारदस्मरणात्॥ तस्मात्सर्वत्र निरागमोपनो गेऽनागमं उच्यते कथं दद्यात्कथं न चानागमं उच्यते कथं दद्यात्कथं न चानागमं उच्यते
 नापियदुक्तं पित्रा पूर्वतरे स्मिन्निः नत छ क्य मपाहर्तुं क्रमात्रि पुरुषागतमिति पित्रा सह पूर्वतरे स्मि
 निरिते योऽङ्गं॥ तत्रापि क्रमात्रि पुरुषागतमिति स्मार्त्तकालोपलक्षणं॥ त्रिपुरुषविवक्षायां मे कवर्ष
 न्यंतरापि पुरुषत्रयातिक्रमसंनवात्॥ द्वितीये वर्षे निरागस्य प्रामाण्यप्रसंगः॥ तथा सति स्मार्त्तकाले
 क्रियान्तमेः सागमात्तुक्तिरिष्यत इति क्रमविरोधः॥ अन्याये नापियदुक्तमिदं तच्चान्याये मापि तुक्तं
 मुपहर्तुं न शक्यं किं पुनरन्याया निश्चय इति व्याख्याय मपि शब्दश्रवणात्॥ यच्च कथं हि नागममयं

तंतुक्तं पूर्वोक्तिर्निर्नवेत्॥ नत छ क्य मपाहर्तुं क्रमात्रि पुरुषागतमिति तत्राप्ययं तमागमं विनेद्यस्य
 तंतुपलभ्यमानमागमं विनतिव्याख्येयं॥ न पुनरागमस्वरूपं विनेति॥ आगमस्वरूपानावेनो गशात्
 नापि न स्ववंगमवतीत्युक्तं॥ क्रमात्रि पुरुषागतमिति तदुक्तार्थं॥ ननु स्मरणयोगे काले नो गस्यागम
 सापेक्षस्य प्रमाणमनुपपन्नं॥ तथा हि यद्यगमः प्रमाणांतरेण वगतस्तदानेनैव स्ववावगमान्न
 नो गस्य स्ववे आगमे वा प्रामाण्यं॥ अथ प्रमाणांतरेण गमो नावगमः कथं तद्विशिष्टो नो गः प्रमाण
 मुच्यते॥ प्रमाणांतरेण वगतागमसहित एव निरंतरो नो गः कालांतरे स्ववंगमयति॥ अवगतो व्या
 गमो नो गरहितो न कालांतरे स्ववंगमयितुमर्हं॥ मध्ये दानविक्रयादिना स्ववापगमसंनवादिनि
 सर्वमनवद्यं॥ त॥ आगमसापेक्षो नो गः प्रमाणमिदं कथं॥ आगमसहितो नो ग निरापेक्ष एव प्रमाण
 मिति तत्राह॥ आगमे पिबलं नो वक्तुं स्ताकापि यत्र नो यस्मिन्नागमस्वव्यापितुक्तिर्नो गोना॥
 स्तीति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णतानैवास्ति॥ अयमसि संधिः स्ववनिर्गतिः परस्ववापादनं च दानं
 परस्ववापादनं च परो यतिस्वीकरोति॥ तदा संपद्यते नान्यथा॥ स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः

मिथ्याव

२

कैपिकश्चेति। मनसोममेदमितिसंकल्परूपः। वाचिकस्तुममेदमित्याद्यनिव्याहारोऽस्तीति सवि क
त्यकः प्रथयः कायिकः पुनरुपा नानिमर्शनादिरूपोऽनेकविधस्तत्रचनियमः स्मर्यते दद्यात्
स्माजितं पुद्गेगं पुढे करिणं करो के सरेषु तथैवाश्वं दसी शिरसि दापयेदिति। आश्वलायनोप्याह।
अनुमंत्रयेत्तप्राणः निमृशेदप्राणिकन्याचेति। तत्र हिरण्यवस्त्रादाबुद्धक दानानंतरमेवोपादाना
दिसंनवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते। द्वे त्रैदौ पुनः फलोपनोगव्यतिरेकेण स्वीकारा संनवात्
स्वलोपापनोगेन न वितव्यमन्यथा दानक्रयादेः। संपूर्णतानतवतीति। फलोपनोगलक्षणः। का
यिकस्वीकारविकल आगमोऽर्बलो नवति। तस्मादितादागमादेतच्च द्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने।
पूर्वापरकालपरिज्ञानेऽविगुणोऽपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति। अथवा लिखितं साक्षिणोऽनुक्तिः।
प्रमाणमिच्छते तेऽसमवायेऽत्र कस्य प्राबल्यमिच्छतेऽसुपतिष्ठते आगमोऽधिको नो गादि।
नापूर्वक्रमागतान् आगमेऽपि बलं नैव अनुक्तिस्तत्कापियत्र नोऽश्चयमर्थः। आद्येऽपुरुषे साक्षिणि
नोऽवित आगमो नो गादयधिको बलवान्। पूर्वक्रमागतान् नो गादिना। स पुनः पूर्वक्रमागतो नो गश्च

२५

उर्थपुरुषे लिखिते न तावितादागमा बलवान्। मध्यमेऽनो गरहितादागमास्तो कनोग सहितोऽप्याग
मो बलवानिति। एतदेव स्पष्टीकृतं नैरदेन। आदौऽकारणं दानं मध्येऽनुक्तिस्तु सागमा। कारणं अनुक्तिरे
वै क संनवायाचिरं नतीति। च। पश्यतोऽक्रवतश्च त्रविंशतिवर्षं नो गाहं न स्यापि दशवर्षं नो गाहं
फलानुसरणं न नवती कृत्तत्र फलानुसरणवत् दंडानुसरणमपि न त्रिंशतीत्याशक्यपुरुषव्यव
स्थया च दंडव्यवस्था दर्शयितुमाह। आगमस्तु कृतो येन सोऽनियुक्तस्तु मुद्धरेत्। न तस्तु तस्तु मुतो वा नु
क्तिस्तत्र गरीयसी। येन पुरुषेण नूमादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतस्ते द्वे त्रैदिकमिच्छति यु
क्तस्तमागमं प्रतिगृह्णादिकं लिखितादिसि रुद्धरेत्। नावपेदेनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धर।
तो दंडश्च कृतं नवति। तस्तु तो द्वितीयोऽनियुक्तो नागममुद्धरेत्। किं च विवित्राप्रतिरवसमं नो गं
अनेन वागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दंडोऽपि त्रिविंशती नो गमनुद्धरतो दंडश्च प्रतिपादितं।
तस्तु तः तृतीयो नागमनापि विंशती नो गमुद्धरेदपि त्रिक्रमागतं नो गमात्रं। अनेनापि तृतीयस्य
क्रमात्मा तनो गानुद्धरणे दंडो नागमानुद्धरणेन विंशति नो गानुद्धरणे चेति अनिहितं। तत्र तयो

उमेध ३

मिथ्यव

२

द्वितीयतृतीयैर्मुक्तिरेव गरीयसी। तत्रापि द्वितीये गुरुस्त्वृतीयेपि गरीयसीति विवेक्यं। त्रिषथाग
मानुषरणेऽर्थहानिः समानैव दंडेषु विशेष इति तात्पर्यार्थः॥ उक्तं च॥ आगमस्तु कृतो येन स दंडस्त
मनुषरन्। न तस्तु तस्तुतो वा नो गप्यन्ति स्तयोरपीति॥ ब॥ अस्मार्त्तकालोपनो गस्यागमज्ञाननिरपेक्ष
स्पष्टा माणमुक्तविना पूर्वक्रमादियत्र तस्यापवादमाह॥ योनियुक्तः परेतः स्यात्तस्य कृत्वा तमुद्धरेत्
न तत्र कारणमुक्तिरागमेन विना कृता॥ यदा पुनराहर्त्तादिनिरनियुक्ताऽस्तव्यवहारनिर्णय ए
व परेतः स्यात्। परलोकंगतो न वेत्। तदा तस्य कृत्वा पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत्। यस्मात्तत्र तस्मिन्व्य
वहारे मुक्तिरागमरहिता सा ह्यादिनिःसाधितापि न प्रमाणं। पूर्वान्नियोगेन नो गस्यापवादत्वात् न
रदेनाप्यक्तं। तथा रूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः। पुत्रेण सोऽर्थसंशोधो न तं नो गो निवर्त्तयेदि
ति॥ ब॥ अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहारं ती प्रेते व्यवहारो न निवर्त्तत इति स्थितं निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थि
ते च व्यवहर्त्तरिव्यवहारः क्वचित्प्रवर्त्तते क्वचित्प्रवर्त्तत इति व्यवस्था सिद्धये व्यवहारदर्शनां वला
बलमाह॥ नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयो य ऊजानि च पूर्वपूर्वगुरुज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणां नृपेण।

२६

राज्ञा अधिकृता व्यवहारः दर्शनेनियुक्ता राज्ञा सनासदः कार्याः इत्यादिनोक्ताः पूगाः समूहाः निज
जातीनां निजवृत्तीनामेकस्त्वन निवासिनां॥ यथा ग्रामनगरादयः श्रेणयो नाना जातीनामेकजा
तीनामाप्येकजातीयकर्मेपङ्गीविना संघाताः॥ यथा हेडाबुका नां तां बुलिक ऊविंद क चर्मकारा
दीनां च ऊजानि जाति संबंधिबंधनां समूहाः एतेषां नृपाधिकृता दीनां च उर्ली पूर्वपूर्वयत्नयत्न
वपवितं तत्र गुरुबलवद्धेत्यं॥ नृणां व्यवहर्त्तृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्ये एत उक्तं
न वति नृपधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः ऊदृष्टबुधान वति। तथा हि ना
पूगादिषु पुनर्यवहारो न वयेवं पूगनिर्णीतेपि न श्रेण्यादिगमनं तथा श्रेणिनिर्णीते ऊजगमनं न
वति। ऊजनिर्णीतेपि श्रेण्यादिगमनं श्रेणिनिर्णीतेषु गादिगमनं पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं न
वतीति। नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतोपि व्यवहारे नृपगमनं च वतीत्युक्तं ऊजानि त्रेणपत्रैव
गणाधिकृतानृपाः॥ प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति। तत्र च नृपगमने सोत्तरसत्तेन
राज्ञा पूर्वैः सन्त्येः सह सपण्यवहारे निष्पद्यमाने यद्यतौ ऊदृष्टवादी पराजितस्तदा सौ दंडः॥ अ

आसौ जयति तदाधिकृताः सन्त्यादंशः बहुर्वै व्यवहारदर्शनिर्दष्टो व्यवहारः परावर्तने प्रवृत्तः
 स्तुननिवर्तनश्च कर्मिदानीं प्रवृत्तः दष्टोप्यवहारः कश्चिन्निवर्तनश्च दष्टः बलोपधिविनिर्दष्टः
 न्यवहारान्निवर्तयेत् स्त्रीनक्तमंतरागारबहिः शत्रुकृतं स्यात् बलेन बलाकारेण उपधिना न
 येन विनिर्दष्टान् निष्पन्नान्यवहारान्निवर्तयेत् तथा स्त्रीनिर्नक्तं रात्रावस्त्रीनिरपि अंतरागारेण
 हान्यंतरे बहिर्ग्रामादिभ्यः शत्रुनिष्पन्नान्यवहारान्निवर्तयेदिति संबंधः ॥ ७ ॥ अपि च मत्तो
 न्नशर्तव्यसनिवाजनीतादियोजितः असंबद्धकृतश्चैव्य हारो न सिध्यति मत्तो मदनीय इत्येव
 उन्मत्तउन्मादेन पंचविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसंवेनापसृष्टाः आत्मा व्याधिना व्यसनि
 मिष्टवियोगानिष्टप्राप्तिकृति तंडुः खंतवानव्यसनी बालो व्यवहारयोग्यः नीतोऽरातिभ्यः अदि
 ग्रहणासुरराष्ट्रादिविरुद्धः पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राक्षसिर्जितः अनादेयो न वेद्यो धर्मवद्भि
 रुदाहृतः इति स्मरणं एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिध्यतीति अनियुक्ता संबद्धकृतोप्यव
 हारो न सिध्यतीति संबंधः यत्स्मरणं गुरोः शिष्येपितुः पुत्रेदं पथोः स्वामिन् ययोः विशेषेण

२७

मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यतीति तदपि गुरुशिष्यादीनामायं न कव्यवहारप्रतिषेधपरं न न व
 ति तेषामपि कथं विध्यवहारस्येष्टवान् तथादिशिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तो रज्जुवेणुवेदलाभ्यां न
 नुभ्यामन्येन घ्नन् राक्षाशस्य इति गौतमस्मरणं नोत्तमांगकथंचनेति मनुस्मरणं च य
 दगुरुः कोपावेशवशात् महता दंडेनोत्तमांगे ताडयति तथा स्मृतिव्यापतेन मार्गेणाधर्षितः शि
 ष्यो यदि राक्षसेति वेदयति तदा न वयेव व्यवहारपदं तथा नृत्यापितामाहापात्रे आदिवचनात्पिता
 महोपात्तेन स्यादौपितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तेन स्यादिना श
 यति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रविशति तदा पितापुत्रयोरपि न वयेव व्यवहारः तथा उर्जिद्धे ध
 र्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके गृहीतं स्त्रीधनं नर्तना कामोदात्तमर्हतीति स्मरणं उर्जिद्धादिव्य
 तिरेकेण यदि स्त्रीधनं नर्तयिष्यतीत्यविद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा हं पथोरपीष्यत
 एव व्यवहारः तथा नक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारपदं व्यक्ष्यति गर्भदासस्यापि गर्भदासादीन
 धिक्कृत्य यश्चैषां स्वामिनं कश्चित्मोवायात्प्राणसंशयात् दासत्वात्तद्विषुचेतु पुत्रतागंलनेतचेति

नारदीकवात् ततोचने पुत्रजागदानेव स्वामिना सद्व्यवहारः केन वार्यत तस्माद्वाहृष्टयोः
यस्को न नवतिगुर्वादि निर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीया राज्ञा सस्येन निगुरोः शि
ष्यादेः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः अयं न निर्विघ्न शिष्यादीनामप्यक्तनीया प्रवर्तनीयो व्यवहारः
यद्यप्येकस्य बज्जनिः सार्धं स्त्रीणां प्रेषजनस्य च अनदेयो न वेदादो धर्मवज्जिरुदाहृत इति नारद
वचनं तत्रैकस्यापि गण इयं हरेद्यस्तु संविदं लघयेच्चयः तथा एकघ्नतां बहूनां चेत्यादि स्मरणा
देकार्थे बज्जनिः सार्धं व्यवहार इत्यत एवेति निन्नार्थे बज्जनिः सार्धं व्यवहार इत्यत एवेति निन्नार्थे
बज्जनिरेकस्य युगपद्यवहारो न नवतीति इष्टव्यं स्त्रीणामपि गोपशौडिकादि स्त्रीणां स्वातंत्र्या
द्यवहारो न वयोवति न दन्यासां ऊलस्त्रीणां पतिषु जीवस्तु तत्पारतंत्र्यादनादेयो व्यवहार इति
व्याख्येयं प्रेषजनस्य चेत्येतदपि प्रेषजनस्य स्वामिपारतंत्र्यास्वार्थव्यवहारोपि स्वाभ्यनुज्ञा यैव व्यवहा
रो नान्यथेति योजनीयं ॥ परावर्त्य व्यवहारमुक्ते दानी परावर्त्य इत्यमाह प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण
धनिने धनं विना वयेन्न चेष्टिगैस्तस्मिन् दंडमर्हति प्रनष्टं हिरण्यदिशौक्तिं कस्त्वनपालादि निरधि

२८

गतं राज्ञे समर्पितं यत्र राज्ञा धनिने दातव्यं यदि धनीरूपसंख्यादि निर्दिष्टं न चयति यदि न नावय
तितदा तस्मिन् दंडोऽस्य वादिह्यत आधिगमस्य स्वचरिति मित्रवात् स्वचे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्त
अत्र च कालावधि वक्ष्यति शौक्तिं कस्त्वनपालैर्वा नष्टा पहतमहतं अर्वाकं संवत्सरास्वामी हरेत्
परतो नृप रियादि मनुना पुनः संवत्सरत्रयमव्यधित्व न निर्दिष्टं प्रनष्टस्वामिकं कृत्वा राजा त्रष्टुं
न क्षपयेत् अर्वाक्यष्टाद्वरेत् स्वामि परतो नृपति हरेदिति तत्र वर्षत्रयपर्यंतमवश्यं रक्षणीयं तत्र
यदि संवत्सरादवीक स्वाम्या गच्छेत् तदा कृत्स्नमेव दद्यात् यदा पुनः संवत्सराहर्षमागच्छति तदा
किंचिद्भागं रक्षेत् मूल्यं गृहीत्वा शेषस्वामिने दद्यात् यथाह आदहीता यषज्ञां प्रनष्टाधिगतानृप
दशमं दशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् द्वितीये दशं त्रि
तये दशं चतुर्थे दिषुषष्टं नागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् राज्ञा राज्ञागस्य चतुर्थं शोधिगं त्रे दानव्य
स्वाम्यनागमेव कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थं मशमधिगं त्रे दद्यात् शेषं राजा गृहीयात् यथाह गौतमः प्रन
ष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा रक्ष्यमूर्ध्नि माधिगुं श्रुत्वा राज्ञो षमिचत्र संवत्सरमिथेकं

मिन्वव

२

योगविधि

३

त्वा

व

वचनमविवक्षितं राजा नृपतिरिति स्मरणात् हरेत् परतो नृप इत्येतदपि स्वामिन्यनागतेश्च
इदं व्यतीकरणात् नृपज्ञानपरं आगते उस्वामिनि व्ययान्ते अपि द्वये राजा स्वामवतार्थतस्तमंद
द्यादेतश्च हिरण्यादिविषये वक्ष्यति पणानेकशफेदद्यादित्यादिना ॥ ब ॥ रथ्याशुक्लशालादि निपति
तस्य सुवर्णदिनेष्टस्याधिगमे विधिमुक्ताधुना नृमौचिरनिश्चातस्य निधिं शब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमा
ह ॥ राजालक्ष्यानिधिदद्याद्विक्रेयोर्द्विजः पुनः ॥ विधानशेषमादद्यात् सर्वस्य प्रनुर्यतः ॥ इतरेण नि
धौ लक्ष्मणराजाषष्ठांशमादरेत् ॥ अनिवेदितविज्ञातो दाप्य संदंडमेव च ॥ उक्तलक्षणं निधिं राजालक्ष्
अर्धब्राह्मणेनोर्द्विशेषकोशे निवेशयेत् ब्राह्मणस्तु विधानश्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं
लभेत् तदा सर्वमेव गृह्णीयात् ययस्मादसौ सर्वस्य ऊगतः प्रनुर्यतः ॥ इतरेण उरुजं निधिं ब्राह्मणव्यति
रिक्तेना विद्वद्ब्राह्मणकृत्रियादिना नि ॥ लक्ष्मणराजाषष्ठांशमधिगंते दद्यात् शेषं निधिं स्वयमादरेत् य
थाहं शिष्टः ॥ अप्रज्ञायमानं चित्रं योधिगच्छात् राजा नृप इत्येतदधिगंतेष्वष्टमं शब्ददद्यादिति गौतमेनापि नि
ध्याधिगमे राजधनं न ब्राह्मणस्यानिरूपस्य ॥ ब्राह्मणेनो रथ्यानाषष्ठमं शब्दं लभेतेत्येक इति ॥ अ

२९

निवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा ॥ अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेयं निवेदितविज्ञातः कश्चिन्निधिं न
श्च राज्ञेयं निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्योर्द्विजं च दत्तं पश्येत् ॥ अथ निधेरपि स्वा
म्यागय रूपकं संख्यादिभिः स्वयं नावयति ॥ तदा तस्मै राजानिधिदद्यात् षष्ठांशं दशवंशं स्वयमादरे
त् यथाह मनुः ॥ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं स येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वाद्दशमेव वेति
अत्राधिकल्यस्तु वर्षाकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ब ॥ चौरैर्हृतं प्रयाह ॥ देयं चौरहृतं द्रव्यं राजा
ज्ञानपदाय ॥ अददद्भिः समाप्नोति किञ्चिद्विषयस्य तस्य तत् ॥ चौरहृतं द्रव्यं चौरैर्नो विद्धि यज्ञानप
दायस्व देशनिवासिनेयस्य तद्द्रव्यं तस्मै राजा दातव्यं ॥ हियस्माददददप्रयच्छन्त्यस्य तदपहंत
द्रव्यं तस्य किञ्चिद्विषमाप्नोति तस्य चौरस्य च ॥ यथाह मनुः ॥ दातव्यं सर्ववर्षे न्यो राजा चौरैर्हृतं धनं रा
जा तदुपयुजानश्चौरस्याप्नोति किञ्चिद्विषमिति ॥ यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपनुक्तं तदा चौरस्य
किञ्चिद्विषमाप्नोति ॥ अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा ज्ञानपदस्य किञ्चिद्विषमथ चौरहृतं तदा हरणाय यतमा
नोपिन शक्नुयादाहर्तुं ॥ तदा तावद्धनं स्वकोशाद् दद्यादिति ॥ कल्लु द्वे पायनोपि प्रयाहर्तुमशक्त

मिथ्यवत्

2

सुधनं चोरे हंतं यदि स्वकोशं तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षितेति ॥ ७ ॥ साक्षरणा साक्षरणरूपां व्य
 वहारमाह कामनिधया धुना दृष्टानां व्यवहारपदानामधमृणादानं पदं दर्शयत्यशीतिनागो वृद्धिः
 स्यादित्यादिनामोच्य आधिस्तुच्यत्यन्ते प्रविष्टे द्विगुणे धन इत्येवमन्तेन तत्त्वर्षादानं समविधमीदृशं
 मृणां दयमीदृशमदेयं ॥ अनेनाधिकारिणो देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्षे
 पंचविधमुत्तमर्षेदानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमित्येतच्च नारदेन स्पष्टीकृतं ॥ कृणंदेयमदेयं
 च येन यत्र यथा च यथा च यत् ॥ दानग्रहणधर्मश्च कृणादानमिति स्मृतमिति तत्र प्रथममुत्तमर्षस्य
 दानविधिमाह ॥ तत्पूर्वकं चादितरेषां ॥ अशीतिनागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि संबंधके ॥ वर्षकृमाहृतं हि
 त्रिचतुष्षं च कमन्यथा ॥ मासि मासि प्रति मासं संबंधकं विष्वासा र्थं यदाधीयते ॥ आधिरिति यावत् ॥ वं।
 धकेन सह वर्तत इति संबंधकं प्रत्येगस्तत्पि न संबंधके प्रयोगे प्रयुक्तं स्याद्व्यस्याशीतितमाज्ञागो
 वृद्धिर्ह्यस्मान्नवति ॥ अन्यथा रहिते प्रयोगे वर्षानं ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुः पंचकं शतं धर्मं नव
 ति ॥ ब्राह्मणो धमर्षे द्विकं शतं ॥ क्षत्रिये त्रिकं शतं ॥ क्षत्रिये त्रिकं ॥ वैश्ये चतुः ॥ शूद्रे पंचमं मासि मासी

३७

येव द्यौवात्रयोदाचचारोवापंचवादित्रिचउपंचाः द्वित्रिचउषंचाः अस्मिन्शतेवृद्धिर्दीयतइति द्वि
त्रिचउषंचकं तदस्मिन्वृद्ध्यायत्रानश्रुत्को एरादियतेइतिकन् इयंचवृद्धिर्मासिमासिगृह्यतइ
ति कालिका इयमेववृद्धिर्दिवसगणनयाविनश्यप्रतिदिवसंगृह्यमाणाकायिकाभवती तथाचना
रदेन कालिकाकायिकाचैवकारिताचतथापरा चक्रवृद्धिश्चशास्त्रेषुतस्यवृद्धिश्चउर्विधेयको
क्तं कायाविरोधिनीशश्वत्यणपादादिकायिका प्रतिमासंस्त्रवंतीयावृद्धिः साकालिकामता वृद्धिः
साकारितानामवर्षिकेनस्वयंक्तता वृद्धेरपिपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिसदाहूतेति ॥ ब ॥ गृहीवृविशेषेण
वृद्धेः प्रकारंतरमाह कांतारगास्तुदशकं सामुद्रविंश कंशतं कांतारमरणंतत्रगच्छतीतिकांतार
रगायेवृद्ध्याधनंगृहीत्वाधिकज्ञानार्थमितिगहनंप्राणधनविनाशशंकास्त्वनंप्रविशंतितेदशकंशतंद
द्याः येचसमुद्रगास्तविंशकंशतंमस्तिमासियेव एतउक्तंभवतिकांतारगेत्योदशकंशतंसामुद्रे
न्यश्चविंशकंउत्तमर्षिआदद्यान्मूलं विनाशस्यापिशंकिन्वादिती ॥ ब ॥ इदानींकारितांवृद्धिमाह
दद्यर्वास्वक्ततांवृद्धिसर्वसर्वासुजातिषु सर्वे ब्राह्मणादयोधर्माणांअबंधकैवास्वक्ततांस्वाय्ययग

संबंधके

मि० व्यव०

२

तां वृद्धिं सर्वसुजातिशुद्धयः ॥ कचिदकृतापि वृद्धिस्तवति ॥ यथाह नारदः ॥ न वृद्धिः प्रतीदनानां ॥
स्यादनाकारिता कचिन् ॥ अनाकारितं शब्दं वृद्धिर्वाच्यते ॥ यस्तु याचितं कंठदीवादेशं
तरंगतस्तं प्रति ॥ कथायनेनोक्तं ॥ यो याचितं कमादाय तमदवादिशं ब्रजेत् ॥ ऊर्ध्वं संवसरात्तस्य त
दनं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥ यश्च याचितं कमादाय याचितोपदवादेशं तरे ॥ यति ॥ तं प्रति तेनैवोक्तं ॥ क
तो धारमदवायो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् ॥ ऊर्ध्वमासत्रयात्तस्य तदनं वृद्धिमाप्नुयादित्येः पुनः स्वदे
शे स्थित एव याचितो याचितं कं न ददाति ॥ तं याचन कालादारम्य वृद्धिं दापयेद्वाजा ॥ यथाह स्वदेशे
पि स्थितो यस्तु न दद्यात्तयाचितः कचिन्तातंतो कारितां वृद्धिं मनिष्ठं तं च दापयेदिति ॥ अनाकारित
वृद्धेरपवादेनारदेनोक्तः ॥ पण्यमूल्यं नृतिन्यासो दंडो यश्च प्रकल्पितः ॥ वृथा दानाक्षिकपणावर्ध
तेनापि वक्षिताः ॥ अविवक्षितानां अनाकारिता इति ॥ ब ॥ अधुना इत्यविशेषेण वृद्धिविशेषमा
ह ॥ संततिमुपप्लुष्टीणां संततिरेव वृद्धिः ॥ पशूनां स्त्रीणां पोषणा समर्थस्य तस्य वृद्धिः संततिकामस्य
प्रयोगसंनवतिग्रहणं च हीरपरिचर्यादिभिः ॥ ब ॥ अधुना प्रयुज्यते इत्यस्य वृद्धिग्रहणं मंतरेण च

३१

ररकलावस्थितस्य इत्यस्य कियती परवृद्धिरित्यपेक्षित आह ॥ रसस्याष्टगुणा परा ॥ वस्त्रक्षान्यहिरण्य
ना ॥ चतुस्त्रिंशद्विगुणा परा ॥ रसस्य तैलवृद्धादेर्द्विग्रहणं मंतरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या
वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परानातः ॥ परं वर्धतौ तथा वस्त्रक्षान्यहिरण्यानां यथा संख्यं चतुर्गुणात्रि
गुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा ॥ वशिष्ठेन च ॥ रसस्य त्रैगुणमुक्तं ॥ द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं क्षान्यं क्षान्येनैव र
सा व्याख्याताः ॥ पुष्पमूलफलानि च तलाधृतमष्टगुणमिति ॥ मनुना उक्तं ॥ क्षान्यस्य पुष्पमूलफलानां
च पंचचतुर्गुणमुक्तं ॥ क्षान्ये शदे लवे वाह्येनातिक्रामति पंचतामिति शब्दः ॥ क्षेत्रफलं पुष्पमू
लफलादि ॥ लवो मेघोष्णिचमरीकेशादि ॥ वाह्यो वल्ली चर्दुरगादि ॥ क्षान्यशदलववाह्यविषया
वृद्धिः ॥ पंचचतुर्गुणातिक्रामतीति ॥ तत्राधमलीयोग्यता वशेन दुर्निष्ठादिका शवशेन च व्यवस्था इष्ट
व्या ॥ एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यं ॥ पुरुषांतरसंक्रमणेन प्रयोगांतरकरणे तस्मिन्नेव
वा पुरुषेरेकसेकान्या प्रयोगांतराकरणे ॥ सुवर्णादिकं द्वैगुणाद्यतिक्रम्य पूर्ववर्धते ॥ सकृत्प्रयोगेपि
प्रतिदिनं प्रतिवसरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमलदेवस्य द्वैगुणा संनवात्तपूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यतिक्रम

मि० व०

२

मा०

मवर्तत एव यथा ह मनुः ऊशीदृष्टिर्द्वैगुण्यानायेति सकृदाहते यपि पावो
स्ति उपचयार्थं प्रयुक्तं इव ऊशीदंतस्पृष्टिः ऊशीदृष्टिर्द्वैगुण्यानायेति नातिश्रामति यदि
सकृदाहिता सकृदुक्ता पुरुषांतरसंक्रमणादिना प्रयोगांतरकरणे द्वैगुण्यमयेति सकृ
दाहते उपपावे शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रति संप्रतिसं वसरं वा धर्मार्थादाहता द्वैगुण्यमयेतीति
आख्यं तथा गौतमेनाप्यक्तं चिरस्वानो द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्येकवचननिर्देशात्
योगांतरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो निषेधः चिरस्वान इति निर्देशात् शनैः शनैर्द्विग्रहणे द्वैगुण्या
तिक्रमो दर्शितः ॥ ३ ॥ कृणु प्रयोगधर्मिकाः सांप्रतं प्रयुक्तं धनस्याग्रहणधर्मिज्यंते प्रपन्नं सा
धयन्तर्धनवाच्यो नृपतेर्न वेत् साधमानो नृपंगच्छन् दंडो दाप्यश्नतद्धनं प्रपन्नमस्फुपगतमधर्मेन
धनं साक्षादिभिर्जीवितं वा साधयन् प्रयाहरन् धर्मादितिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवार
णीयो न जवति धर्मादयश्चोपायामनुनादर्शिताः धर्मे लब्धवहारेण स्वलेनाचरितेन वा प्रयुक्तं सा
धयेदर्थं पंचमेन बले न वेति धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन व्यवहारेण साक्षिते ख्याकृपया सेन

३२

बलेनोक्तवादि व्याजेन नृपणादिग्रहणेन अचरितेनानोजनेन पंचमेनोपायेन बलेन निगडबंधादिना
उपचयार्थं प्रयुक्तं इव मेतैरुपायैरात्मसाक्यार्थेति प्रपन्नं साधयन्तर्धनवाच्य इति वदन् प्रतिप
न्नं साधयन् राज्ञानिवारणीय इति दर्शयति एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन पीडयेत्तयो धनी कश्चिद्वणि
कं न्यायवादिनं तस्मादर्थान् सहीयेत तस्मै वा नृयाद्दममिति यस्तु धर्मादितिरुपायैः प्रपन्नमर्थं सा
धमानो याचमानो नृपंगच्छे राजानमनिगम्य सधयन्तमसियुक्ते सदंडो न वति सत्पनुसारेण
धनिनेतद्धनं दाप्यश्नराज्ञा दापने च प्रकारादर्शिता राजा उस्वामिने विप्रं सत्वेनैव प्रदापयेत्तदे
शाचरेण चान्यास्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत् कृत्स्नं मुहदं वा पिच्छलेनैव प्रदापयेदिति साधमानो
नृपंगच्छदित्येतत्स्मयाचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रयदाहरणं बोधयं ॥ ४ ॥ ब्रह्मसूतमर्लसुगुपप्राप्ते
ष्वेको धर्मलिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञाय पेक्षित आह गृहीतानुक्रममादाप्यो धनिनामधर्मलिकः
द्वानुब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनंतरं समानजातीयेषु धनिषु येन क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेण धर्म
लिको दाप्यो राज्ञानि नृजातीयेषु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ५ ॥ यादा पुनरुत्तमलेडिर्बलः प्रतिपन्नमर्थं ध

मि० चव०
२

मदिनिरुपायेः साधयिउमशकुवनराज्ञासाधिताथानवति। तदामर्षस्पदं मुन्नमर्षस्य नृतिदान
माह। सञ्ज्ञाऽधमर्षिकोदायः साधितादशकं शतं पंचकं तु शतं दायः प्राप्तायेत्युत्तमर्षिकः अधमर्षि
कोराज्ञाप्रतिपत्तार्थेति साधितादशकं शतं दायः प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थः स्पदशममंत्राराजाध
मर्षिकाद्वेदरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तमर्षिकस्तु प्रामार्थः पंचकं शतं नृतिरूपेण दायः साधि
तस्यार्थस्य विंशतितमं नागमुत्तमर्षिप्रकाशयर्थं गृह्णीयादित्यर्थः। अप्रतिपन्नार्थसाधने उद्वेदः।
दिग्द नागोदशितो निहवेता विनोदयादिना। सधनमधमर्षिकं प्रयत्नकमधुना निह्नमधमर्षिकं।
प्रयाह। हीनजातिपरिहीणमृणार्थकर्मकारयेत्। ब्राह्मणस्तु परिहीणः शनैर्दापोयथोदयं ब्रह्म
णदिजातिसूत्रमर्षेहीनजातिश्चात्रियादिजातिपरिहीणं निह्नमृणार्थकृणनिष्टयर्थकर्मस्व
जायनुरूपं कारयेत्। ऊटं वाविशेधेन ब्राह्मणः पुनपरिहीणो निह्नः। शनैः शनैर्यथोदयोयथा
सनवमणं दायः। अत्र च हीनजातिग्रहणं समानजातेरप्यपलक्षणमतश्च समानजातिमपि परिहृ
णं यथोचितं कर्मकारायत्। ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयो जातेरुपलक्षणमतश्च त्रियादिरपि परिही

३३

णो वैश्यादेः शनैः शनैर्दापोयथोदयं। एतदेव मनुना स्पष्टीकृतं। कर्मणापि समं ऊर्याह निकेनाधम
र्षिकः। समोपकृष्टजातिश्च दद्यात्तेयां स्तुतबनैरिति। उत्तमर्षेण समं निह्नोत्तमर्षिधमर्षव्यपदेश
मात्मानमधमर्षः कर्मणा ऊर्यादित्यर्थः। ब॥ किंच॥ दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तयः स्वकंधनं मध्यस्व
स्थापितं यस्यादधाते न ततः परं। उपचयार्थं प्रयुक्तं धनमधमर्षेण दीयमानमुत्तमर्षो वृद्धिलोलाद्यदि
न गृह्णाति। तदा धमर्षेण मध्यस्वदास्ते स्थापितं यदिस्यात्तदा ततः स्थापनाहर्द्धनवदति। अथ स्था
पितमपियाच्यमानेन ददाति ततः पूर्ववदधति एव। ब॥ इदानीं देयमृणं यदायेन च देयं तदाह। अ
वनकैः ऊटं वाथेयदृणं उक्तं न वेत्। दयः सदक्षिणः प्रेतप्रापिते वा ऊटं विनि। अविनकैर्बड
तिः ऊटं वाथेयमेकैकेन वायदृणं कृतं। तदृणं ऊटं बीदया तस्मिन् प्रेतप्रापिते वा न वृद्धिनः सर्वे
दयः। ब॥ येन देयमिद्यत्र प्रयत्नदाहरणमाह। नयोषित्यतिपुत्रान्यां न पुत्रैर्कृतं पिता। दद्यादृते
ऊटं वाथेयं न पतिः। स्त्रीकृतं यथा। पत्या कृतं मृणं योषिज्ञाय नैव दद्यात्। पुत्रेण कृतं योषितमा
त न दद्यात्। तथा पुत्रेण कृतापितान दद्यात्तथानार्थकृतं पतिः ऊटं वाथेयं दत्तं इति सर्वशेषमेत

ण

मि० व०
२

श्रुतं वार्थयेन केनापि कृतं तत्कृतं विना देयं तदनावेत दायहरेर्देयमित्यतमेव ॥ ब ॥ पुत्रपौत्रैर्
लं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह ॥ सुराकामद्यूतकृतं दंष्ट्रकावशिष्टकं ॥ दृष्टादानं तथैवे
ह पुत्रोदयात् न पैटकं ॥ सुरापाणेन यत्कृतं मृणं कामकृतं स्त्रीव्यसननिर्द्वंद्वं ते पराङ्मयनिमित्तं ॥ दंड
श्रुतं योरवशिष्टं ॥ दृष्टादानं धर्तृबन्दिमध्वादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातं ॥ धर्तृबन्दिनि मध्ये च कुर्वेद्ये किंतवेश
वेचाटवारणवैरेषु दत्तं न वति निष्फलमिति स्मरणात् ॥ एतदणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौडिकादिस्यो न द्या
त् ॥ अत्र दंडश्रुतावशिष्टकमिद्यवशिष्टग्रहणात् सर्वदा तव्यमिति न मतव्यं ॥ दंडं वा दंडशेषं वा श्रुतं
छेषमेव वा ॥ न दानव्यं पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमिद्यो ज्ञानसंस्मरणात् ॥ गौतमेनाप्यक्तं ॥ मद्यश्रुते
दत्तददानपुत्रानाधावदेयुरिति ॥ न पुत्रस्योपरि संनवंतीत्यर्थः ॥ अनेनादेयमणमुक्तं ॥ ब ॥ नपतिः स्त्री
कृतं तथेयस्यापवादमाह ॥ गोपशौडिकः सुराकारः शैल्यो नटः ॥ रक्तको वस्त्राणां रजकः ॥ व्याधेमृग
युः ॥ एतेषां योषिर्निर्यदणं कृतं तस्य निर्देयं ॥ यस्मात्तेषां हर्षिः जीवनं तदाश्रया योषिदधीना ॥ यस्माद्
निसदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादनेपियोषिदधीनजीवनास्तेपियोषिक्तं मृणं दद्वरिति गम्यते ॥ ब ॥
कशौचपरक क व्याधयोषितां ॥ कृतं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद् निसदाश्रया गोपागोपालः शौडि ॥ ३३

३४

न

पतिकृतं सार्यानि दद्यादित्यस्यापवादमाह ॥ प्रतिपन्नस्त्रियादेयं पत्या वा सहयकृतं ॥ स्वयंकृतमृणाय
दानात्पत्नी दातुमर्हति ॥ मुमूर्षुणा प्रवृत्ता वप्या नियुक्तया कृणु दानेयत्प्रतिपन्नतस्य पतिकृतमृणं
देयं ॥ यच्च पत्या सह नार्यया कृतं कृतं दपि न र्जनावेनार्यया अपुत्रया देयं ॥ यच्च स्वयमेव कृतमृणं
तदपि देयं ॥ ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रियादेयमिति न वक्तव्यं ॥ संदेहात्तावात् ॥ उच्यते ॥ नार्यापुत्रश्च दा
सश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छति तस्य ते तस्य तद्धनमिति वचनात् ॥ निर्धनत्वेन प्रतिप
न्नादिषु दानां शंकाया मिदमुच्यते ॥ प्रतिपन्नस्त्रियादेयमित्यादि ॥ न चानेन वचनेन स्त्रादीनां निर्धन
त्वमनिधीयते ॥ पारतंत्र्यमात्रं प्रतिपादनपरत्वात् ॥ एतच्च विनागप्रकरणे स्पष्टी करिष्यते ॥ नाप्यस्त्री
दातुमर्हतीत्येतत्तर्हिनकर्तव्यं ॥ विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः ॥ उच्यते ॥ प्रतिपन्नस्त्रियादेयं पत्या वा
सहयकृतमिद्यनयोरपवादार्थमुच्यते ॥ अन्यसुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृत
मपि न देयमिति ॥ ब ॥ पुनरपि यदणं दानव्यं येन वदातव्यं यत्र च काले दानव्यं तत्रितयमाह ॥ पितरि प्रो
षिते प्रेते व्यसनानि जुतेपि वा ॥ पुत्रपौत्रैर्कृतं देयं निरुवेसाहिनादितं ॥ पितायदि दानव्यमृणमद

मि० व्यव०
२

चाप्रेतोद्भूतदेशगतोऽविकिसनीयव्याद्यनिर्भूतो वा । तदा तत्कृतमरणमवश्यायनेयं । पुत्रेण पौत्रेण वापि
वृधनाभावेपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वे च । तत्र क्रमोपपत्त्यमेव । पित्रभावे पुत्रः पुत्रभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा ।
निरुक्ते कृतेऽर्थिना साक्षादि निर्जावितमरणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावत्
त्रं । कालविशेषस्तु नारदेनोक्ता दृष्टव्यः । नार्वाक संवत्सरादिं शास्त्रे पितरि प्रोषिते सुतः । कृणुं दद्यात्पितृ
व्येवाज्येष्टेनातर्यथापि वति । प्रेतेषु प्राप्तव्यवहारकालेन दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् । स
च कालस्तेनैव दर्शितः गर्भस्त्वोः सदृशोऽप्येवमाह सराक्षिषुः । बालः आषोडशावर्षात्पौगंडश्च
तिशष्टाते । परतो व्यवहारकः स्वतंत्रः पितरावृत इति । यद्यपि पितृमरणे हर्षं बालोपि स्वतंत्रो जातः ।
स्तथापि मर्त्यनाकं न वति । यथाह । अत्र प्राप्तव्यवहारश्च स्वतंत्रोपि हि नर्त्यनाकः । स्वातंत्र्यं हि स्मृतं ड्ये
ष्टेऽप्येष्टं गुणवयः कृतमिति । तथा आसेधाकाननिषेधश्च दृश्यते । अत्र प्राप्तव्यवहारश्च हतोदानो न
मुखो ब्रवीति । विषमस्त्वश्च नासेधान चैतानाक्ये नृप इति । तस्मादितः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुक्तः ।
इत्ययन्नतः । कृणात्यितामोचनीयो यथाननरकं ब्रजेदिति । पुत्रेण व्यवहारकतया जातेन निष्यत्ने

३५

तिव्याख्यं । आधे उ बालस्याप्यधिकारः । न ब्रह्मानि व्यावहारयेदन्यत्र स्वक्षानिनयनादिगौतमस्म
रणान् । पुत्रपौत्रैरिति वक्तुं वचननिर्देशाद्वदवः । पुत्रायदिवित्तकाः स्वाशानुरूपेण संदिक्ताः । अ
विनक्ताश्च संन्यसमुच्चानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्राधान्यत एव दद्यादिति गम्यते ।
यथाह नारदः । अत उर्ध्वपितुः पुत्राहं ददं र्थं शातः । अविनक्ता विनक्ता वायुस्त्राचो हृतेषु
रमिति । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्कृणुं देयमित्यविशेषेणोक्तं । तथा हि पिपुत्रेण यथैपिता सदृष्टिकं
ददाति । तथैव देसायं पौत्रेण तसमं मूल्यमेव दातव्यं । न दृष्टिरिति विशेषो वगंतव्यः । कृणुमात्मीय
वत्पित्रं पुत्रैर्देयं विना वितं । पै । तामहं समं देयमदेयं तस्मिन् स्पष्टिति वचनात् । अत्र विना
वितमित्यविशेषे पादानासाक्षिना वितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणं । समयावच्छेदतां व
देव देयं न दृष्टिः । तस्मिन् स्पष्टपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते । ॥ कृणा
पाकरणे कृणी नृपुत्रः पौत्र इति त्रयः । कर्तारो दर्शिताः । दानी कर्तृतरसमवाये चक्रममाह । क
कृणाह कृणं दापो योषिञ्चाहस्तथैव च । पुत्रेण न्याश्रित इत्यः पुत्रहीनस्य कृत्तः । अन्यदीय इव

मिच्छव
२

मन्यस्य कथादिव्यतिरेकेण यत्स्वीनवतितद्वक्त्रं विनागधारेण रुक्मं गृह्णातीति रुक्मग्राहः सक
लं दाप्यः एतदुक्तं नवति यो यदीयं द्रव्यं रुक्मं रूपेण गृह्णाति स तत्कृतं मरणं दाप्यो न चौरादियोषितं
जायं गृह्णातीति योषिर्द्रुहः स तथैव लं दाप्यो यदि था योषितं पो गृह्णाति स न च तत्कृतं दाप्यः यो
षितोऽविनाश्यं द्रव्यं चेन रुक्मं व्यपदेशानर्हं बाह्ये देन निर्देशः पुत्रश्चानन्याश्रितं द्रव्यः रुक्मं दाप्यः
अन्यमाश्रितं मन्याश्रितं अन्यमाश्रितं मातृपितृसंबन्धि द्रव्यं स्यात्सर्वान्याश्रितं द्रव्यः न अन्यमाश्रितं द्र
व्यं अन्यमाश्रितं द्रव्यः पुत्रहीनस्य रुक्मं न रुक्मं दाप्या इति संबंधः एतेषां समवाये क्रमश्च पावक्रम
एव रुक्मग्राहं रुक्मं दाप्यं स दत्तावे योषिग्राहं स दत्तावे पुत्र इति नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्य
ते नन्नातरो न पितरः पुत्रा रुक्मग्राहः पितुरिति पुत्रे स यत्नस्य रुक्मं ग्राहं संनवात् योषिग्राहो
नोपपद्यते न द्वितीयश्च साध्वीनां कश्चिन्नर्त्तोपदिश्यत इति स्मरणान्न तथैव पुत्रो दाप्यं द्रव्यं युक्तं
पुत्रपौत्रैर्रुक्मं देयमित्युक्तं वात् अन्यमाश्रितं द्रव्यं इति विशेषणमप्यनर्थकं पुत्रे सति द्रव्यस्यान्या
श्रयणा संनवात् संनवे च रुक्मग्राहं रुक्मं दाप्यं इति स्थिते असति पुत्रे रुक्मग्राही सुतारं दाप्य इति

३६

सिद्धमेवेति अत्रोच्यते पुत्रे स यत्नस्य रुक्मग्राही संनवति क्लीवांधबधिरादीनां पुत्रवेपि रुक्मग्राहो
नार्हत् तथा च क्लीवादीनानुक्रम्य चर्त्तव्याश्च निरंशकाः इति वक्ष्यति तथा सवर्णा पुत्रोपन्याय एव नाना
नलनेतैकेषामिति गौतमवचनात् अतश्च क्लीवादिषु पुत्रेषु सस्वन्याय प्रवृत्ते च सवर्णा पुत्रे सति
रुक्मग्राही पितृव्यतस्तुजादिः योषिग्राहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन संनवति तथाप्यतिक्रान्तिनिषे
धः पूर्वपत्तिरुक्तं तर्त्तापाकरणाधिकारी न वद्येव यश्चातस्वरांस्वैरिणीनामंति मां गृह्णाति यश्च पुन
र्नुवांति स्मृणां प्रथमां यथादनारदः परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमं पुनर्नस्त्रिविधत
सांस्वैरिणी उच्यते विधा कन्यैवाह तयो निर्यापाणिग्रहण इति पुनर्नः प्रथमा सोक्ता पुनः संस्का
रकर्मणा दशधर्मानवेक्ष्य स्त्रीगुरुसिर्याप्रदीयते उत्पन्नसाहसान्मसाद्वितीया प्रकीर्तिता
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नयन्निचारा असंस्तुदेवरेषु स्त्रीबांधवैर्याप्रदीयते सवर्णाय सपिंडाय सा
द्वितीया प्रकीर्तिता स्त्रीप्रसूता प्रसूता वापयावेव उजीवति कामा समाश्रये दन्यप्रथमा स्वैरिणी
उसा कौमारं पतिमुत्सृज्य यावत्पुंश्वंश्रिता पुनः पश्यं गृह्णत्याया सा द्वितीया प्रकीर्तिता मृतेन

मि० अ० व०
२७

निरिउप्राप्तानुदेवरादीनयास्यया। उपगच्छेत्परं कामाशादीयाप्रकीर्तिना। प्राप्तादेशादनकीताकु
त्पिपासौचया। तवाहमित्यपगतासाचउथीप्रकीर्तिना। अंतिमास्वेरिणीनायाप्रथमाचपुनर्नुवा।
रुणंतयोः पतिरुतं दद्याद्यस्तेत्रयाश्चनइति। तथा न्योपियोषिजाह कृणापकरणेधिकारीतेनैव
दर्शितः। याउसप्रधनैवस्त्रीसापयावान्यमाश्रितासोऽस्यादद्यादणंनर्तककृकेघातयेवता। प्रक
ष्टेनधनेनसद्वर्त्तनइतिमप्रधानावृद्धधनेनित्यावत्। तथाअधनस्यह्यपुत्रस्यमृतस्योपेतियःस्त्रि।
यंरुणंवेदुः सतकते। सैवचास्यधनंस्मृतमिति। पुत्रस्यपुनर्वचनंक्रमार्थं। अनन्याश्रितइत्यइतिव
जुषुपुत्रेपुत्रकृत्तानावेयंशग्रहणयोग्यस्यैवर्त्तापाकरणेधिकारोनायोग्यस्याधादेरियेवमर्थः। पुत्र
हीनस्यरुक्छिनः। इत्येतदपिपुत्रपौत्रहीनस्यरुक्छिनः। इत्येतदपिपुत्रपौत्रहीनस्यप्रपौत्रादयो
यदिरुक्छिगृह्णंतितदर्शदाप्याः। नान्यथेयेवमर्थं। पुत्रपौत्रौतुरुक्छिग्रहणाभावेपिदाप्यावित्थकं
यथादनारदः। क्रमादव्याहृतं प्राप्सुपुत्रैर्यत्तत्समुद्धतं। दद्युः पैतामहपौत्रास्तच्चउत्थानिवर्त्तनइति
सर्वनिरवद्यं। यद्ययोषिजाहानावेपुत्रोदाप्यइत्यकं। पुत्रानावेयोषिजाहोदाप्यइत्यकं। पुत्रही

३७

नस्यरुक्छिनइति। रुक्छिशब्देनयोषिदेवोच्यते। सैवचास्यधनंस्मृतमितिस्मरणात्। योयस्यहरतेदा
रान्सतस्यहरतेधनमितिच। ननुयोषिजाहानावेपुत्ररुणदाप्यः। पुत्रानावेयोषिजाहइतिपरस्य
रविरुद्धं। उत्तयसजावेनकश्चिदाप्यइतिनैषदोषः। अंतिमास्वेरिणीग्राहिणः। प्रथमपुनर्न्याहिणः।
सधनस्त्रीहारिणश्चानावेपुत्रोदाप्यः। पुत्रानावेपुत्रनिर्धननिरपयायाषिजाहीदाप्यइति। एतदेवोक्तं
नारदेन। धनस्त्रीहारिपुत्राणामणनागोधनंहरत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयो
रिति। धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवायोयाधनंहरत्सकृणनाक। स्त्रीधनिनोः स्त्रीचधनंचस्त्रीधनेतिवि
द्येतेययोस्तोस्त्रीधनिनौतयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्रएवर्त्तनाक। धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्ये
वर्त्तनाकस्त्रीहार्यानावेपुत्ररुणनाक। पुत्रानावेस्त्रीजारीतिविरोधप्रतिनासपरिहारः। पूर्ववत्।
पुत्रहीनस्यरुक्छिनइत्यस्यान्याव्याख्या। एतेधनस्त्रीहारिपुत्राकृणंकस्यदाप्याइत्यपेक्षायास्तुत
मर्त्तस्यदाप्या। तदनावेतत्पुत्रादेः। पुत्राद्यनावेकस्यदाप्याइत्यपेक्षायामिदमुपनिष्ठते। पुत्रही
नस्यरुक्छिनइति। पुत्राद्यधनहीनस्योत्तमर्त्तस्ययोः रुक्छीरुक्छिग्रहणयोग्यः। सपिंडादिस्तस्यरु

मि० व्य०

२

किंनोदायाः तथाचनारदेन आल्लणस्पउयदेयं सान्वयस्यनवास्तिचेत् निर्वपेत्तत्सकल्येषु त
दनावेस्पबं धुश्चिथसिधायानिदितं यदाउनसकल्याः स्फर्तचसंबंधिबाधवाः तदादद्यादिकेस्य
स्तुतेष्वसस्वस्तुनिक्षिपेदिति ॥ ७ ॥ अधुनापुरुषविशेषेण कणग्रहणं प्रतिषेधनप्रसंगादन्यदपि
प्रतिषेधनि ॥ आह्वणमथदंपयोः पितुः पुत्रस्यैव हि प्रातिजायमणं साक्ष्यमविनक्तं न उस्मृतं प्र
तिबुवोनावः प्रीतिजायं आह्वणं दंपयोः पितापुत्रयोश्चाविनक्ते इत्येव विनागात्साकप्रातिजा
यमणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिनिरपितुप्रतिषेधं साधारणधनवात् प्रातिजायसाक्षिचयोः पक्षे
इव व्ययावधानवात् कणं चावश्यं प्रतिदेयवात् एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण परस्परानुम
त्यावविनक्तानामपि प्रातिजायादिनवैव जागा इर्द्धं परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि सवति न
नुदंपयोर्विगानासाकप्रातिजायदिप्रतिषेधेन युज्यते न योर्विगानासावेन विशेषणार्थक्यात्
विनागाजावश्चापसंबेन दर्शितः जायापयोर्न विनागो विद्यत इति सचं श्रौतस्मार्तग्रेसामध्येषुक
र्मसुतस्फलेषु च विनागानावोन पुनः सर्वकर्मसु इवेषु वा तथा हि जायापत्यार्न विनागो विद्यत इति

३८

द्वि० स्मा

२

यच्चाकिमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् पाणिग्रहणादिसहचं कर्मसु तथापुण्यफलेषु
वेति त्यागिग्रहणादारम्यकर्मसहचं श्रूयते जायापती अग्निमाददधीयानामिति तस्माद्वि० स्मादा
क्षाने सहाधिकारात् आक्षानसिद्धाग्रेसामध्येषुकर्मसु सहाधिकारः तथा कर्मस्मार्तं विवाहाग्राविद्या
दिस्मरणादिवाहसिद्धाग्रेसामध्येषुकर्मसु सहाधिकार एव अतश्चोक्तयविश्वामित्रनिरपेक्षेषुकर्म
सुहृत्तृषु जायापयोः पृथगेवाधिकारः संपद्यते तथापुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापयोः सह
चं श्रूयते दिविज्योतिरजरमारनेनामिथादि येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहचमि
ति बोधयं न पुनः पुर्तानां नर्तानुक्त्यानुष्ठितानां फलेषु पितृद्वयस्वामिचेपि सहचमुक्तं इव्यप
रिग्रहेषु च न हि नर्तुर्विप्रवासेनैमिन्निकेदाने स्तेयमुपदिशंतीति सचं इव्यस्वामिचंपत्यादर्शित
मनेन न पुनर्विनागानावः यस्माद्व्यपरिग्रहेषु चेत्तच्चातत्र कारणमुक्तं नर्तुर्विप्रवासेनैमिन्नि
केऽवश्यकर्तव्येदानेऽतिथिनोऽनसिद्धाप्रदानादौ द्वि० स्मान् स्तेयमुपदिशंति मन्वाद्यस्तस्माद्वा
र्याया अपि इव्यस्वामिचमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्दर्शित्या नार्थाया अपि इव्यविनागो

मि० व्य०
२

नवयेवनस्नेहया यथावद्व्यति यदिकुर्यात्मानं शान्त्यन्यः कार्याः समांशका इति ॥ अथुना प्र १
तिनायं निरूपयितुमाह दर्शने प्रथयेदने प्रातिनायं विधीयते आद्योऽवितयेदाया वितरस्य सु
ता अपि प्रातिनायं नाम विश्वासार्थं पुरुषांतरेण समयः तत्र विषयनेदात्रिधा निद्यते यथा दर्श
ने दर्शनापेक्षया मेन दर्शयिष्यामीति प्रथये विश्वासे मयथयेनास्य धनं प्रयत्ना नायं वाचं च यिष्य
ते यतोऽमुकस्य पुत्रो यमुर्वश प्रायनूरस्य ग्रामव रोस्तीति दानेयद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्या
मीति प्रतिनायं विधीयत इति प्रत्येकं संबन्धः ॥ आद्योऽदर्शने प्रथय प्रतिसुवोचितयेऽन्यथा नावेऽ
दर्शने विश्वासव्यतिचारे च दाप्यो राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमं स्यादंतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः
स्तान दाप्या इत्यर्थः सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितं ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह दर्श
नप्रतिस्तर्यत्र मृतः प्रात्ययको पि वा न तस्य वा कर्णं दद्वर्द्धय दर्शनाय ये स्त्रिता यदा दर्शनं प्रति
नः प्रात्ययको वा प्रतिनूदिष्टं गतः तदा नायो पुत्राः प्रातिनायाया तं पैचक मृणं न दद्वर्द्धयः यस्तु
दानाय स्त्रितः प्रतिनूदिष्टं गतस्तस्य पुत्रा दद्वर्द्धयः न पौत्राः ते च मूल्यमेव दद्वर्द्धयः नृदिष्टं कर्णं ये
इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः वितथ इत्येव शाब्दे न निर्दनेन वाधमर्णाऽप्रतिक्रवीति ३५

३५

तामहं पौत्रः प्रातिनायागतं सुतः समं दद्यात्सुतौ ननु दाप्या विति निश्चय इति व्यासवचनात्
प्रातिनायव्यतिरिक्तं पैनामहं मृणं पौत्रः समया वद्वर्द्धयं तावदेव दद्यात् नृदिष्टं तथा सु
तोपि प्रातिनायागतं पित्रमृणं सैमेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रावप्रातिना
याया तं प्रातिनायाया तं चर्षयथाक्रममृहीतधनौ न दाप्या विति यदपि स्मरणं स्वादको
वितहीनः स्यान्न को वित्तवान्यदि मूलं तस्य न वेदेयं नृदिष्टं दातुमर्हतीति तदपि
लग्नकः प्रतिनूः स्वादको धमर्लः लग्नको यदि वित्तवान् तस्य पुत्रेण मूल्यमेव दातुं
यं नृदिष्टिरिति व्याख्येयं यत्र दर्शनं प्रति नृप्रत्यय प्रतिनूवर्द्धयकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्र
तिनूजतिस्तत्र तस्य पुत्रा अपि तस्मादेव बंधका प्रातिनायाया तं मृणं दद्वर्द्धय यथा
कायायनः गृहीत्वा बंधकं यत्र दर्शने स्पष्टितो नवत् विना पित्रा धनान्नस्मादाप्यस्या
नृदण सुत इति दर्शनं ग्रहणं प्रथयस्यो पलङ्कणं विना पित्रा पितरि त्रे ते हरदेशं गते चे
ति ॥ यस्मिन्नेक प्रतिनू संनवस्तत्र कथं दातव्यमिति आह बहवः स्फुर्यदि स्वां शौह

नि० व्य०

२

कः प्रतिबोधनं एकस्वायाश्रितेष्वधनिकस्य यथा रुचि यद्येकस्मिन् प्रयोगे दौबहवो वा प्र
तिबुवस्तदर्थं विनश्यत्वांशेन ददकः एकस्वायाश्रितेषु एकस्याधर्मस्य स्वायासादृश्यतामा
श्रिता एकस्वायाश्रिताः अधर्मो यथा कश्चिद्व्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिबुवोपि प्रत्ये
कं कश्चादनाय स्थितः एवं दर्शने प्रत्यये च तेष्वेकस्वायाश्रितेषु प्रतिबुवसु अधनिकस्योत्त
मर्हस्य यथा रुचि यथा कामं अतश्च धनिको विनाद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कश्चिद
द्यान्तं शतः एकस्य स्वायाश्रितेषु यदिकश्चिद्देशं तं रंगतस्तत्सु त्रश्च संनिहितस्तदा धनिके च
यास सर्वदाप्यः मृते उ कस्मिंश्चित्सु तस्वपित्रं शमदृष्टिकं दायः यथा ह काथायनः एकश्च
या प्रतिष्ठानां दायो यस्तत्र दृश्यते प्रोषिते तस्मिन् सर्वपित्रं शंभु मृते उ स इति च प्रतिना व्यर्थ
दानविधिमुक्त्वा प्रतिबुवस्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह प्रतिबुवोपि नो यस्तु प्रकारं धनिनां धनं
द्विगुणं प्रतिदातव्यमणिकैस्तस्य तत्र वेत्त्यदृष्टं प्रतिबुवस्तस्य त्रौवा धनिके नोपपीडितः प्र
काशं सर्वज्ञानसमं हं राज्ञा धनिनां दायितो ननु नर्दैगुणलोसेन स्वयमुपेय दत्तं यथा ह नार

३०

दः यंचार्थं प्रतिबुवोपि धनिके नोपपीडितः कणिकं तं प्रतिबुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति क
णिकैरधर्मैस्तस्य प्रतिबुवस्तद्व्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य
एव द्विगुणं दातव्यं वचनारंभसामर्थ्यात् एतच्च हिरण्यविषयं न निदं वचनं द्वैगुणमात्रं प्रतिपा
दयति तच्च पूर्वोक्तकालक्रमाबाधेनाप्यपद्यते यथा जालेष्टिविधानं शुचिवाबाधेन अ
पिच सद्यः सद्यः सद्यः कदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यनावात्सल्यदानमेव प्राप्नोतीति तद
सत्त्वस्त्रधान्यहिरण्यानां च त्रिर्द्विगुणा परे दाने नैव कालकलाक्रमेण द्वैगुणादि सिद्धे द्वैगु
णमात्रविक्षने इदं वचनं कं स्यात् पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षे पिसंतत्यनावेस्वरूपदान
मेव यदा प्रतिबुवोपि इव्यदानानंतरं कियता कालेनाधर्मो न संघटते तदा संततिरपि संन
वयेव यदा पूर्वसिद्धसंतत्यासदपशुस्त्रियोदास्यतीति न किंचिदेतत् अथ प्रातिनायं प्रीति
कृतमतश्च प्रतिबुवादत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचना त्राष्टिरस्ति यथा ह प्रीतिदा
त्तं तु यकिंचिद्दत्तं तेन च याचितं याच्यमानं न दत्तं चेददत्तं पंचकं शतमिति अतश्चास्य प्रीतिदत्त

निवेद्यवः
२

स्याद्यचित्तस्यापि दानदिवसादारस्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यते इति तदप्या
सत्तु अस्यार्थस्यास्माच्चनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदानव्यमितेनावदिह प्रतीयते तस्मात्कालक्रमेण
नपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदानव्यं वचनारंभसामर्थ्यादिति सुष्ठु कं॥ ७॥ प्रतिनृदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुणे प्राप्ते
ऽपवादमाह संततिः स्त्रीपशुष्वेव धनं द्विगुणमेव च वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा हिर
ण्यद्वैगुण्येव कालानादरेणैव स्त्रीपशवादयः प्रतिपादितव्या दायाः श्लोकस्तु व्याख्यात एव यस्मा
द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्व्यं प्रतिनृदत्तं वादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमन
पेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः यदा तु दर्शनं प्रतिनृदत्तः संप्रतिपत्तेकाले धर्मसंदर्शयितुमस
मर्थः तदा नैषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यं तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्षयोऽन्याथा प्रस्तुतं धनेद
यः नष्टस्यानैषणार्थं उदात्तं पक्षत्रयं परं यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्षव्यः प्रतिनृदत्तं काले व्यतीतं प्रति
नृदत्तं नैव दर्शयेत् निबंधदापयेत्तु प्रेते वैषादिभिः स्मृत इति कात्यायनवचनात् तत्र क
विशेषधर्मतेनैवोक्तः न स्वामी न च वैश्वः स्वामिनधिकृतस्तथा निरुद्धो दंडितश्चैव संदिग्ध

४१

श्वेवन कश्चित् नैव कश्चिन्नमित्रं च न वैवाच्यं न वासिनः राजकार्यनिर्धुक् श्रये च प्रवृत्तिमानराः ना
शक्नोन्निनेदातुं दंडं राक्षसे च तस्मिन् नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिनृदत्तः स्वक्रियाप्रतीतिः संदिग्धोऽनि
शस्तः अयं तवा सितो नैष्टिकव्रतधारिणः इति प्रतिनृदत्तविधिः ७॥ धनप्रयोगेनैव विश्वासहेतुः प्रति
नृदत्तविधिः यथा ह नारदः विश्वं न देवदावत्र प्रतिनृदत्तविधिरेव वेति तत्र प्रतिनृदत्तं निरूपितः इदानीमा
धिर्निरूप्यते आधिर्नाम ग्रहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधर्मसंज्ञेनोत्तमसंज्ञे क्रियते अधीयत इ
ति आधिः सच द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो नो गप्यश्च यथा ह
नारदः अधिक्रियत इत्याधिः सविज्ञेयो हिलक्षणः कृतकालो पनेयश्च यावद्देयो द्यतस्तथा स
पुनर्द्विविधः प्रोक्ता गोप्यो नो गप्यस्तथैव चेति कृतकाले आधानकाल एवा मुष्मिन् काले दीपोऽनवा
दौ मया यमाधिर्नोक्तोऽन्यथा सवैवाधिर्न विषतीत्येवं निरूपिते काले उपनेयः आत्मसमीपं नेत
व्यो मोवनीय इत्यर्थः देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः यावद्दे
यमुद्यतो यावद्देयो द्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः गोप्यो रक्षणीयः

मिथ्याव
२

हे

एवंचउर्विधस्याधेः विषमाह॥ आधिः प्रणश्येद्विगुणेधनेयदिनमोक्षते॥ काले कालकृतो नश्येत्फलसो
ग्योननश्यति॥ प्रयुक्ते धने स्वकृतया दृष्ट्या कालक्रमेण द्विगुणी नृते यथा धिरमर्षेति इव दानेन मो
क्षते न दानशयधमर्षस्य धनं प्रयोक्तुः संनवति॥ कालकृतः कृतकालः आहिताग्नादिषु पावाक २ न
लशब्दस्य पूर्वनिपातः॥ स उ काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत्॥ द्वैगुण्यात्प्रागुर्ध्वं वा॥ फलनोग्यः फलनो
ग्यस्यासौ फलनोग्यः क्षेत्रागमादिः सतकदाचिदपि नश्यति कृतकालस्य गोग्यस्य नोग्यस्य च काला
तिक्रमेण शतकृतः काले कालकृतो नश्येदिति॥ अकृतकालस्य नोग्यस्य नाज्ञानावतकृतः फलसो
ग्योननश्यतीति॥ पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येद्विद्येतदकृतकालगोग्याधिविषयमवतिष्ठते द्वैगुण्या
तिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे च उर्ध्वं शदिव सप्रतीकृतं कर्तव्यं दृढस्यतिवचना
त्॥ हिरण्ये द्विगुणी नृते पूर्वकाले कृततावधौ बंधकस्य धनी स्वामी हि समाहं प्रतीक्ष्य च तदंतरा ध
नं दद्यात्कृणी बंधकमाप्नुयादिति॥ नवाधिः प्रणश्येद्विद्यनुपपन्नं अधमर्षस्य स्वचनित्वे हेतोः
र्दानविक्रयादेरसावात् धनिनश्च स्वचदेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरसावात् मनुक्चनविरोधाच्च नवा

४२

धेः कालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयइति॥ कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानंतस्मा
कालसंरोधश्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति नचविक्रयः एवमा
धीकरणविक्रयप्रतिषेधाधनिनः स्वचासावो वगम्यते इत्युच्यते॥ आधीकरणमेव लोके सोपा
धिकस्वचनित्वे हेतुः॥ आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वचापत्तिहेतुः॥ प्रसिद्धः॥ तत्र धनद्वैगुण्ये नि
रूपितकालप्राप्तौ च इव दानस्य संपत्तिरिति चेत्तेन च चनेनाधमर्षिकस्यायं न की स्वचनित्वे
संतमर्षस्य चायं न क स्वचं सवति॥ नचमनुक्चनविरोधः॥ यतो नवे वाधौ सोपकारे कौसी दीदृदि
माप्नुयादिति लोप्याधिप्रस्तुत्येदमुच्यते॥ नवाधिः कालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयः इति॥ नोग्य
स्याधेश्चिरंतरकालावस्थाने पाधीकरणविक्रयनिषेधेन धीनिनः स्वचं नास्तीति॥ इहायं कंक
लनोग्योननश्यतीति॥ गोग्याधौ उद्योगाश्च मनुना ननोक्तवो बलादाधिर्भुजानो हृदि मुञ्जजेदि
ति॥ इहापि वक्ष्यते॥ गोग्याधिनोगेनो हृदिरिति॥ आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इति तु गोग्याधिप्रत्यक्क
तइति सर्वमविरुद्धं॥ व॥ किंच गोग्याधिनोगेनो हृदिः सोपकारेऽथहापितेन षोडशे यो विनष्टश्च दे

निःस्यवः

२

वराङ्कतादते गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपयोगेन वृद्धिर्भवति अत्येव्यपनोगे मह्यपि वृद्धिर्भवति स
मयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारिणिवलीवर्द्धताम्रकटाहादौ नो ग्याधेः स वृद्धिर्भवति नान्यथा
वराङ्कमचंगमितेनो वृद्धिरिति संबधः नष्टो विच्छिन्नगतास्तु कटाहादि वृद्धिर्भवति नान्यथा पूर्वव
क्तवादेयः तत्र गोप्याधिर्नष्टः चेत्पूर्ववक्तवादेयः उपनुक्तोपि चेद्वृद्धिरपि भवति सो ग्याधिर्यदि
नष्टस्तदा पूर्ववक्तवादेयो वृद्धिर्भवति नान्यथा विनष्ट आद्यं तिकं तांशं प्रातः सोऽपि देयो
ह्यप्यादि धारेण तद्वैने स वृद्धिर्भवति नान्यथा यदि नष्टस्तदा मूलनाशः विनाष्टमूलनाशः स्या
दैवराङ्कतादत इति नारदवचनात् दैवराङ्कतादतो देवमग्नदकदेशोपलवादिदेवकः
नादिताशादिना तथा स्वापराधरहिताङ्कतादत दैवराङ्कते उ विनाशो स वृद्धिर्भवति नान्यथा
दातव्यमधमर्षेनाधमर्षेना यथाहा स्त्रोतसापहते केचनैराज्ञा चेवापहारिते आधिरन्योथ कर्त
व्यो देयं वा धनिने धनमिति तत्र श्रोतसापहते दैवकतोपलक्षणं ॥ ४ ॥ अपि च आधेः स्वी
करणा सिद्धीरक्षमाणोप्यसारता यातश्चेदप्य आधेयो धननाया धनी न वेत् आधेर्गोप्यस्य नो

४३

ग्यस्य च स्वीकरणदुपनोगादादि ग्रहणसिद्धिर्भवति नान्यथा देवमत्रेण यथाह नारदः
आधिस्तुद्धि विधः प्रोक्तो जंगमः स्थावरस्थानासिद्धिरस्यो नयस्यापिनोगोप्यस्ति नान्यथेति अस्य
च फलं आधे प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वतुल्यवन्नरा इति यारथीव्या राता क्रिमा सा पूर्वावलवतस्वीकार
रहीता उर्वापिनवलवतीति सवाधिः प्रयत्नेन रक्षमाणोपि कालवशेन यद्यसारताम विच्छिनत्त एवम
वृद्धिर्भवति नान्यथा यथापि तांगतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने वा धनं देयं रक्षमाणोप्यसारतामिति व
दताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितं ॥ ५ ॥ आधिः प्रणयेत्तु द्विगुणं त्रयस्यापवादमाह ॥
चरित्रबंधककृतं स वृद्ध्यादापयेधनं सयं कारकतं द्व्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् चरित्रं शो ननं
चरितं चरित्रेण बंधकं चरित्रबंधकं तेन यद्व्यमात्मसाकृतं पराधीनं वा कृतं एतदुक्तं सवति
धनितः स्वच्छाशयं चेन्न बद्धमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्या धमर्षेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसाकृतं य
दि वा धमर्षस्य स्वच्छाशयं चेन्नाल्पमूल्यमाधिकृत्या बद्धमूल्यमेव धनिना धमर्षाधीनं कृतमिति
तद्वनं स वृद्धिर्भवति नान्यथा सहदापयेदयमाशयः एवंप्रबंधकं द्विगुणीकृत्येन नश्यति

मि० व्यव०

२

किं नु द्वयमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यं कारकृतं करणं कारोत्सावे च न सत्यं सकारः । सत्यं कारः
कारे सत्यागदस्येति मुम् । सत्यं कारेण कृतं सत्यं कारकृतं । अयमसि संधिः । यदा बंधकार्येण समय
एवेत्वं परितापितं । द्विगुणीकृतं पि द्वयमेव दातव्यं । नाधिनाश इति । तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अ
न्योर्थः । चरित्रमेव बंधकं चरित्रबंधकं चरित्रशब्देन गंगास्नानाग्निहोत्रादि कुनितमपूर्वमुच्यते । य
त्र तदेवाधीकृत्य यत्तद्व्यनात्मसाकृतं तत्र तदेव द्विगुणीकृतं दातव्यं नाधिनाश इति आधिप्रसंगा
दन्यमुच्यते । सत्यं कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वहाय यदंगुलीयकादि परहस्ते कृ
तं । तद्यस्त्वानि क्रमे द्विगुणं दातव्यं । तत्रापियेनांगुलीयाद्यर्पितं स एव चेद्यवस्थानिर्वहीतेन तदेव
दातव्यं । इतश्चेद्यवस्थानिर्वहीतदा तदेवांगुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । ॥ किंच उप
स्थितस्य मोक्तव्य आधिसेनो न्यथानवेत् । प्रयोक्तृकेः सति धनं कुले न्यस्याधिमाधुयात् । धनदा
नेनाधिमेक्षेण योपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोनेन स्थापयितव्यः । अन्यथा अमो
क्षणे सेनश्चौरवेदं नवेत् । असंनिहितेषु नः प्रयोक्तृरि कुले तदा महसे स वृद्धि कंधनं निक्ष

22

याधमर्षः स्वीयं बंधकं गृह्णीयात् ॥ ७ ॥ अथ प्रयोक्तव्यमिति हितः तदा माधमधनस्य गृहीतारो न सं
नियदिवासं निहिते प्रयोक्तारि आधिविक्रयेण धने दिस्माधमर्षस्य तत्र किं कर्तव्यमिथ्य पेक्षित आ
ह ॥ तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेददृष्टिकः ॥ तस्मिन्काले यत्र स्याधेर्मूल्यं तत्परित्यज्य तत्रैव ध
निनितमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेन्न तत ऊर्ध्वं धनं वर्धते यावद्धनी धनं गृहीयात् तमाधिमुंचति
यावद्धानन्मूल्य इव मृणी प्रवेशयेदिति ॥ ८ ॥ यदा तु द्विगुणी नूते पि धने द्विगुणं धनमेव गृही
तव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाले एव ॥ तदा द्विगुणी नूते इव्येऽसन्निहिते वा
धमर्षे धनिना किं कर्तव्यमिथ्यत आह ॥ विना धरणिकाद्यापि विक्रीणीतमसाहिकं ॥ धरणक
दधमर्षादिना अधमर्षेऽसन्निहिते साहिके निस्तदा मेश्वरसह तमाधिं विक्रीय धनं गृह्णीयाद्धनी
वा शष्टेव्यवस्थितविकल्पार्थः ॥ यदर्शग्रहणकाले द्विगुणी नूते पि धने धनमेव गृहीतव्यं ना
धिनाश इति नू विचारितं ॥ तदा त्रिधिः प्रणश्ये द्विगुण इत्याधिनाशः ॥ विचारिते वयं पक्ष इति ॥ ९ ॥
नोग्याधौ विशषमाह ॥ यदा तु द्विगुणी नूतमृणमाधौ तदारवत् ॥ मोच्य आधिस्तुत्यन्ने प्रविष्टे हि ॥

निवृत्तवः

२

गुणधनेयदाप्रयुक्तं धनं स्वस्तया दद्यादिगुणीकृतं तदा धौकते तदुत्पन्ने आधन्यते इयेदि
गुणधनिनः प्रविष्टे धनिना धिमेव्यः ॥ यदिवा आदावा धौकते दिगुणीकृतं इयेव्यया धिमेकव्य इति
परिभाषया कारणं तरेणवानो गानावेन यदा दिगुणीकृतं तदा धौकते नो गार्थं धनिनि प्रविष्टे त
उत्पन्ने इयेदिगुणे स्या धिमेकव्यः ॥ अधिको धनो गे तदपि देयं सर्वथा सवृद्धि कर्मल्यार्था
करणार्था धनो गविषयमिदं वचनं तमेतं कथा धिमाचकृते लौलिकाः यत्र उद्व्यर्थ एवाधन
धनो ग इति परिभाषा ॥ तत्र द्वे गुण्याति क्रमे पिया वन्मूल्यदानं तावदुपपन्नं एवाधि एतदेव स्मृष्टं
कृतं वृद्धस्य तिन कणी बंधमवानुयात् फलसागं पूर्णकालं दद्यात्तु च सामकं यदि प्रकर्षि
तं तस्या तदान धननाग्धनी कणी वनने बंधं परस्परमतं विनेति अस्यार्थः फलं नो ग्यस्या
सौ फलनो गो बंधः आधिः सवृद्धिविधः सवृद्धि मूल्या पाकरणार्थो वृद्धिमात्रा पाकरणार्थश्च तत्र
सवृद्धि मूल्या पाकरणार्थं बंधं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्य सौ पूर्णकालस्तमानुयादणी यदा स
वृद्धि कर्मल्यं फलदारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बंधमानुयादि यर्थः वृद्धिमात्रा पाकरणार्थं उबंधं

३५

सामकं दद्यात्तुयादणी समं मूल्यं सममेव सामकं ॥ अस्यापवादमाह यदि प्रकर्षितं तस्यात्तु बंधकं
प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धे रस्यधिकं फलं यदिस्यात्तदान धननाग्धनी सामकं न लनेत धनी मूल्यमद
वैवर्णी बंधमवानुयादितियावत् अथ च प्रकर्षितं तद्धं कं वृद्धये प्यपर्याप्तं तदा सामकं दद्यापि
बंधनत्वेन ता धमर्षः वृद्धि शेषमपि दत्तं वैवर्णने ते चर्थः पुनरुच्यत्रापवादमाह परस्परमतं विना
उत्तमर्षा धमर्षयोः परस्परानुमन्य नावेयदि प्रकर्षितमिद्याह कं परस्परानुमतौ त्रुष्टमपि
बंधकया वन्मूल्यदानमुपपन्नं के धनी निरुष्टमपि मूल्यमात्रदानेने वा धमर्षो लनत इति ॥ ३५ ॥
तिरुणदानप्रकरणं ॥ ३५ ॥ उपनिधिं प्रयाह वासनस्तमनाख्याय हस्तेन्यस्य दप्यते इत्यंतदौ
पनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् निष्क्रेष्य इव्यस्या धारन्तं इव्यं वासन करंडकादि तस्त्वं इव्यं रूपं
संख्यादिविशेषमनाख्याया कथयिष्यामुदितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्रंजादप्यते स्थाप्यते तद्व्य
मोपनिधिकमुच्यते यथा ह नारदः ॥ असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते तजानीयाडपनि
धिनि के पगणितं विडुरिति प्रतिदेयं तथैव तत् यस्मिन् स्थापितं तेन यथैव सर्वं मुद्रादिचिह्नितं

तरं ४

नि० व्य० व०
२

मर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयं ॥ ब ॥ प्रतिदेयमिदं स्यात्पवादमाह ॥ न दाप्योपहृतं त
तुराङ्गदैविकतस्करैः ॥ तमुपनिधिं राज्ञादैवेनोदकादिना तस्करैर्विपहतं न दाप्यो सौयस्मिन्नुपदि
तं धनिन एव तद्व्यं नष्टं ॥ यदि किं सकारितं न भवति ॥ यथा ह नारदः ॥ ग्रहीतुः सहयोर्येन नष्टो नष्टः
सदायिनः ॥ देवराजकृते तद्वन्मचेन किं सकारितमिति ॥ ब ॥ तस्याप्यवादमाह ॥ त्रेष्वेनागिति
ऽनदस्योदं च तसमं ॥ स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तितदा दुत्तरकालं यद्यपि रा
जादिनिर्जघोनाशः संजातस्तथापि तद्व्यं नृत्यकल्पनया धनिने ग्रहीतादाप्यो र्द्वे च तसमं देउं ॥
ब ॥ नोकारं प्रयाह ॥ आजीवनस्वेत्तया दंडो दाप्यस्तं वापि सोदयं ॥ यः स्वैत्तया स्वाम्यननु कृत्योपि
न हितं इव माजीवत्कपनुं केव्यवहरति वा ॥ प्रयोगादिना लानार्थमसावुपनोगानुसारेण च दंडात्
स्तंचोपनिधिं सोदयमुपनोगे सवृद्धि कव्यवहारे सत्तानंधनिने दाप्यः ॥ वृद्धिप्रमाणं च कायायनेनोक्तं
निकेपं वृद्धिशेषं च कथं विक्रयमेव च याचमानं न चेदद्यादर्थतपंचकं शतमिति ॥ एतच्च न हिते
दृष्टव्यं ॥ उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः ॥ न हितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितं किं

४६

चिन्तनं प्रदाप्यः स्याद्व्यमज्ञाननाशितमिति किंचिन् ॥ न मिति च उपांशहीनं ॥ ब ॥ उपनिधेर्दमन्या
चित्तादिष्वतिदिशति दिशति ॥ याचिताच्चाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ विवाहाद्यसर्वेषु वस्त्र
लंकारादियाचिवा नीतं याचितं ॥ यदेकस्य हस्ते निहितं इत्यंतेनाप्यनुपश्वादस्य हस्ते स्वामि
ने देहीति निहितं तदवाहितं न्यासो नाम गृहस्वामिने ॥ दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते
प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति ॥ समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः ॥ आदिशद्देन सुवर्षकारादि
हस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्षादेः ॥ प्रतिन्यासस्य परस्परप्रयोजनापेक्षया च ये दं
मदीयं रक्षत इति न्यस्तस्य ग्रहणं ॥ यथा ह नारदः ॥ एष एव विधिर्दृष्टो याचिताच्चाहितादिषु
श्रित्युपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च तिलेषु याचितादिष्वयं विधिः ॥ उपनिधेर्यः प्रतिदानादि
विधिः स एव वेदितव्यः ॥ ब ॥ निक्षेपप्रकरणं ॥ ब ॥ प्रमाणं लिखितमुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमि
त्युक्तं तत्र मुक्तिर्निरूपिता ॥ सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते ॥ साक्षी च साक्षाद्दर्शनाबुवणाच्च न
वति ॥ यथा ह मनुः ॥ समक्षदर्शनासाक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति ॥ सच द्विविधः ॥ क्रतोऽकृतश्च सा

मि० व्य०

२

द्विचैननिरूपितः कृतः अनिरूपितोऽकृतस्तत्र कृतः पंचविधोऽकृतश्चैव षड्विधश्चैक
दशविधः यथाह नारदः एकादशविधः साक्षीशास्त्रेदृष्टो मनीषिभिः कृतः पंचविधोऽकृतः
षड्विधोऽकृतश्चैव तदति तेषां च नेदस्तेनैव दर्शितः लिखितः स्मारितश्चैव दृष्टान्तिश्च ए
व च गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पंचविधः कृत इति लिखितादीनां स्वस्वंप्रकाशयनेनोक्तं अर्थिन
स्वयमानीतो यो लेख्यमन्त्रिवेशपते समाक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाह त इति स्मारितः प
त्रकाह त इत्यस्य विवरणं तेनेव कृतं यस्तु कार्यप्रसिद्धर्थं दृष्टा कार्यपुनः पुनः स्मर्यते ह्यर्थि
ना साक्षी स्मारित इहोच्यत इति यस्तु यदुच्यते आगतः साक्षी क्रियते सह दृष्टान्तिः अन
योः पत्रानां रूढेऽपि नेदस्तेनैव दर्शितः प्रयोक्तव्यमानीतः प्रसंगादागतश्च यः दौ साक्षि
णौ च लिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति तथा अर्थिना स्वार्थसिद्धर्थं प्रयथिवचनं स्फुटं यः
श्राव्यते स्थितौ गूढो गूढसाक्षी स चैव त इति तथा साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि नाबते
श्रवणादपि साक्ष्यं तत्र संक्षिप्त इति षड्विधस्याप्यकृतस्य नेदोर्न रदेन दर्शितः ग्रामा

४९

श्राद्धिकश्चराज्ञा च व्यवहारिणः कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ऊत्याः ऊ
लविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि संक्षिण इति श्राद्धिवाक्यद्वयं लेखककसन्तोपलक्षणां लेख
कः श्राद्धिवाक्यसन्तोपलक्षणां नृपे पश्यति तत्कार्यसाक्षिणः समुदाहृता इति व
ते साक्षिणः कीदृशाः कियंतश्च नवंतीत्याह तपस्विनोदानशीलाः ऊलीनाः सत्यवादिनः ध
र्मप्रक्षणाः रुद्रवः पुत्रवंतो धनान्विताः अवरः साक्षिणोऽज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः यथाह
नियथावर्षसर्वेषु वासरतः तपस्विनस्तपस्वीलाः दाननिरताः ऊलीनाः महाऊलप्रस
ताः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः धर्मप्रक्षणाः नार्थकामप्रक्षणाः रुद्रवोऽऊलीनाः पुत्रवंतः
धनान्विताः सुवर्णादिधनयुक्ताः श्रौतस्मार्तक्रियापरानिश्चये निमित्तकानुष्ठानरता एव नूताः
पुरुषाश्च अवरः साक्षिणो नवंति त्रयोऽवरान् नूना येषां ते अवरस्त्रिनो वाग्रनवंति परतस्तु
यथाकामं नवंतीत्यर्थः कानि न तिक्रम्य यथाजातिजातयो मूर्धवसिक्ता ह्यत्र लोमकाश्च
तत्र मूर्धवसिक्तानां मूर्धवसिक्ताः साक्षिणो नवंत्येव संवत्सादिष्वपि दृष्टव्यं वर्षमनतिक्रम्य

यावर्षं वर्षा आसणादयः तत्र ब्राह्मणा ब्रह्मणा एवोक्तं लक्षणं तत्र संख्याकाः साक्षिणो न वं
 ति एवं कृत्रियादिषु पितृष्टव्यं यथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कथ्यते यथा दमनुः स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रि
 यः कथ्यते इति सजातिसवर्णं संनवे मूर्ध्ववसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्ध्ववसिक्तादि
 शुब्राह्मणादिषु वयथा संनवं साक्षिणो न वंति ॥ ४ ॥ उक्तं लक्षणं साक्षिणामसंवे प्रतिषेधरहि
 तानामन्येषामपि साक्षिच प्रतिपादनार्थं मसाक्षिणो वक्तव्यः स्तेच पंचविधनारदेन दर्शिताः अ
 साक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पंचविधेषु धैः वचनादोषतो जेदा स्वयमुक्ते मृतांतर इति के पुनर्व
 चनादसाक्षिण इत्यत्र आह श्रोत्रियास्तापसा दृष्टा ये च प्रव्रजितादयः असाक्षिणस्ते वचना
 न्नात्र हेतुरुदाहृत इति तापसा वानप्रस्था आदिशप्तेन पित्रा विवदमाना दीनां ग्रहणं यथा ह
 शंखः पित्रा विवदमानगुरु ऊलवा सिपरिब्राजकवानप्रस्थ निर्यथा असाक्षिण इति दो
 षादसाक्षिणो दर्शिताः स्तेनाः संहसिकाश्चंडाः कितवा वधकास्तथा असाक्षिणस्ते उष्टवा
 न्नसुसंयं न विद्यत इति चंडाः कोपनाः कितवा धृतकतः जेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव

४८

पितृकणमुक्तं योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन् सति चार्थिनि कतद्वदनु सक्षिचमित्यसाक्षी नृ ३

दर्शितां साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनां तेषामेकान्यथा वा दीने दासर्वे न साक्षि
 ण इति तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं बोद्धं स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्ययो वदेत् सूचीयुक्त
 सशास्त्रेषु न ससाक्षिचमर्हतीति मृतांतरस्यांतर इति येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षि
 णां योऽर्थः श्रावयितव्यो न वेद्यमत्रार्थसाक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा सति मृ
 तेऽपि तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वेदिते साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कते साक्ष्यं वंद्यति मृतांतरः
 साक्षी न सवति यत्र तु मुमूर्षणा स्वस्तेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण
 इति तत्र मृतांतरोऽपि साक्षी यथा दनारदः मृतांतरोर्थिनि प्रेते मुमूर्षुः श्राविता हते तथा श्रावि
 तो नातुरेणापि स्वर्थो धर्मसंहितः मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात्तद्बुधान्वादितादिष्विति ॥ ४ ॥ ताने
 तानसाक्षिणो दर्शयति स्त्री बाल वृद्ध कितवमतो मत्तातिशस्तकाः रंगावतारिपाषंडिक
 टकदिकलेंद्रियाः पतिना सार्थसंबन्धिसहाय रिपुनस्क राः साहसी दृष्टदोष अनिर्हताद्या
 स्वसाक्षिणः स्त्री प्रसिद्धाः बालेऽप्राप्तव्यवहारः वृद्धोऽतीतिकावरः दृष्टग्रहणं वचननिषि

वानामन्येषामपिश्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थं कितवोऽहवेदी मत्तः पानादिना उन्नतो ग्रहा
 विष्टः अनिशस्तोऽनियुतो ब्रह्महत्यादिना रंगावतारी चारणः पाषंडिनो निर्गन्धप्रभृतयः कटक
 कपटलेख्यादिकारी विकलेंद्रियः श्रोत्रादिरहितः पतितो ब्रह्महादि आससुत् अर्थसं
 बंधी विप्रतिपद्यमानार्थसंबंधी सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः स्नेहः साहसी बल
 वष्टंनकारी दृष्टदोर्दृष्टविरुद्धवचनः निर्हृतो बंधुनिस्सक्तः आदिशब्दादनेषामपि
 स्मृत्यंतरोक्तानां दोषादसाक्षिणो नेदादसाक्षिणो स्वयमुक्ते मृतांतरस्य च ग्रहणं एते स्त्री
 बालादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥ अचराः साक्षिणो हेयाः इत्यस्यापवादमाह उन्नया तु म
 तः साक्षी न वयो कोऽपि धर्मवित् ज्ञानपूर्वकं नित्यं नैमित्तिक धर्मानुष्ठाप्री धर्मवित् स ए
 को फलतया नुमतश्चेत् साक्षी न वयं पिशब्दात् प्रावपि यद्यपि श्रोतस्मार्तक्रियापरा इति अवरा
 णामपि धर्मवित्समानं तथापि तेषामुन्नया तु मय न वेपि साक्षिणं न वयेकस्पधयोर्वेनियानु
 मयेव साक्षिणं न वतीत्यर्थवत् अवराग्रहणं ॥ अतपस्विनोदानशीला इत्यस्यापवादमाह सर्व

४९

संग्रहणे साक्षी चौर्यपारुष्यसाहसे संग्रहणादी निवक्ष्यमाण लक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषि
 द्धास्तपः प्रवृत्तिगुणरहिताश्च साक्षिणो न भवन्ति दोषादसाक्षिणो नेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिः
 श्रोत्रापि साक्षिणो न भवति मनुष्यमारणं चौर्यपरदारानिमर्शनं पारुष्यमुन्नयं चेति साहसं
 स्याच्चतुर्विधमिति वचनात् यद्यपि स्त्रीग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसवं तथापि तेषां स्वबलाव
 ष्टं नेतजनसमक्षं क्रियमाणानां साहसवं तथापि तेषां स्वबलावष्टं ग्रहणादिशब्दावाच्यत्वमिति
 तेषां साहसात्प्रत्यमुपादानं ॥ साक्षिश्चावणमाह साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादि समीपगान्
 अर्थिप्रथर्थिसनिधौ साक्षिणः समवेतान् नासमवेता दृष्टा प्रवृत्तिरिति गौतमस्मरणान् वक्ष्य
 माणां श्रावयेत् तत्रापिकायायनेन विशेषो दर्शितः साक्षिणः सवन्तिथिप्रथर्थिसनिधौ प्राड्विवाको
 नियुंजीतविधिनानेवंसाचयन् देवब्राह्मणसंनिधौ साक्ष्यं पृष्ठे दत्तं किं जान् उदयुखान् प्राड्वस्व
 न्वाध्ववाक्नो वैश्रुचिः श्रुचीन् आकृय साक्षिणः पृष्ठे नियम्य शपथिर्नृशं समस्ता विदिता चां
 राविज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् इति तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुनानियमो दर्शितः सचेनशा

मि० व०
२

केहनि यः साक्ष्यमंगीकृत्यप्रावितः सकथं चित्रवदतिसराज्ञा सर्वमदृष्टिकर्मणं धनिने दाप्यः स
दशबंधकंदशमांसहितं दशमांशश्चराज्ञो नवतिराज्ञा धर्मलिको दाप्यः साधिता दशक शतमि
यक्तवात् एतच्च षड्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यं ततोऽर्वाग्न्यदन्नदाप्यः इदं च व्याध्याद्य प
ञ्चवरहितस्य यथाहमनुः त्रिपक्षादक्रवसाद्यप्यमृणादिषु नरोगदः तद्वर्णप्राप्तुया सर्वदश
बंधच सर्वश इति आगद इति राज्ञेवोपज्ञवविरहोपलक्षणं यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव
नांगीकरोति दौरात्प्राप्तं प्रयाह न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि न राधमः सकटसाक्षिणं
पापैस्तुल्यो दंडेन चैव हि यः पुनर्न राधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति नां
गीकरोति सकटसाक्षिणं तुल्यः पापैः कृत्वा दंडेन च कटसाक्षिणं च दंडं वदति कटसाक्षिण
श्च दंडयिवा पुनर्न वहाः प्रवर्तनीयः कृतोपि कटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः यथाहमनुः य
स्मिन्मिच्छिवादे उक्तौ साक्ष्यं कृतं न वेत् तत्र कार्यं निवर्तितं कृतं चाप्यकृतं न वेदिति त्र सा
क्षि विप्रतिपन्नो कथं निर्णय इत्यत आह द्वैधे बहूनां वचनं समे उगुणिनां तथा गुणि द्वैधे नुक्व

५१

नं ग्रहं ये गुणवत्तमाः साक्षिणं द्वैधे विप्रतिपन्नौ बहूनां वचनं ग्राह्यं समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिन
सेषां वचनं प्रमाणं यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुता ध्ययनास्तदर्थानुष्ठान
धनपुत्रादिगुणसंपन्ना सेषां वचनं ग्राह्यं यत्र गुणिनः कतिपये इतरे बहवस्तत्रापि गुणिनामेव च
न ग्राह्यं उक्त्यानुमतः साक्षी न वये कोपि धर्मविदिति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् यत्तु नेदादसाक्षि
ण इत्युक्तं तसर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयं त्र साक्षिनिश्चयमुक्ते ऊय कथं वापरा
ऊय इत्यत आह यस्योक्तुः साक्षिणः सयां प्रतिज्ञां सज्जयि न वेत् अन्यथा वादिनो यस्य क्रवस्त
स्य पराऊय यस्य वादिनः प्रतिज्ञां इत्युक्ताति संख्यादिविशिष्टं साक्षिणः सयां वदंति सयमेवं
जानीमो वयमिति सज्जयि न वेत् यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञा मन्यथा वैपरीत्येन मिथ्येतदिति वदं
तितस्य पराऊयो क्रवो निश्चितः यत्र उ प्रतिज्ञा तार्थस्य विस्मरणादिना नावा नावो साक्षिणे न प्र
तिपदयंति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः नवराज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः पृष्टव्याः स्वजावोक्त
मेव वचनं ग्राह्यं यथाह स्वजावोक्तं वचनं सेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितं उक्ते उ साक्षिणो राज्ञान् पृष्टव्याः

मिः व्यव
२

पुनः पुनरिति ॥ अथवादिनोयस्य क्रवसस्य पराजयः कदाः स्फः पूर्वसाक्षिणः पूर्वोक्तलक्ष
लेः साक्षिनिः साक्षेयानि प्राये प्रतिज्ञातार्थवपेरीयेनानिहितेयद्यन्येपूर्वेन्योगुणवत्तमादिगुणावा
न्यथाप्रतिज्ञातार्थविगुणेनसर्वद्वयसदापूर्वेसाक्षिणः कदासिध्यावादिनो नवेयुः नवेतदनुपप
नन्त्रार्थिप्रयर्थिसन्यसनापतिनिः परीक्षितैः प्रमाणनूतैः साक्षिनिर्निगदितेप्रमाणानरात्रेषणेऽ
नवस्वाक्षेयप्रसंगान् निर्लिक्तेव्यवहारेषुप्रमाणफलंनवेत्तुलिखितंसाक्षिणोवापिपूर्वमावेदितं म
नवेत्तुयथापाक्षपुक्षान्येषुनिष्फलाः प्रावृषोगुणाः निर्लिक्तव्यवहाराणांप्रमाणमफलंनयेतिना
रदवचनाच्च उच्यते यदाथीप्रतिज्ञातार्थस्यांतरात्मसाक्षिवेनानाविस्तृतदोषणमपिसाक्षिण्यव
चनमर्थविसंवादिवेनाप्रमाणमन्यमानः साक्षिष्वपिदोषकल्पयति तदाप्रमाणतरात्रेषणंकेन
वार्यते उक्तंच यस्यचकरणंउद्यत्यत्रचमिथ्येतिप्रययः स एवासमाचीनइति यथाचक्रुरादि
करणदोषानध्यवसायेप्यर्थविसंवादान्नकृतितस्यज्ञानस्याप्रामाण्येनकरणदोषकल्पनातथे
हापिसाक्षिपरीक्षानिरेकेणवाक्यरीक्षेयापदेशाच्च साक्षिनिर्निषितंवाक्यंसहसान्येः परीक्षयेदिति

पर

काद्यायनेनाप्यक्तं यदाश्रुदाक्रियान्याया तदातदाक्यशोधनं शुद्धचवाक्यायः शुद्धः सशुद्धोऽर्थइति
स्त्वितिरिति क्रियासाक्षिलक्षणातार्थसंबंधिनोनासाइतिन्यायाद्यदाऽशुद्धानदातदाक्यशोधनं
साक्षिवाक्यशोधनंकर्तव्यं वाक्यशुद्धिश्च सयार्थप्रतिपादनेनसत्येनशुद्धतेवाक्यमितिस्मरणात्
एवंशुद्धयाः क्रियायाः शुद्धचवाक्यायः शुद्धोऽवगतोऽर्थः सशुद्धस्तथान्नइतिस्त्वतिरीदृशीमर्था
दान्नायविदां करणदोषबाधकप्रययानावेसयवितथएवार्थइत्यर्थः ननुसयमर्थिनाप्रमाली
कृतान्साक्षिणोतिक्रम्यकथंक्रियांतरंप्रमालीक्रियतेनेषदोषः यतः क्रियावलवतीमुक्ताडव
लांयोवलंबतो सजयेवधृतेसान्येः पुनस्तानाश्रुयाक्रियामिति काद्यायनेनऊयावधारणोत्तरा
कालंक्रियांतरप्ररियहनिषेधाज्जयावधारणात्साक्रियांतरपरियहोदर्शितः नारदेनापिनिर्लिक्ते
व्यवहारेषुप्रमाणमफलंनवेदितिवदताऊयावधारणोत्तरकालमेवप्रमाणंतरंनिषिद्धं नप्रागपि
पतस्माउक्तेपिसाक्षिनिः साक्षेऽपरिउष्यताक्रियांतरमंगीकर्तव्यमितिस्त्वितं एवंस्त्वितेयद्यसि
हितवचनेत्यः साक्षिन्योगुणवत्तमादिगुणावापूर्वनिर्दिष्टाअसंनिहिताः साक्षिणः संति तदातएव

मि० वा०
२

प्रणीकर्तव्याः स्वभावैव यद्युक्तं वा वावहारिकमिदं सर्वव्यवहारशेषवात् निर्लिङ्गे व्यवहारे उ-
प्रमाणमफलं न वेत् लिङ्गितसाक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेदितिनारदवच्च पूर्वनिर्दिष्टानामसंज्ञवेद्य
निर्दिष्टा अपितथाविधः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यं संज्ञवेसाक्षिणं प्राज्ञो दैविकी वक्तव्यक्रियामिति
स्मरणात् तेषामसंज्ञवेदिव्यं प्रमाणीकर्तव्यं अतः परम परिनुष्यताप्यर्थिनानप्रमाणं तन्मत्रेषणीय
मवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः यत्र प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादि चेन्न साक्षिवचनस्याप्रा-
माण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोषः तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसरात्तावाः समाहा-
वधिकदैविकराक्षिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यं तत्र च दोषावधारणे साक्षिणो विवादा-
स्पदी नूनमृणं दाप्याः साशनुसरेण दंडनित्याश्च अथ दोषानवधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष-
व्यं यथाहमनुः यस्य दर्शनेन समाहातुकं वाक्यस्य साक्षिणः शोभो प्रज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमंचस-
इति एतच्च यस्योक्तुं साक्षिणः स्यात् प्रतिज्ञां सज्जयी न वेदित्यस्या परिनुष्यत्प्रत्यर्थि विषये अपवादो-
दृष्टव्यः केचिदुक्तेऽपि साक्षिणिः साक्ष्यइत्येतद्वचनमर्थिनानिर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थनुक्तं लभनिहितव

५३

सुयदिप्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणावासाक्षिणः पूर्वोक्तं विपरीतं वा दयति तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः
कटाक्षतिवाचकते तदसत् प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः तथा ह्यर्थीनामसाध्यर्थस्य निर्दिष्टा तत्र निपक्ष-
स्तदताववादी प्रत्यर्थी तत्रासावस्यतावसिद्धि सापेक्ष्यसिद्धिवात् तावस्यचानावसिद्धि निरपेक्षसिद्धि-
वात् नावस्येव साध्यवमुक्तं अतावस्यस्वरूपेण साध्यादिप्रमेयवानावात् अतश्चार्थिन एव क्रियायु-
क्ता अपि चोत्तरानुसारेण सत्रैव क्रियानियतस्मर्यते प्रेक्षायाकारणे कौतुप्रत्यर्थी निर्दिष्टो क्रियां
मिथ्यैकौ पूर्ववादी उ प्रतिपन्नो न सानवेदिति न चैकस्मिन् व्यवहारे द्वयोः क्रिया न चैकस्मिन् विवादे उ-
क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोरिति स्मरणात् तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणावा न्यथा
पुरिचनुपपन्नं अथ मतं यत्र वाचपि नावप्रतिज्ञावादिनौ महियति दंदायादप्राप्तमिति पूर्वपरक-
लवितागानाकलितमेव च दत्तं तत्र द्वयोः साक्षिषु ससुकस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकांक्षयां द्वयोः
विवदतोरर्थद्वयोः ससुचसाक्षिषु पूर्वपक्षो न वेद्यस्य न वेद्युस्तस्य साक्षिण इति वचनेन यः पूर्वनि-
वेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यायमपवाद उक्तेऽपि साक्षिणिः साक्ष्यइति अतश्च पूर्वो

मि० व०
२

तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु च साक्षिषु समुपूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः यदा तत्र
रवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमादिगुणावातदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः एवं च नासावस्पसा
ध्यता उत्तयोरपि नाववादिवाच्च उर्विधोत्तरविलक्षणं चाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रिया व्यवस्था ए
कस्मिन् व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः क्रियादयं परमते तथा वादिनोः क्रियादयं विरोध इति तदाप्या
चार्यो नाउमन्यते उक्तेऽपि साक्षिनिः साक्ष्य इत्यतः शब्दादर्थान्तरकरणस्यार्थस्यानवगमादिय
लेशसंगेन कटसाक्षिणो दर्शिता स्तेषां दंडमाह एथ कृष्टयदंडनीयाः कटसाक्षिणस्तथ
विवादादिगुणं दंडं विवासे ब्राह्मणः स्मृतः योधनदानादिना कटात् साक्षिणः करोति सकटक
साक्षिणश्च ये तथा कटास्ते विवादात्पराजये यो दंडस्तत्र तत्रोक्तसं दंडं द्विगुणं एथ कृष्टयगे के क
शो दंडनीयाः ब्राह्मणस्तु विवासे राक्षानिर्वस्येन दंडः एव च लोनादिकारणविशेषा परिज्ञाने
न न्यासे च दृष्टव्यं लोनादिकारणविशेषपरिज्ञाने अस्यासे च मनुने कं लोनासहस्रं दंडः स्यात् नो
हासूर्वं उसाहसं सया द्यौ मध्यमौ दंडो मैत्र्यासूर्वं चतुर्गुणं कामाद् द्वागुणं पूर्वकाक्षत्रिगुणं परं

५४

अज्ञानाद्देशने पूर्वैर्वालिश्यावतमेव चिति तत्र लोनेऽर्थलिश्यामोहो विपर्ययज्ञानं नयं संज्ञासः
मेत्रीस्तेहातिशयः कामः स्त्री व्यतिकरानिलाषः क्रोधोऽमर्षः अज्ञानमस्फुटज्ञानं बालिषं ज्ञाना
नुत्पादः सहस्रादिषु तं त्रिकाः पणगृह्यंते तथा कौटसाक्ष्यं उक्तं वर्णो स्त्री चर्ण निधर्मिको नृपः
प्रवासयेदंडं पिवा ब्राह्मणं उ विवासयेदिति एतच्चास्यास विषयं ऊर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशा
त् त्रीन् चर्णान् कृत्रियादीन् पूर्वैर्किं दंडं दंडं पिवा प्रवासयेत्तारयेदर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मार
णे प्रयोगादस्पृष्टार्थशास्त्ररूपवान्नापि प्रवासनमोहो दनं जिह्वा छेदनं प्राणवियोजनं च कौ
टसाक्ष्यविषयानुसारेण दृष्टव्यं ब्राह्मणं उ दंडं पिवा विवासयेत्तराक्षानिष्कासयेत् यथा विवा
सयेद्वाससो विगतो विवासाः विवासं करोतीति लिचिं कृतेण विधकस्यातिपदकस्येति टिलो
पेरूपं न ग्रीकुर्यादिद्यर्थः अथवा वसति अस्मिन्निति वा सो गृहं विवासयेद्ग्रहं उक्तं
यादिद्यर्थः इति ब्राह्मणस्यापि लोनादिकारणविशेषपरिज्ञाने न न्यासे च तत्र तत्रोक्तोऽर्थदंड एव
अस्यास चर्थदंडो विवासनं च तत्रापि जातिद्वयानुबंक्षयपेक्षया विवासनं न ग्रीकरणं गृहं जंगोदे

मि० व्य०
२

शान्तिर्वसन्तेतिव्यवस्थाऽष्टम्याः ॥ लोतादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनस्यासेवात्यविषयेकोटसाक्ष्ये
संज्ञास्यपिहृत्रियादिवदर्थदंड एव महाविषयेऽदे शान्तिर्वसना नामवात्राश्रयासे सर्वेषामेवमनु
संज्ञं न च ब्राह्मणस्यार्थदंडो नास्तीति मंतव्यं ॥ अर्थदंडानां वैशरीरदंडे च निषिद्धे स्वलोपपराधेन
ग्रीकरणे हनंगां ककरणं ॥ विप्रवासनं दंडानां वैवाप्रसज्येत ॥ चतुर्लसपिवर्त्तानां प्रायश्चित्तमकुर्व
तां शरीरधनसंयुक्तं दंडं धर्मप्रकल्पयेदिति स्मरणम् ॥ तथा सहस्रं ब्राह्मणो दंडो गुप्तं विप्रां बला
द्रुज्जतिस्मरणात् यत्तु शरवचनं त्रयाणां वर्त्तनाधनापहारवधबंधक्रिया विवासनां ककरणं
ब्राह्मणस्येति तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षतो वधसादेचर्यात् ॥ शरीरस्त्ववरोधादि जीवि
तां त प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादि स्वर्थदंडः सर्वस्वांतस्तथैवेति वध सर्वस्वहरयोः सहावात् यद
प्राक्तं राष्ट्रादेन बहिः कुर्यात्समग्रधनमकृतमिति तत्प्रकृतसाहसविषयं न सर्वविषयं शरीर
स्त्वब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति न जातु ब्राह्मणहत्या सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन मनुस्मर
णात् न ब्राह्मणवधादूयानधर्मो विद्यते तु वि तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिंतयेदिति ॥ अ

५५

पिच यः साक्ष्यं प्रावितो न्येत्यो निष्कृते तत्र मोहृतः ॥ सदा षोष्ठगुणं दंडं ब्राह्मणं विवासयेत् यस्तु साक्षि
वंकृत्या न्येः साक्षिनिः सह साक्ष्यं प्रावितः सन्निगदकाले तमोहृतो रागाद्यां तच्चित्तस्तसाक्ष्यमन्ये
त्यः साक्षित्यो निष्कृते नाहसाक्षी न वामीति स विवादपराजये यो दंडस्तदंडमष्टगुणं दण्डाः ॥ ब्राह्मणं पु
नरष्टगुणं दण्डं दंडानां समर्थं विवासयेत् ॥ विवासनं च न ग्रीकरणं हनंगां दंडे शान्तिर्वसनं लक्षणं वि
षयानुसारेण दण्डं ॥ इतरेषां चष्टगुणं दण्डं संसवे स्वजायचित्तकर्मकरणनिगडबंधनं कारागृ
हप्रवेशादि दण्डं ॥ एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यं ॥ यदा सर्वे साक्ष्यं निष्कृते तदा सर्वे समानदोषाः
॥ यदा तु साक्ष्यमुक्ता पुनरन्यथा वदन्ति तदा तु बंधाद्यपेक्षया दंडाः ॥ यथा ह कायायनः उक्ता न्य
था क्रवाणाश्च दंडाः स्फूर्वाश्च लावितः ॥ इति न चान्येनोक्ता साक्षिणो न्येन रहस्यनुसर्तव्याः यथा
हनारदः न परेण समुद्दिष्टमुपेया साक्षिणं रहः ॥ नेदये चैव चान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति ॥ स सा
क्षिणामवचनसंशयवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह ॥ वर्त्तिनां हि वक्ष्ये तत्र तत्र साक्ष्यं नृत्तं
वदेत् ॥ यत्र वर्त्तिनां श्रुतिविट्कृत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संजायते तत्र साक्ष्यं नृत्तं वदेत् न स

मि० व्य०

२

सद्यमिति अनेन वचस्य वचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धं मस्य वचनमवचनं चान्यत्र न
यते यत्र शंका सियोगादौ सद्यवचने वर्त्तिनो वधोऽनृतवचनेन कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमनृत
ज्ञायते यत्र नु सद्यवचनेऽर्थिप्रयर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसद्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र नृषीना वा
स्यनुज्ञा राजायद्यनुमन्यते अथ राजा कथमप्यकथने मुनमुचति तदा ते दाद साक्षिच कर्त्तव्य तस्याप्य
संनवे सद्यमेव वदितव्यमसद्यवचने वर्त्तिवधोऽसद्यवचनदोषश्च सद्यवचने तु वर्त्तिवधोऽप्य
वतत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं च तर्ह्यसद्यवचने नृषीनावेचशास्त्रात् स्यनुज्ञा नात्यथवा यान्ति
वदयत्तत्राह तस्यावनायनिर्वाप्यश्चरुः सारस्वातादिभिः तस्यावनायानृतवचनावचननिमित्तप्रय
वायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकेकशो निर्वापः कर्त्तव्यः सरस्वती देवता स्येति सारस्वतः अ
नवस्त्रावितांतरूपापक्वदने चरुदशष्टः प्रसिद्धः इहायमनिसंधिः साक्षिणामनृतवचनं च यत्रि
षिद्धं तदिहाप्यनुज्ञातं यत्र नानृतं वदेदक्रवचिक्कवचापिनरो न च तिकिच्छिषीति सामान्येनानृत
वचनं च प्रतिषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं न च संतव्यं साक्षिणामनृतवचनाप्यनुज्ञाने
वचना

५६

पिसाक्षरणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तावदस्यादन्यनुज्ञावचनम
नर्थकमिति यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्न्याम्यवायः साक्षरणानृतवचनावचनायारब्धा
यानि शर्थवदन्यनुज्ञावचनं यद्यपि न्यसः प्रत्यवायस्यतिष्ठत्यानुषंगिकस्याप्यस्य सः प्रत्यवाय
स्यतिष्ठतिरन्यत्र तथापीह स्यनुज्ञावचनाप्रायश्चित्तविधानाच्च न्यसो निष्ठत्याप्यस्य मप्यानुषंगि
कोपि प्रत्यवायो न निवर्त्तत इति गम्यते एतदेवाप्यत्र प्रश्नेषु वर्त्तिवधोऽंकायां पांथादीनामनृतवचना
स्यनुज्ञानवेदितव्यं न च तत्रा प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधांतरा तावत् निमित्तांतरेण काजांतरे र्थतया व
गमेपिसाक्षिणामन्येषांच दंडावावोस्मादेव वचनादवगम्यत इति च इति साक्षिप्रकरणं च नुक्ति
साक्षिणौ निरूपितौ संप्रतं लेख्यं निरूप्यते तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जायं न पदं चेति शासनं निरू
पितं जानपदमभिधीयते तच्च द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं वेति तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकमन्य
कृतं ससाक्षिकमनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यं यथाह नारदः लेख्यं तु द्विविधं केयस्वहस्तान्य
कृतं तथा असाक्षिमसाक्षिमचसिद्धिर्देशस्त्रितेस्तयोरिति तत्रान्यकृतमाह यः कश्चिदर्थो निस्ततेः

मिथ्यव
२

स्वरुचाउपरस्परं लेख्यं साक्षि मकार्यं तस्मिन् धनिक पूर्वकं धनिका धर्मयो र्यो र्यो हिरणादिः परस्परं स्वरुचा
यता कालेनैता वादे यमियती च प्रतिमा संदृष्टि रिति निष्ठातो व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे कालो तरे विप्रति
पन्नौ वस्तु तच्च निर्व्यायं लेख्यं साक्षि मकार्यं तस्मिन् धनिक पूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिन्
धनिक पूर्वकं धनिक नाम लेखन पूर्वक मितियावत् कार्यं कर्तव्यमुक्तं लक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः
कर्तुं यत्कृतं कार्यं सिध्यर्थं तस्य साक्षिणः प्रवर्तते विवादे सुस्वकृतं वाथ लेख्यक मिति स्मरणा
त् समासा सतदर्श दर्शनात् जातिस्वगोत्रकेः स ब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादि चिह्नितं समाः संव
सरः मासश्चैत्रादिः तदर्धपक्षः शुक्लः कृष्णः दक्षिणः प्रतिपदादिः नाम धनिक अधर्मयोः का
तिर्ब्रह्मणत्वादिः स्वगोत्रं वासिष्ठादि गोत्रमेतैः समादि निश्चिह्नितं तथा स ब्रह्मचारिकं वक्ष्वा
दिशारवा प्रयुक्तं गुणनाम वक्ष्वाः कव इति आत्मीयपितृनाम धनिक कर्णिकपितृनाम आदिग्रहणा
द् व्यजाति संख्या चारादेश्च हणं एतैश्च विहितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबंधः च किंच समासार्थे कणी

५७

नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितं धनिकामधर्मयो र्यो र्यो र्यो स्वरुचा व्य
वस्थितस्तस्मिन्नर्थे समासो लिखिते कणी अधर्मो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन् लेख्ये यदुपरिलिखि
तं तन्मामुकपुत्रस्य मतमिति तस्मिन् निवेशयेत् तत्र लिखेत् च तथा साक्षिणश्च स्वहस्तेन पि
तृनामक पूर्वकं अत्राहममुकः साक्षी लिखेद्युरिति ते समाः अस्मिन् लेख्ये साक्षिणो लिखितास्ते
यात्मीयपितृनाम लेखन पूर्वक मस्मिन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेद्यु
स्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः यद्यधर्मः साक्षी वालिपिज्ञो न तवति तदा धर्मो नैत साक्षी
च साक्ष्यंतरेण सर्वसाक्षि संनिधौ स्वमतं लेखयेत् यथा ह नारदः अलिपिज्ञः कणीयः स्यात् स्वमतं उ
पलेखयेत् साक्षी र्वसाक्षि णो न्येन सर्वसाक्षि समीपत इति च अपि च उत्तयान्यथिति नैतन्मया ह
मुकस्तुत्रालिखितं ह्यमुके नेति लेखको ते ततो लिखको ते ततो लिखेत् ततो लेखको धनिक अध
र्मिकात्मा प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसुनुना एत लेख्यं लिखितमिच्छंते लिखेत् च
साप्रतं स्वरुतं लेख्यमाह च विनापि साक्षि नि लेख्यं स्वहस्त लिखितं उच्यते तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं

मि० व्यव०
२

बलोपधिकतादृते यत्नेरयं स्वहस्तेन लिखितमधमर्सेन तस्माद्विनिर्दिष्टं नपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिनिर्दिष्टं
लोपधिकतादृते बलेन बलाकारेण उपधिना लोपनक्रोधनयमदादिलक्षणेन यत्नतः तस्मादिना न
रदोषाह मनासिषुक्तस्त्री बालबलाकारकृतं च यत् तदप्रमाणं लिखितं नयोपधिकृतं तथेति न
ज्ञेयस्वहस्तकृतं यत्नतः च लेख्यं देशचाराणुसारेण संबंधकव्यवहारेऽवंधकव्यवहारयुक्तमर्थ
क्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमिच्छेता वनपुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशताया
यापिलेखनीयं यथादनारदः देशचाराविरुद्धं यद्यक्ताधिविधिजक्षणं तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमवि
लुप्तक्रमाक्षरमिति विक्षनविधिराधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणे गोप्याधिनो ग्याधिका लक्षनमि
त्यादितद्यत्नं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्यत्नाधिविधिजक्षणं अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षरा
णि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरं तदेवं न तं लेख्यं प्रमाणं राजशासनव
नसाधुशब्दवित्यामत्रेयनिप्रायः ॥ बलेख्यप्रसंगेन लेख्यास्तदमष्टुणं त्रिनिरेव देयमिच्छाह कण
लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिनिरेव ॥ यथासाक्षादिकृतं तं मणं त्रिनिरेव देयं ॥ तथा लेख्यकृतमप्याह

५८

इति सुत्रतस्तु त्रैस्त्रिनिरेव देयं न च उच्यते इति निरिति नियम्यते ननु पुत्रपौत्रेऽर्कणं देयं मिथ्यविशेषण
चर्षमात्रं त्रिनिरेव देयमिति नियतमेव बद्धमस्यैवोत्तरस्य यत्रास्तुदलविषये स्मृत्यंतरप्रनवा मप
वादा शंका मपनेतुमिदं वचनमारक्षं तथा हि पत्रलक्षणमनिक्षयकायायनेनानिर्दिष्टं एवं काल
मतिक्रान्तं पिष्टुणां दायते कणमिति इदं पत्रास्तुदमणमतिक्रान्तकालमपि पिष्टुणां संबंधिदायते
अत्र पिष्टुणामिति बद्धवचननिर्देशाकालमतिक्रान्तमिति वचनाच्च उच्यते इति दीप्यते इति प्रतीयते
यथाहारीतेनापिलेख्यं यस्मिंस्वहस्तेनाज्ञेयं तस्य विनिर्दिष्टोदिति अत्रापि यस्वहस्ते पत्रमस्ति तस्य
ल्लान्न इति सामान्येन च उच्यते इत्योष्टुणं लानोस्तीति प्रतीयते अतश्चेतदाशंका निरुप्यते इति न व
चनमिति युक्तं वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयं ॥ ४ ॥ अस्यापवादमाह आधि
स्तुतुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते संबंधकेपि यत्रास्तुदकणे त्रिनिरेव देयमिति नियमादुणाया
णानधिकारेणाध्याहरणेन अधिकारप्राप्ताविदमुच्यते यावच्च उच्यते पंचमेन वा कृतं तदीयते तावदे
वाधितुज्यत इति वदता संबंधककृणा पाकरणे च उच्यते इति अधिकारोदश्रितिः न चेतदप्यक्तमेव फल

नि० अ० २

सो ग्यो न न श्यतीति सयं न दयेत स्मिन् सयपवा दवचने पुरुषत्रय विषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यं ।
 प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति देशांतरस्वेडालेख्येनष्टो नष्टे ह ते तथा तिन्नेदग्धे यवा
 छिन्ने लेख्यमन्यत्रुकारयेत् व्यवहारकमेपत्रे पत्रांतरं कुर्यादिति विधीयते व्यवहारकमत्र चात्यंत
 व्यवहितदेशांतरस्तेपत्रे उर्ध्वरेखेडष्टानि संहित्यमाना निअवाचकानिवालेख्या नि लिप्यक्षराणि पदा
 निवायसिंस्तत्तुर्ध्वरेख्यं तस्मिन् उर्ध्वरेख्ये नष्टे कालवशेन उन्मुष्टे मर्षादौर्बल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे
 ह ते तस्करादिना सिन्ने विदलिते दग्धे प्रकृतिलिखिते छिन्ने छिन्नान्ते सति तवति एतच्चार्थिप्रयर्थिनाः प
 रस्परानुमतौ सया विमया उव्यवहारप्राप्तौ देशांतरस्तेपत्रानयना धापेक्षया कालोदातव्यः उर्ध्वदे
 शावस्थितेनष्टे वापत्रे साक्षिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः यथाहनारदः लेख्यदेशांतरन्यस्ते शीर्षे
 उर्ध्वरेखिते ह ते सतस्तकालकरणमसतोऽष्टदर्शनमिति सतो विद्यमानस्य देशांतरस्ते स्यान्तयनाय
 कालकरणं कालावधिर्दत्तव्यः असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वयेऽष्टारः साक्षिणास्ते दर्शनं व्यवहार
 परिसमापनं कार्यं यदा उसाक्षिणो न संति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः अलेख्यसाक्षिके देवव्यवहा

एवमप्य३
५९

रे विनिर्दिष्टादिति स्मरणात् एतच्च ज्ञानपदव्यवस्थापत्रं राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृगेव सवति इयं
 सुविशेषः राजा स्वहस्तसंयुक्तं स्वपुराचिकित्तं तथा राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेषु स्थेषु साक्षिमदिति न
 यान्यदपि राजकीयं यपत्रकं वक्ष्यते नोक्तं यथापस्तसाधार्यं संयुक्तं सोत्तरक्रियं सावधारण
 कंचैव यपत्रकमिष्यते प्राङ्निवाकादिहस्तांकं मुद्रितं राजमुद्रया सिद्धे र्थे वादिने दद्यात् क्रयानुक्तय
 पत्रकमिति तथा सतासदोपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तदक्षसना सदश्रयेत तस्मति शास्त्रविदः
 स्तिताः यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तदक्षरे वत इति स्मरणात् सतासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण
 न व्यवहारो निःशब्दो नवति यथाहनारदः यत्र सन्योक्तं सर्वः साधेत इति मन्यते सनिः शब्दो विवादः
 स्यात्तत्रात्यन्तन्यथा तदेदिति एतच्च चउपाध्ववहार एव साधये साध्यमर्थं यच्च उपाध्ववितं वच्यते
 राजमुद्रां किं तांचैव यपत्रकमिष्यत इति स्मरणात् यत्रुहीनता यथा अन्यवादी क्रिये धेपीनोपस्था
 तानिरुत्तरः आहूतव्यपयायी चहीनः पंचविधस्मृत इति तत्र न ऊयपत्रकमस्ति अपि उहीनपत्रमे
 व तच्च कालांतरे दंडप्राप्त्यर्थं यपत्रं उपाध्वाय विधिसिध्यर्थमिति विशेषः लेख्यसंदेहे निर्णयनिमित्तं

मि० व्य०
२

न्याह संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिनिः। युक्तिप्राप्तिक्रियाविज्ञसंबंधगमहेतुतिः शुद्ध
मशुद्धं वेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिनिः स्यात्। स्वहस्तेन लिखितं यत्ने स्वांतरं ते। न शु
द्धिर्यदि सद्यः शान्त्यकरणं त्वंति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः। आदिशब्दासाक्षि लेखक स्वहस्तलिखितांतरं सं
वादाशुद्धिरिति। युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः। देशकालपुरुषाणां ह्येव स ह संबंधप्राप्तिः। अस्मिन् देशेऽस्मि
न्कालेऽस्य पुरुषस्य दं घटत इति युक्तिप्राप्तिः क्रियातसाक्ष्यपत्त्यासः चिह्नमसाक्षरणं श्रीकारादिसंबंधः।
धः। अर्थिप्रयर्थिनोः पूर्वं मपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबंधः। आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संज्ञा वि
तः प्रश्रुपायः एतएवाह तवः। एनिर्देवनिः संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यर्थः। यदा उलेख्यसंदेहे निर्वयो न
जायते तदा साक्षि निर्निर्णयः कार्यः। यथा ह कात्यायनः हविषे पत्रके वादी तदा रूढांस्तु दर्शयेदिति साक्षी
संनवतिषयमिदं। साक्ष्यसंनवविषयमिदं हारीतवचनं न मयेतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितं अधरीक।
यतत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्वय इति। अ एवं शोधिते पत्रे कृते च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव कृणुं दातुमसमर्थः।
स्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह लेख्यस्य पृष्ठे नि लिखेद्वा दवालि को धनं धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचि

६०

हितं। यदा धर्मलिकः सकलमणदातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दद्याद्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेति
लिखेत्। एतावन्मया दत्तमिति। उन्नमलो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादिति लिखेदेतावन्म
या दत्तमिति। कथं स्वहस्तपरिचिहितं स्वहस्तलिखिताकरचिहितं यद्योपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलि
खितचिहितमधमर्ल। योन्नमलो दद्यात्। अ कृते उन्नमले दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह दत्तं पत्रं
ये लेख्यं शुद्धे वा न्यनुकारयेत्। क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमणं दद्यात्पूर्वकृतं लेख्यं पाठयेत्। यदा उन्नमले
शावस्ति तं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धे अधमर्ल च निवृत्त्यर्थं न्यलेख्यं कारयेत् उन्नमधमर्लः। पूर्वोक्तक्रमेण उ
न्नमर्लो विशुद्धिपत्रमधमर्लय दद्यादित्यर्थः। अ ससाक्षिके कृते कृते दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह
साक्षिमन्त्रवेद्यदातव्यं ससाक्षिकं। यत्तु ससाक्षिकमणं तत्पूर्वसाक्षिसमकृमेव दद्यात् इति लेख्य
प्रकरणं। अ लिखितसाक्षि युक्ति लक्षणं त्रिविधं। मानुषं प्रमाणं मुक्तमथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमपि
क्षस्य नृजगत्यापइत्यादि निराद्यैः पंचतिः श्लोकैर्दिव्यमात्रं कां कथयति। तत्र तावद्विद्यान्कदिशति उ
जगत्यापो विषको शो दिव्यानीह विशुद्धये उलादीनि कोशानि पंच दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदि

निःशब्द
२

सावर्ण्य
५

अथ सार्धस्य संदेहनिवृत्तये दातव्यानीति नन्वन्यान्यपि तं उल्लादीनि दिव्यानि संति धरोऽग्निसदकं चैव विषको
शस्तथैव च तं उल्लाश्चैव दिव्यानि समस्तसमापक इति पितामहस्मरणादतः कथमेतावन्त्येवेत्यत आह
॥ ब ॥ महासियोगेष्वेतानि एतानि महासियोगेष्वेतान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति महत्वा
वधिवद्भवति नन्वत्यासियोगे कोशोऽस्यैव कोशमत्येपि दापयेदिति स्मरणात् सद्यः कोशस्य उल्लादिषु पाते
न महासियोगेष्वेति नियमार्थः किं वा सावर्ण्यं नानियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः अन्यथा शंका नियोग एव स्यात् अत्र
हं नानियुक्तानां घटादिनिविनिर्दिशेत् तं उल्लाश्चैव कोशश्च शंकास्त्वेव न संशय इति स्मरणात् च महासि
योगेषु शंकि तेषु नैषु च विशेषणं प्राप्तं पवादमाह शीर्षकस्त्वस्योक्तारि एतानि उल्लादीन्यस्योक्तारि
शीर्षकस्त्वस्योक्तस्य न वंति शीर्षकं शिरोव्यवहारस्य च उच्यते पादोऽयं पराङ्मयलक्षणस्तन च दंडोऽलक्ष
ते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकः तत्प्रयुक्तदंडता गिद्यर्थः ॥ ब ॥ न तोऽपीत्येवमयः प्रतिज्ञा तार्थसाधनमिति
सावप्रतिज्ञा बादिन एव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता तदपवादार्थमाह ॥ रुच्यावान्तरः ऊर्यादिपरोवर्तये
वरः रुच्यास्योक्तस्योक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्याऽन्यतरो नियोक्ता वादिव्यं ऊर्यादिनरो नियोक्तः शिरः

६१

शारीरमर्थदंडं वावर्तयेदंगीकुर्यात् अथ मत्सि संधिः न मानुषप्रमाणवद्विषयं प्रमाणं नावैकगोचरं अत्रि
पुनः प्राजावाव विशेषणगोचरयति अतश्च मिथ्यात्वे प्रत्यवस्कंदे प्राज्ञाये चार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्ये
ह्ययादिव्यं सवतीति ॥ ब ॥ अत्यासियागे महानियोगेशंका सावर्ण्यं तयोरप्यविशेषणकोशोऽसवती कर्क
उल्लादीनि विषयानि उमहानियागेऽस्यैव सावर्ण्यं नैष्वेति च नियमो दर्शितः सत्रावर्ण्यं नानियोगेष्वेवेत्यस्या
पवादमाह विनापि शीर्षका ऊर्यान्तु पदोऽस्य पातके राऊद्रो हातिशंकायां ब्रह्मयादिपातकासि शं
कायां च शिरः स्थायिना विनापि उल्लादीनि ऊर्यात् महाचौर्यानि शंकायां च यथाह राऊतिः शंकितानां
च निर्दिष्टानां च दस्फनिः आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यदेवशिरोविनेति तं उल्लाः पुनरन्यचौर्यां शंकायां मे
व चौर्ये उत उल्लादेयानां न्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहवचनात् तसमापस्तु महाचौर्यां शंकायां चौर्या
शंकानियुक्तानां तसमापे निधीयत इति स्मरणात् अन्येषु नः शपथ अत्यार्थविषयाः सद्यवाहनश
स्त्राणि गोबीजकनकानि च देवतापिठपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च सृशेति रं सिपुत्राणां दाराणां सुहृदां
तथा अनियोगेषु सहेषु कोशपातमथापि वा इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इति नारदस्म

रणात् यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्लेयस्य निर्णयकं यत्तद्विद्यमिति लोकप्रसिद्धाशयानामपि दिव्यं न
 थापिकात्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेनोपपत्तिरिति दियोन्मोनेदेन यपदेशो ब्राह्मण
 परिब्राह्मणकवेत् कोशस्य त्रयपथविधिदोषावो महाभियोगविषयत्वेनावष्टानाभियोगविषयत्वेन च घटा
 दिसाम्पान्नसमन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन तदुक्तानां तत्रमाषकस्य च समन्तरनिमित्तत्वेन विषयत्वे
 न शंकाविषयत्वेन च धरादिवैलक्षण्येनैष पाठ इति संतोष्य एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथा संतव
 मृणादिषु विवादेशु प्रयोक्तव्यानि यत्तु पितामहवचनं स्वोरेषु विवादेशु दिव्यानि परीवर्जयेदिति तदपि
 लिखितसामंतादिसंज्ञावे दिव्यानि परीवर्जयेदिति आख्येयं ननु विवादांतरेषु पिप्रमाणंतरसंज्ञावे दिव्या
 नामतवकाश एव सद्यमृणादिषु विवादेशु कलक्षणसाक्ष्यपत्त्या सेर्धिना कृतेपि प्रथयीयदि दंडास्फप
 गमावष्टेन दिव्यमवलंबते तदा दिव्येन वतिसाक्षिणामाशयदोषसंज्ञावे दिव्यस्य च निर्देष्टव्येन वस्तुत
 वविषयत्वात् तत्र लक्षणवाच्यधर्मस्य यथाह नारदः तत्र सद्येस्त्विनो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि देवसाध्ये पौरुषे
 यी न लेख्ये वा प्रयोजयेत् इति स्थावरेषु विवादेशु प्रथयीना दंडावष्टेन दिव्यावलंबनिकृतेपि सामंतादि

व६

६२

दृष्टप्रमाणसंज्ञावेन दिव्यग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थं स्थावरेषु विवादेशु दिव्यादिपितामहवचननायति
 कदिव्यनिराकरणार्थं लिखितसामंताद्यनावेक्तावरविवादेशु निर्णयप्रसंगात् वा किंच सचेत्स्नातमा
 कृत्यस्योदयउपोषितं कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिक्षे पूर्वैरुपोषितमुदितेस्यैस्त्वैलंस्ना
 तदिव्यग्राहिणमाकृत्य नृपस्य सन्यानां च ब्रह्मणानां संनिक्षे सर्वाणि दिव्यानि कारयेत् प्राड्विवाकः त्रिरात्रो
 पोषितोयस्तुरेकरात्रोषितोऽयना निचं दिव्यानि देयानि शुचये चार्जवो स सद्यः पवासविकल्पिताम
 हेनोक्तो वलवदवलवन्महाकार्याल्यकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितोऽष्टयः उपवासनियमश्च कारयितुः
 प्राड्विवाकस्यापि दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् अधरेषु यथा धर्तुः सोपवासो नृपाज्ञाये
 ति पितामहवचनात् अत्र यद्यपि सूर्योदयश्च विशेषेणोक्तं तथापि शिक्षसमाचाराज्ञानुवारे दिव्यानि
 देयानि तत्रापि पूर्वोक्तेषु परीक्षास्यात्पूर्वोक्ते च धरोत्तवे त मध्याह्ने उक्तलदेयं धर्मतचमनीशता दि
 वसस्य उपूर्वोक्ते कोशशुद्धिर्विधीयते रात्रौ उपश्रितेयामे विषदेयं सुशीतलं इति पितामहोक्तो विशेषोऽ
 ष्टयः शनुकवेला विशेषेणोक्तं उक्तसमाषप्रवृत्तीनां पूर्वोक्त एव प्रदानं पूर्वोक्ते सर्वदिव्यानं प्रदानं परिकी

मि० व्यव०
२

नितिमितिसामान्येन नारदस्मरणात् अहनित्रिधा विनके प्रथमो नागः पूर्वो मध्यमो मध्याह्न उन्नामाऽप
राह्णः तथाऽपरोपिका लविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः विधिसुखस्तावत् अग्नेः शशिरहेमंतौ वर्षा
श्वेदप्रकीर्तिताः शरद्रीषेऽसलिलं देमंते शिशिरविषं चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च एते साधा
रणा मासादिव्यानामविरोधिनः कोशस्तु सर्वदा देयः तुल्यास्यान्ना र्वकालिकीति कोशग्रहणं सर्वत्राप्य
नामुपलक्षणं तं तुलानां पुनर्विशेषाननिधानात् सार्वकालिकं प्रतिषेधमुखेऽपि नशीते तोयशुद्धिः स्या
नोष्णकालेऽग्निशोधनं न प्राच्यविषं दद्यात्प्रवाते न तुलानं तथा नापराक्तेन संभ्यायां न मध्याह्ने कदाचने
त नशीले तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशस्त्रे न हेमंतशशिरवर्षाणां ग्रहणं नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्यत्रोष्ण
कालशस्त्रे न च ग्रीष्मशरदोः विधानलक्षस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थं प्रायोजनं तु वक्षते ॥ अधिकारि
व्यवस्थामाह तुलास्त्रीवालदृष्टां धर्मगुब्राह्मणरोगिणां अग्निर्जलं वा शूद्रस्य वाः सप्तविषस्य वा स्त्रीस्त्री
मात्रं जातिवयोविशेषावस्थानादरेण बालाऽप्येव शूद्राऽप्यजातिविशेषानादरेण दृष्टोऽशीतिकावरः
अश्वेनेत्रविकलः पंगुः पादविकलः ब्राह्मणो जातिमात्रं रोगी व्याधितः एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नि

ई३

कादिशं
का४

यस्य ते अग्निः फालः स्तनमाषकश्च कृत्रियस्य ऊलमेव वैश्वस्य वा शस्त्रे वक्षरणे विषस्य वा उक्तं परि
माणः सप्तैव शूद्रस्याशोधनार्थं न वंति ब्राह्मणस्य तुलानां विधानाच्छूद्रस्य वाः सप्तविषस्य चेति विषविधाना
दग्निर्जलं वेति कृत्रियवैश्वविषययुक्तं एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन ब्राह्मणस्य घटो देयः कृत्रियस्य ऊ
ताशनः वैश्वस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति यत्रुत्थादीनां दिव्यानां वस्मरणं सत्रतानां शशां
नां व्याधितानां न पश्चिनां स्त्रीणां च न न वेदित्वं यद्विधमस्त्वये कृतं इति तदुक्तुत्वावा न्यतरं कुर्यादिति वि
न्यतिरुत्तरार्थं एतत्तत्तवति अवष्टान्तियोगे शुक्लादीनामनियोज्येति नियोज्यानामेव दिव्यमेतेषां मनि
योऽप्येवैपि अनियोज्येति नियोज्यानामेव दिव्यं परस्परानियोगे उविकल्प एव तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते
तथा मदायातकानियोगे स्त्रादीव्यसमविधानेन नियामकतयार्थवत् न च सर्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति स्त्रीणां
तुलविषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतं धटकोऽशीतिस्तासामनस्तत्र विचारयेदिति विषसलिलव्यतिरिक्तं
च कोशाग्रादिनिशुद्धिविनाश एव बालादिष्वपि योजनीयं तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकं तुला
दिनियमः सर्वेषां मेव वस्मनां कोशशुद्धिर्विधीयते सर्वा एते तानि संप्राप्तानि विषविनेति पितामहः
र्व

क५

स्मरणात् तस्मात्साधारणे काले ब्रह्मदिव्यसमवधाने उल्लादिनियमार्थमेवेदं वचनं कालांतरे तु तत्र कालविधि
तंसर्वेषां तथा हि वर्षास्वग्निरिव सर्वेषां हेमंत शिशिरयोस्तु वृत्रियादित्रयाणामग्निविषयो विकल्पः ब्राह्म
णस्य च ग्निरिव न कदाचिदपि विषं ब्राह्मणस्य विषविनेति प्रतिषेधात् ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव येषां तु य
धिविशेषेणाग्न्यादिनिषेधः कृष्णिनां वर्ज्येदग्निं सलिलं श्वासकासिनां पित्तक्षेमवतानि च विषं तु परिव
र्ज्येदिति तेषामग्न्यादिकालेपि साधारणं उल्लाद्येव दिव्यं सवति तथा तोयमग्निविषं चैव रातयं वलि
नानृणामिति वचनादुर्वलानामपि सर्वथापि विधिप्रतिषेधात् ककालानतिक्रमेण जातिवयो वस्तु
श्रितानि दिव्यानि देयानि ब्रह्मसिद्धियोगेष्टे तानीत्युक्तं तत्रासिद्धियोगस्य दापद्वयमहवैतदिदानीमा
ह नासहस्रादरेत्फालं न विषं न उल्लां तथा पणसाहस्रादर्वा कृष्णालं विषं न उल्लां न कारयेत् मध्वर्त्तिजा
लमपि यथोक्तं नाल्येथेक्षरयेत्फालं न उल्लां न विषं तथा उल्लादीनि विषात्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति
अत्र कोशस्याग्रहणं कोशमल्येपि दापयेदित्यप्यसिद्धियोगेपि तस्य स्मरणात् एतानि वच्चारि दिव्यानि प
णसाहस्राहर्षमेव न वंति नार्वागिचर्थः न च वर्गगणग्रादीनि पितामहेन दर्शितानि सहस्रेषु धृष्टदद्यात्

इति

हस्राहर्षे तथायसं अर्घस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धं तु विषं स्मृतमिति सद्यं तत्रैवं व्यवस्था यद्व्यापहारो
पातिच्य सवति तद्विषयं पितामहवचनमितरद्व्यविषयं योगीश्वरवचनमिति एतच्च वचनद्वयं
यमहासाहसविषयं अपक्रवेत् विशेषो दर्शितः कात्यायनेन दक्षस्यापक्रवो यत्र प्रमाणतत्र कल
येत् स्तयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेणार्थे प्रदापयेत् सर्वद्व्यप्रमाणं उल्लाद्याहेमप्रकल्पयेत् हेमप्रमा
णद्युक्तं उल्लादिव्यनियोजयेत् ज्ञात्वा संख्या सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतं अशीतेस्तु विनाशे वैद
द्याच्चेव ज्ञाताशनं षष्ठ्या नाशे जलं देयं च चारिं शतिवैधृतं विंशद्दश विनाशे उकोशपानं विधीयते
ना पंचाधिकस्य वाशे ततोर्ध्वं स्पतंडला ततोर्ध्वं विनाशदिष्टुशेस्तु त्रिदिमस्तकान् ततोर्ध्वं विना
शे तु लौकिकी काश्चक्रियाः स्मृताः एवं विचारयन् राजा धर्मी धर्म्यान् नहीयत इति ज्ञात्वा संख्या सुवर्ण
नामिथ तत्र सुवर्णशष्टः षोडशमाषाः सुवर्णद्व्युक्तं परिमाणवचनः नाशशष्ट्यात्रापक्रववचनः
नासहस्रादरेदित्यत्र उतात्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यं ननु नृपशेहेषु पातके वेतानि दिव्यान्फका
नित्तकथं नासहस्रादरेत्फालमित्यत आह नृपार्थेष्टतिशये च वहेयुः सुवयः सदा नृपशेहेषु महा

नि० व्य०
२

पातकाजियोगेच सदा इत्यसंख्यामनपदैवैतानि दिव्यानि कर्तुं कृपवामादिनाशुचयः संतः । तथा देश
विशेषोपि नारदेनोक्तः । स नाराड उक्तुं धारदेवाय तनचवरे निधेयो निश्चलः । इत्योक्षपमाज्यानुलेपनेरि
ति निधेयो धरः । व्यवस्था च कायायनेनोक्ता । इन्द्रस्नाने निरास्तानां सदा पातकिनां नृणां । नृपदेव प्रवृत्ता
नाराड धारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोमेषु स्नानां दिव्यं देयं च उच्यते । अतो न्येषु उकार्येषु सत्तामधे विडुर्बुधाः ।
। अस्मदपधनदासानां स्नेहानां पापकारिणां । प्रातिलोमेषु स्नानां निश्चयो न उराजनि । तस्य सिद्धानि दि
व्यानि संशये तेषु निर्दिशेदिति । ७ इति दिव्यमाटका ॥ ७ ॥ एवं सर्वदिव्योपयोगिनी दिव्यमाटका मसिधये
दानीं धरादिदिव्यानां प्रयोगमाह । उलाक्षरणविधिरनियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीकृतो रेखांक
वावतारितः । वंडले सद्यधमासिपुरादेवैर्विनिर्मिता । तस्य च वदकल्याणि संशयानां विमोचय । यद्यस्मिन्पा
पकृन्मातस्ततो मां च मध्येनय । शुद्धश्चैव मयोर्ध्वं मां तुलामिथ निमंत्रयेत् । उलायाक्षरणं तोलनं ये विदन्ति ।
सुवर्षकारप्रवृत्तयस्तैः । प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतः । समीकृतस्तुलामाश्रितो धिरुद्धो नियुक्तो नियो
क्ता वा दिव्यकारी लेखांकवायेन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणं दशायां शिष्यतले च स्थितस्तस्मिन्

ईप

डले रेखांकयि वावतारितः । उलामसिमंत्रयेत् । प्रार्थयेतानेन मंत्रेण । हे उले वंसद्यस्य स्नानमसिपुरा
आदिमृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रवृत्तिनिर्विनिर्मितौ त्वादिना । ततस्मात्स्यं सदिग्वार्थस्य रूपं वददशयि
कल्याणि शोभते । अस्मा संशयानां विमोचय हे मातर्यद्यहं पापकृदसद्यवाद्यस्मिततो मां च मध्ये
नयाथ शुद्धः सद्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमयेति । प्राड्वाकस्य तुलामिमंत्रणमंत्राः स्मृत्यंतरो
क्ता । अयं उदिव्यकारिणः । ऊय पराऊय लङ्कुं उमंत्रजिगा देवा वगम्यत इति नष्टयुक्तं । धरनि
र्माणं पुनराशेषाद्यर्थसिद्धमेव । पितामह नारादो निःस्पृहीकृतं । तथाया । विवातुय क्रियंते हं
यूपवन्मंत्रपूर्वकं । प्रणम्य लोकपालेन्यस्तुलाकार्या मनीषिणिः मंत्रः सौम्यो वा न स्यद्यश्चेदने ऊय
एव च चउरस्मा तुलाकार्या हृदारहीतयेव च । कटका निवदेयानि त्रिषु स्ना । नेषु चार्थवत् चउ ।
ईस्ता तुलाकार्या पादौ चोपरितस्तमौ । अंतरं तु तयोर्द्वौ तवेदधर्षण । ववा हस्तद्वयं निखेयं उपा
दयो रुन्तयो रपि । तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयो रुन्तयो रपि । धरा उच्चतरे स्पातां निधं दशतिरंगुलैः
अवलेवौ च कर्तव्यौ तोरणान्या मध्ये सुरैः । मृन्मयोस्त्रसं बद्धो धरमस्तकचुं विनौ । प्राड्पुरवो नि

दि

मि० अ०
२

श्रवणकार्यः शुचौ देशे धर्तुस्तथा शिवा इयं समा सज्ज पार्श्वयो रुतयोरपि प्राङ्मुखान् कल्पयेदुत्तमि
शिवयोरुतयोरपि पश्चिमे तोलये कर्तव्यं नान्यस्मिन् नृत्तिकां शुभां पितृकं पूरयेत्तस्मिन्निष्काया वपा
शुनिः। अत्र च नृत्तिकेष्टकाया वपाशुनां विकल्पः परीक्षिका नित्योक्तव्या सुखामान विशारदाः। व
लिङ्गोद्देशकाराश्च कांस्पकारास्तथैव च कार्यः परीक्षकैर्निश्चयमवलम्ब्य समो धर्तुः। तदकंच प्रदात
व्यं धर्तुस्योपरि पण्डितैः। यस्मिन् नृत्तवत्ते तोयं स विज्ञेयः। समो धर्तुः। तोलयिष्यान् रं पूर्वं पश्चान्नमव
तार्युः। धर्तुं कारयेत्त्रियं पताका धुङ्गशो नितं तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मंत्रवित् वादित्र
वर्य धोषैश्च गंधमाल्या तुलेपनैः। प्राङ्मुखः प्राङ्मुखो वा प्राङ्मुखो वा कस्तनो वदेत्। एह्ये हि नगवन्ध
र्मस्मिन् देव्ये समा विशः। सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादिभ्यः मरुत्तैः। आवाहयुधैर्धर्मपश्चादं
गतिविन्यसेत्। इन्द्रं पूर्वतु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे तामे ऊर्ध्वं चोत्तरे तथा। अ
ग्रादिलोकपालांश्च कोणतागे तु विन्यसेत्। इन्द्रः पीतो र्यः श्यामो वरुणः स्फटिकः प्रतः ऊर्ध्वं रसु
सुवर्णतः। अग्निश्चापि सुवर्णतः तथैव निर्गुनि श्यामो वायुर्धूमः प्रशस्पते। ईशानस्तु स वेदके

म२

ईई

एवं ध्यायेत् क्रमादिमान्। इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वस्त्रनाराधयेद्बुधः। धुरोऽक्षरस्तथा सोमः। आपश्चैवानि।
लोतलः प्रथमश्च प्रतापश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। देवेशे शान्तयोर्मध्यमादित्यानां तथा चैतं क्षतार्यता
च मित्रश्च वरुणोऽशोतगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् श्रवा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वाष्टा ततो विष्णुरङ्ग
यन्योऽथ नाड्यन्यङ्गः। इत्येते द्वादशादित्यानां मतिः परिकीर्त्तिताः। अग्नेः पश्चिमनागे उरुशालाम
यनं विडुः। वीरस इन्द्रशं संतु गिरिश्च मदायशः। अङ्गे कया दहिर्बुधः पिनाकी चापराजितः। सुवर्ण
धीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः। स्वाणुर्नगश्च नगवान् रुद्राश्चैव कादशा स्मृताः। प्रेतेशश्चो मध्ये च मा
रुत्तानं प्रकल्पयेत्। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी चैव स्मृता तथा। वाराही चैव माहेशी चासुजागल संयुता
निर्गुते रुतरे तामे गणेशाय तनं विडुः। वरुणस्योत्तरे तामे मरुतां स्त्वा नमुच्यते गगनस्य त्रिनो वायुरनिरो
मरुतस्तथा। प्राणः प्राणेन ऊर्ध्वो च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। धृदस्योत्तरे तामे उडुर्गामा वाहयेद्बुधः। एतां
देवतानां च स्वनाम्ना पूज्यं विडुः। त्रिषावसानं धर्मयि दवावा दिकं क्रमात्। अर्चादिपश्चादंगानां स्
षांतं परिकल्पयेत्। गंधादिकानि वेद्योतां परिचर्या प्रकल्पयेदिति। अत्र च उता पताका धजालं कतां वि

मि० व्य०
२

क्षयतस्यामेह्यहीनिमंत्रेण धर्ममावाह्यधर्मायाद्यं कल्पयामिनमइथादिप्रयोगेणार्घ्याद्याचमनीयमधुप
कंचिमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुक्तकटकदिनृषांतं दद्याद्दंशदीनां डंशानां प्रणवाद्यः
स्नानमनिश्चयं तैर्नमो तैरर्थादिनृषांतं पदार्थानुसमयेन दद्याधर्माय गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्यात्
शदीनि पूर्ववत् दद्यात् गंधपुष्पाणि च धटपूजायां रक्ताभिकार्याणि यथाह नारदः रक्तैर्गंधै
श्रमालैश्च दध्ना पूपाकृतादितिः अर्चयेत्तु धटं पूर्वततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति इन्द्रादीनां विशेषानां
संक्षानात् यथा लांसरक्तैरनैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः ऊयति यथोक्तं प्रा
ड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदागपारगः श्रुतदृष्टोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः सद्यसंधः सुचिर्दक्षः सा
र्वप्राणिहितैरतः उपोषितः शुद्धवासाः कृतदंतानुधवनः सर्वासां देवतानां च पूजायाद्यथाविधि
तथा कृत्वा शिष्टं तस्मिन् सुदिक्षु लौकिके गौहोमः कार्यः यथाह च उर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो
वेदपारगैः आङ्गेन दूषाच्चैव समिद्धिर्होमसाधनैः सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहा ते नैव होमयेत् प्रणवा
दिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारं तत्र प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुमन्त्रेणैकमष्टोत्तरशतं कुंकुमादि

ऊ४

ई९

र्थः एवं देवतांतां देवपूजाविधयानंतरमनियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमंत्रसहितं पात्रलिखितं तत्र
शोधशिरोगतं ऊयति यथाह यंचार्थमसियुक्तः स्याद्विखितं तत्र उपवेके मंत्रेणानेन सहितं तत्र
यंच शिरोगतं मंत्रश्च आदिद्य च प्रावनलोति लश्च द्यौर्नमिरापो हृदययमश्च अहश्च रात्रिश्च त्र
नेच संध्ये धर्मो हि ज्ञानातिनरदत्तमिति एतच्च धर्मावाहनादिशिरसि पत्रारोपणात् मनुष्टानकांडं स
र्वदिव्यसाधारणं यथोक्तं इमं मंत्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् आवाहनं च देवानां तथैव प
रिकल्पयेदिति अनंतरं प्राड्विवाको धटमामंत्रयते धटमामंत्रयैव विधिनानेन शास्त्रविहितस्म
रणान् मंत्राश्च दर्शिताः च धटं ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं उरात्मना धकाराधर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्तु ऊं
टिलंतरं धृतेनाव यासयस्मा ईटस्तेनाभिधीयते च वेसि सर्वभूतानां पोतिसुक्तानि च धमेव देव पा
ऊ नीषेन विदुर्नानिमानवाः व्यवहारासि शस्त्रोयमानुषः शुद्धिमिच्छति तदेनं संशयादस्माधर्मतस्त
उमर्हसीति शोधस्तुस्त्वं तु लेयादिना पूर्वे क्ते न मंत्रेण तु लामामंत्रयते अनंतरं प्राड्विवाकः शिरोग
तपत्रकं शोधयथा स्नानं यथासंनिवेशं च धटमारोपयति पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोवस्त्रितपत्रकं

मिः व्यवः

२

घटी

मिति स्मरणान् आरोपितं च विनाडी पंचकं यावत् तथैवावस्थापयेत् तत्कालपरीक्षाच ज्योतिः शास्त्रा
सङ्गः कुर्यात् ज्योतिर्वित्वा स्मरणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणं विनाडी पंचविज्ञेयाः परीक्षाकालको
विदैः रिति स्मरणान् दशगुर्वक्षरोच्चारणः कालः प्राणः षट्प्राणा विनाडी उक्तं च दशगुरुवर्षः प्राणः
षट्प्राणास्पदिना डिक्ता तासां षष्ट्यो घटीनां षष्ट्याहः स्वाग्निनिर्दिष्टस्य मास इति तस्मिन् प्रकाने शुद्धशु
द्धिपरीक्षार्थं शुचयः पुरुषा राजानिनो कन्यास्तैश्च शुद्धशुद्धी कथयति यथोक्तं पितामहेन साक्षिणो ब्र
ह्मणा श्रेष्ठाः यथा दृष्टार्थं वा दिनः ज्ञानिनः शुचयो लुब्धानिनो कन्या नृपेण उ शंसन्ति किं सः सर्वे शुद्ध
शुद्धी नृपे तदेति शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चेत्कं उल्लिखेत् यदि वार्धेत समुद्रः स्यान्न संशयः समो वा
हीयमानो वा न विमुक्तो तदेन्नर इति यत्र पितामहवचनं अन्यदोषः समो ह्येयो बह्वदोषस्तु हीयत
इति तत्र यद्यप्यनियुक्तस्यार्थस्य व्युत्पत्तिश्च न दिव्येनावधारयितुं शक्यात् तथापि सकृदमति
वर्धेनात्यवमसकुन्मति पूर्ववै न च महवमिति दंडशायश्चित्तात्यावमवमवधारयति यदा चानुपल
क्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां ह्येदो नंगो वा न वलितदा यशुद्धिरिति कक्षा ह्येदो लसंगेध

सा

ई

टक कर्कटयोः स्थानं रज्जुवेदे हनंगो च तथैवाशुद्धिमादिशेदिति स्मरणान् कक्षं शिक्वतलं कर्कटो
उल्लंघयः शिक्वाधारवी षट्पञ्चावायसकीलकौ कर्कटशृंगसंनिधौ अक्षः पादः संतयो रुयुरि
निविष्टस्तुलाधारपटः यदा उदृश्यमाणकारणक एषा नंगस्तदा पुनरारोपयेत् शिक्वादिवेदनगे
शुपुनरारोपयेत्तरमिति स्मरणान् ततश्च क्वचि कपुरोहिताचार्या नृदक्षिणा निश्चतोषयेत् एवं
कारयितारजालुक्ता नो गान् मनोरमान् महती कीर्तिमात्रेति ब्रह्मसूत्राय कल्पते यदा तत्र उक्तं
ह्येधत्तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शाला कुर्या
त् त्रिशाला मुच्छितां शुक्लां धट्टालं उकारयेत् यत्र स्तेनो पट्टनेन श्वत्सि श्वाडालवायसैः तत्रैव लो
कपालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयत् त्रिसंध्यं पूजयेच्चैता गंधमाल्यानुलेपनैः कपाटबीजसंयुक्ता
परिवारकरक्षितां मृत्यानीया प्रिसंयुक्तामश्वन्यां कारयेन्नृप इति स्मरणान् बीजानियवत्रीत्य
दीना इति धट्टविधिः इदानीं क्रमप्राप्तमग्निविधिमाह करौ विमृदितव्रीहेर्लक्ष्य विद्याततो न्या
सेत् सप्तश्वत्स्यपत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् दिव्यमाटकोक्तसाक्षरणधर्मेषु समुत्तमावा

सि० अ० २

होक्त धर्मावहनादिशिरः पत्रारोहणत्वे च विध्यन्ते सद्यः यमग्निविधौ विशेषः विमुदितव्रीहः विम
दिता विद्यर्षिता व्रीहयः करस्यायेनासौ विमदितव्रीहिस्य करौ लक्षयि चानिल कालकत्रणकि
णदिस्त्रानेष लक्ष करसादिनां कथिवा यथा हनारदः हस्तक्षतेषु सर्वेषु ऊर्ध्वं सपदानि चिति
अनंतरं सप्तश्वेषु पत्राणि हस्तयो रंडली कृतयो न्यसेत् पत्रै रंडलिमा हर्ष आश्वष्ठैः सप्तभिः
समैरिति स्मरणात् तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्देष्टव्येत् यावंच श्वेषु पत्राणि सप्तकृत्वौ
वेष्टयेदित्यर्थः सूत्राणि सप्तश्रुक्तानि न चंति वेष्टयितुमिति हीस्ता सप्तभिः सूत्रतंत्र निरिति नार
दस्मरणात् तथा सप्तशमी पत्राणि सप्तैव इवापि त्राणि चक्षतां श्वदधकां श्वेषु पत्राणामुप
रिविन्यसेत् सप्तपिष्यत् पत्राणि शमी पत्राण्यथाक्षतान् इवायाः सप्तपत्राणि दधकां श्वदक्ष
तां न्यसेदिति स्मरणात् तथा ऊं सुमानि च विन्यसेत् सप्तपिष्यत् पत्राण्यथाक्षतान् सुमनोदधि ह
स्तयोर्निक्षिपेत् सूत्रेण वेष्टनं तथेति पितामहस्मरणात् सुमनसः पुण्याण्यदपि स्मरणं अथ
सूत्रतंत्राणि न्यामर्कयत्रैस्तु सप्तभिः अतर्हितं हरक्षुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पद इति तदश्वेषु पत्राणि १

ई०

वेऽर्कपत्रविषयं वेदितव्यं अश्वेषु पत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यवावगमात् पिष्यलाज १
यत्ते वक्तिः पिष्यलो वृक्षरात् स्मृतः अतस्तस्य पुपत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् पुष्यधरति ॥ ८ ॥ कर्तुर्य
निमंत्रणमाह वमग्रे सर्वज्ञता नाम तत्पुष्परसिपावकः साक्षि वत्सु पुष्पापे स्याद्ब्रह्मसंयंकवेमम
दे अग्रे व सर्वज्ञता नाङ्गशुक्लाङ्गस्वेदकोद्रिका नाम तः शरीरात्पतरे चरति उपलुक्तान्तप १
नादीनां पावकवेन वत्रसे पावकशुद्धिहेतो कवेकांतदक्षिन् साक्षि वत्सु पुष्पापे स्यः सद्यं ब्र
हि पुष्पापे स्य इति व्यञ्जोपे पंचमी पुष्पापे स्य वेद सद्यं ब्रह्मदक्षिणे अर्थः अयः पिडेति वि
स्तापे सप्तसंदशेन पुरत आनीते कर्त्ता यश्चिममंडले प्राङ्मुखस्तिष्ठन्तेन मंत्रेणाग्निमनिमंत्र
यते यथा हनारदः अग्निवर्षमयः पिंडं सस्फुटिं गसुराङ्कितं तापे तृतीये संताप्य ब्रूया सद्यपुर
स्कृतमिति अस्मार्थः लोहशुद्धयर्थं सुतमलोहपिंडमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्यादे के निक्षिप्य
तृतीयतापे संताप्य संदशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सद्यपुरस्कृतं सद्ययुक्तं त्वमग्नि सर्वज्ञताना
मिथादिमंत्रं कर्त्ता ब्रूयादिति प्राड्वाकस्तु मंडलं नृनागादक्षिणं अवेशे लौकिकमग्निमुप

मि० व्य०
२

समाध्याग्नयेपावकायस्वाहेत्याडेनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् शान्तिं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं
शतमिति स्मरणात् जुह्वानस्मिन् अथ यः पिंडं प्रक्षिप्य तस्मिन् स्थाप्य माने धर्मविहनादिद्वानां तं पूर्वं
कं विधिं विधाय तृतीये तापे वर्त्तमाने यः पिंडं स्वमग्निमेति मंत्रैरतिमंत्रयते वमाग्नवेदाश्च चारस्त्राचं
यज्ञेषु क्रयसे चं मुखं सर्वदेवानां चं मुखं ब्रह्मवादिनां ऊवरस्त्रोहिन् तानां ततो वेत्ति सुनाशुनं पापं
मुनासि वैयस्मान्पावकत्रयते पापेषु दर्शयान्मानमर्चिष्मात्तव पावक अथ वा शुद्धनावे सुशीतो
नवज्जताशन वमग्ने सर्वन्तानां मंत्रश्चरसि साक्षिवत् वमग्ने देवजानीषे न विड्याति मानुषाः व्य
वहारान्निशः स्थायमानुषः शुद्धिमिच्छति तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रानुमर्हसीति ॥ ७ ॥ अपिच तस्यैक
कवतो लौहं पंचाशत्पलिकं समं अग्निवर्षं न्यसेत्पिंडं हस्तयो रसयोरपि तस्य कर्तुरित्येककवतस्त्र
मग्ने सर्वन्तानां मिथ्याद्यतिमंत्रणं कृतवतो लौहं लोहविकारं पिंडं पंचाशत्पलिकं पंचाशत्पलसम्मितं
सममग्निरहितं सर्वतश्च समं तं श्लक्ष्णं तथाष्टांगुल्यायामं अग्निदीप्तं समं कृत्वा अष्टांगुलसमायामा
यं पिंडं तापसेदाग्नौ पंचाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् अग्निवर्षमग्निसदृशं उन्नयोर्हस्त

७७

योरश्च पत्रदधिर्वाद्यंतरितायान्यसे त्रिद्विपेत्वा द्विवाकः ॥ ८ ॥ ततः किं ऊर्यादित्यत्र आदः ॥ सतमा
दायसामेवमंडलानि शनैर्ब्रूकेत् सपुरुषः तंतमं लोहं पिंडं रूपं जलिना गृहीत्वा सममंडलानि शनैर्ब्रू
तेत् एवकारेण मंडलेष्वेव पदस्यासममंडलानि क्रमेण च दर्शयति तथाह पितामहः नमंडलमतिक्रा
मेत्तूनाप्यर्वाक् स्थापयेत्यदमिति ॥ ९ ॥ समैवमंडलानि शनैः शनैर्ब्रूकेदित्येकं तत्रैकं मंडलं किं प्रम
णकं मंडलयोरंतरं च किं यत्प्रमाणकमिदं तत्र आह षोडशांगुलकं केयं मंडलं तावदंतरं षोडशं अ
ंगुलानि यस्य तत् षोडशांगुलकं षोडशांगुलप्रमाणं मंडलं बोधयामंडलयोरंतरं मध्यं च तावदेव षो
डशांगुलकमेव सममंडलानि ब्रूकेदिति वदता प्रथममवस्थानमंडलमेकमुक्तमतश्चाष्टमंडलानि
षोडशांगुलकानि मंडलान्तराणि तु समं तावत्प्रमाणानि एतदेव तारदेन परिसंख्यायोक्तं द्वात्रिंशदंगु
लप्राक्तमंडलानामंडलान्तरं अष्टानिमंडलोरेवमंगुलानां शतद्वयं च द्वात्रिंशत्समधिकं नृमेरुगुलमा
नत इति अयमर्थः अवस्थानमंडलान्तरं षोडशांगुलानामंडलान्तरमन्यन्मंडलं द्वितीयाद्येकमेकं द्वा
त्रिंशदंगुलं सांतरालं तदेवमवस्थानमंडलं षोडशांगुलं गंतव्यानि च सममंडलानि सांतरा

मिथ्यव
२

श

जानिषात्रिंशदंगुलान्येवमष्टानिर्मंडलैश्चवारिंदधिकंशतद्वयंनृमेरंगुलमाननोगुलमानमितिसा
र्ववित्तिकि कस्तसि। अस्मिन्पुण्येऽवस्थानमंडलंषोडशांगुलंविषयधात्रिंशदंगुलप्रमाणानां।
सांतरालंमंडलंनृनागानामेकमेकंनृनागंविषयविसंज्ञांतरालंनृनागंषोडशांगुलान्विष
यमंडलंनृनागेषु। षोडशांगुलप्रमाणेषुगुणपदप्रमाणानि सप्तमंडलानि कार्याणि। यथातेनैवो
क्तं। मंडलस्यप्रमाणंउक्तंयत्तत्पदसमितमिति। यत्तुपिनामदेनोक्तं। कारयेन्मंडलान्यष्टौपुरस्तात्
वमंतथा। आयेयमंडलंवाद्यद्वितीयंवारुणस्मृतं। तृतीयंवायुदैवयंचतुर्थंयमदैवनांपंचमंवि
ष्टदैवयष्टकौवेरमुच्यते। सप्तमंसोमदैवयसावित्रंयष्टमंतथा। नवमंसर्वदैवयमितिद्वि
वदोविडः। षात्रिंशदंगुलंप्राजमंडलंनृनागमंडलान्तरं। अष्टानिर्मंडलैरेवमंगुलानांशतद्वयं। षट्चा
शसमधिकंनृमेस्तुपरिकल्प्यते। कर्तुःपदसमंकार्यमंडलंउप्रमाणतः। मंडलेमंडलेदेयाःऊशाः
शास्त्रप्रनोदिताइति। तन्नवमंसर्वदैवयपरिमितांगुलप्रमाणमंडलंविहायाष्टानिर्मंडलैरे
ष्टानिश्चांतरालैः। प्रत्येकंषोडशांगुलप्रमाणैरंगुलानांषट्चांशदधिकंशतद्वयसंपद्यते। तत्रा

७१

पिगंतयानिसमैवमंडलानि यतः प्रथमेतिष्टतिनवमेक्षिपतीतिनविरुध्यते। अंगुलप्रमाणं
तिर्यग्बोद्धराण्यष्टादृक्षावात्रीहयस्त्रयः। प्रमाणमंगुलस्योक्तंवितस्तिर्षादशांगुलाहस्तोवि
तस्तिहितयदोहस्तचतुष्टयं। तस्महस्तद्वयंकोशोयोजनंतत्तुष्टयमितिवोद्वयं। सप्तमं
डलानिगवाकिंकर्तव्यमित्यतआह। मुक्ताग्निमृदिंदग्धःशुद्धिमाप्नुयात्। अष्टमंस्त्वानव
मेमंडलेप्रितप्तमयः। पिंडंत्यकात्रीहीवकरात्यामर्दयिवाअदग्धश्चुद्धिमाप्नुयात्। दग्धह
स्तश्चदशुद्धयर्थसिद्धं। यस्तुसंत्रासात्प्रस्खलनहस्तात्यामन्यत्रदह्यते। तथाप्यशुद्धेनसा
वति यथाहकाथायनः। प्रस्खलनसिंशस्तश्चेत्स्नानादन्यत्रदह्यते। अदग्धंतंविडर्देवास्त
स्यन्त्योपिदापयेदिति। च। अंतरापतितेपिडेसंदेहेवापुनर्हरत्। यदागच्छतोंतराष्टममंडला
द्वर्णवपिडःपततिदग्धा। दग्धवेवासंशयस्तदापुनर्हरिदियर्थप्राप्तमुक्तं। तत्रवायमनुष्ठान
क्रमः। पूर्वैर्धर्मशुद्धिंविषयापरैर्धर्ममंडलानियथाशास्त्रनिर्मायमंडलादिदेवताश्चतत्रतसं
ख्याभिमुपसमाक्षयशांतिहोमनिर्वर्थाग्रावयपिडंनिक्षयधर्मावाहनादिसर्वदेवताधूनाह

तत्रीदिरेष्ट
मंडलेष्ट

निबन्धव
२

चनानां निर्वर्त्योपि विहितः स्नानस्या ईवाससः पश्चिममंडले तिष्ठतो ब्रीहिर्मर्दनादिकरसंस्कारं विधा-
य प्रतिज्ञाय त्रिसंत्रकं कर्तुं शिरसि वक्षःप्राड्वाक्यं कृत्वा कृत्वा तीयेनापेक्षितं त्रिसंत्रकं यः पिंडं संदंशेन
गृहीत्वा कर्तुं त्रिसंत्रकं तस्यां कलौ निदध्यात् सोऽपि मंडलानि समगवानवमे मंडले प्रक्षिप्यादग्धः शु-
द्धोत्तवतीति ॥ ७ ॥ इति विधिः ॥ ८ ॥ संप्रत्य दकविधिमाह ॥ सद्येनमानिरक्षवंचरुणे यतिशायकं
नानिदध्ना दकस्वस्य गृहीत्वोक्तं विदध्यात् हेवरुणसद्येनमानिरक्षवमिचनेन मंत्रेण कमुद-
कमनिशायानि मंत्रेणानिदध्ना दकस्वस्य नानि प्रमाणोदकस्वितस्य पुरुषस्योक्तं गृहीत्वा शोधो-
त्तं प्रविशेत्कलौ निमज्ज्यात् एतच्चवरुणपूजायां सयांगंधमात्यैः सुरनिर्मिधुहीरघृतादिभिः व-
रुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित इति नारदस्मरणान् तथा साक्षर एधर्मे शुधर्मावाहनादिसक-
लदेवतापूजा होमसंत्रकं प्रतिज्ञाय त्रिशिरो निदेशानां तेषु समुच्चैः तथा तोयचंप्राणिनां प्राणः सृष्टे-
राद्यं तु निर्मितं शुद्धेश्वरकारणं प्रोक्तं व्याणं देहिनां तथा अतस्त्वुदर्यात्मानं सुसपरीक्षणमिति
प्राड्वाक्येनोदकासि मंत्रेण कर्तव्यं शोधः सद्येनमानिरक्षवंचरुणे च दकं प्रार्थयते उदकस्वाना

श्रुता २
७२

निचनारदेनोक्ता निनदीषु तनुवेगा मुसागरेषु च वहेषु च कदे पुदेव स्वातेषु तडागेषु सरः सुचेति तथा
पितामहेनापि स्थिरेतोये निमज्जेत नद्यादिनिचाल्यके तृणसेवा लरहिते तलूकामस्य वर्जिते देवरा-
तेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्व्याद्विशोधनं आहार्यं वर्जयेत्तच्छीघ्रमासु नदीषु च आविशेत्सलिले निच-
मूर्मिपंकविवर्जित इति आहार्यं तडागादित्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्लिप्तं कलं नानि प्रमाणोदक-
स्वश्च यच्चियत्तद्वैवाधर्मस्वणा मवष्टस्य प्राड्गुरुवस्तिष्ठेत् उदके प्राड्गुरुवस्तिष्ठेधर्मस्वणां प्रगृह्य-
चेति स्मरणात् ॥ ९ ॥ ततः किं कर्तव्यमिच्यत आह समकालमिधुमुक्तमानीयान्योऽङ्गीनरैः गते वा
स्मिन्निमग्नो गच्छेच्छुद्धिमानुयात् निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् कुर्वित्येकस्मिन् पुरुषे न्योऽङ्गीनीश-
रया तस्वान् स्थितः पूर्वमुक्तमिधुमानीय कलौ निमग्नो गच्छेत्तदाशुषेन वति एतत्कर्तव्यं नव-
ति त्रिषु शरेषु मुक्तेषु को वेगवान् मध्यशरपते स्त्वनंगत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्त्वपुरुषो
वेगवान् शरमोक्षस्त्वनेतोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोऽस्वर्तीयस्याकरनालिकायां शोधो निमज्ज-
तितस्तमकालमेव तोरणमूले स्थितोऽपि कृततरं मध्यमशरया लस्त्वनंगत्वा तिशरग्राही च तस्मि

मि० व्य० व०
२

आसेकततरंतोरणमूलं प्राप्या तर्जुनं तं यदि न पश्यति तदाऽशुद्धो न वति। एतदेव स्पष्टीकृतं पि
तामहेन। गंतुं श्रापिच कर्तुं श्रमं गमनमकृतं। गच्छेत्तोरणमूलं तुल्यं स्वस्त्वानं ऊचीनरः तस्मिन्
गते द्वितीयोपिवेगादाय सायकं गच्छेत्तोरणमूलं तं यत्तस्मिन् सुखं भोगतः। आगतस्तु शरणाही
नपश्यति यदा ऊले। अंतर्जुनं तं सम्पत्कदाशुखं विनिर्दिशेदिति। ऊविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं
कृतं नारदेन। पंचाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ ऊवे। तौ च तत्र नियोक्तौ शरानयनकारा।
णादिति। तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समेशोध्य कर्त्तुं प्रमाणे छित्तं कार्यं। गच्छात्त ऊलं स्वा
नं तटे तोरणमुद्धृतं ऊचीत कर्त्तुं मात्र उन्मितागे समेषु चाविति नारदस्मरणान्। शतत्रयं वै
णवं धनुश्च मंगलं प्रयैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं पूजयेत्। शरान् संपूजयेत् पूर्ववैणवं च धनुस्तथा
। मंगलैर्धूपमुखैश्च ततः कर्म समाचरेदिति पितामहवचनात्। धनुषः प्रमाणं लक्ष्यं स्वानं च
नारदेनोक्तं। ऊरंधनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतं मंदपंचशतं केयमेष केयो धनुर्विधिः मध्य
मेन उवाचेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयं। हस्तानां उवाचेन सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विवक्षितं। मूलाधिके उवाचः।

७३

स्फुटिपतः सायकास्तथेति। अंगुलानां सप्त अधिकं शतं ऊरंधनुः। एवं षट्शतं पंचशतं च एवं वैका
दशांगुलाधिकं हस्तचतुष्टयं कर्त्तुं धनुषः प्रमाणं। मध्यमस्य दशांगुलाधिकं मंदस्य नवंगुलाधि
कं मिथ्यं कृतं सति। शराश्चानाथसायावैणवाः कार्याः। शराश्चानाथसायास्तु प्रऊचीतविशुद्धये
वैणुकांडमथोयाश्चैव हस्तौ सुदृढं क्षिपेदिति स्मरणान्। हे मातृ त्रियस्तद्वृत्तिर्वाजाह्वयः सोप
वा सो नियोक्तव्यः। यथाह हे मातृ त्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्वाजाह्वयः। अर्कहृदयः शतः सो
पवाससस्तप्तः क्षिपेदिति। त्रिषु मुक्तेषु मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः। तेषां च प्रेषितानी च शराणां शास्त्रनोद
नात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः। पुरुषेण बलीयसेति वचनात्। तत्रापि पतनस्थानादाने तव्यो न सूर्येण स्वा
नात्। शरस्य पतनं ग्राह्यं सूर्येण उविचक्ष्येत्। सूर्यश्चिह्नं रोयाया इरादूरतरं यत्त इति वचनात्।
वाते च प्रवाय निविषमादिदेशे च शरमौहान कर्त्तव्यः। इष्टेन प्रक्षिपेद्विद्वान्मासुते वातिवायंति
विषमेन प्रदेष्टे उरुहस्तं स्थाणुसमाकृते। तृणगुल्मलतावल्लीपंकपाषाणसंयुत इति पितामहवच
नात्। निमग्नं गं पश्येच्च बुद्धिमाद्युयात्। इति वदता उन्मज्जितांगस्याशुद्धिर्दिशिता। स्वानां तरंगमने

मिथ्यव
२

चाशुद्धिः। पितामहे नोक्ता। अन्यथानविशुद्धः स्यादेकांगस्यापि दर्शनात्। स्वानाशान्यत्र गमनाद्यसि
त्पूर्वनिवेशित इति एकांगस्यापि दर्शनात् इति च वर्ण्यमिति प्रायेण शिरोमात्रं उद्देशेन कसेना
पिनाशिका। अस्तु प्रवेशने यस्य सुखं तमा। पतिर्हि शोदिनि विशेषातिशयनात्। अयमत्र प्रयोगक्रमः
उक्तलक्षणकुलाशयसन्निधायुक्तलक्षणतोरणविधायोक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यनिधाय तोरणसि
न्निधौ सशरंधनुः। संपूज्य कुलाशये वरुणमावाह्यपूजयित्वा तन्नीरे धर्मदीप्तिदेवान् हवनानां
मिष्टाशोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञाप्यमावध्याद्विवाके कुलमसि मंत्रयते तोयं प्राणिनां प्राण इत्यादि
नामंत्रेण यशोधः सयेनेयादिनामंत्रेण कुलमसि मंत्रयतीति स्मूलस्य नातिमात्रोदकावस्थित
स्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति। अथ शरेशु त्रिपुमुक्तेषु मध्यमं शरपातस्वाने मंशरं गृह्ण
वाङ्घ्रियेकस्मिन् पुरुषे स्थितेऽन्यस्मिन् तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाके न तालत्रये दत्ते युगपज्
मनमज्जनमथ शरणयनमिति। इत्थं दकविधिः॥ ३॥ इदानीं विषविधिमाह। चं विषव्रक्षणः पु
त्रः स यधर्मेष्टव स्थितः। त्रायस्वास्मादनीशायासयेन न व मेऽमृतं। एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं सद्ये

मध्य

१४

हिमशैलजं यस्य वेगैर्विनाजीर्येष्टुं क्षितस्य विनिर्दिशत्। चं विषेयादिमंत्रेण विषमसि मंत्रयतीति विषं
हिमशैलजं शृंगप्रतवलहयेत्। तच्च न क्षितं यस्य विषवेगैर्विनाजीर्यतिसंशुद्धो न भवति। विषवेगो नाम
क्षतोर्ध्वं तत्र प्राप्तिः। क्षतोर्ध्वं तत्र प्राप्तिविषवेग इति स्मृतिवचनात्। क्षतवश्च वृक्षस्य मांसमेदोः स्वि
मज्जाशुक्राणीति सप्त एव च सप्तैव विषवेगान् भवन्ति तेषां च लक्षणानि। पृथगेव विषतत्रे कथितानि।
वेगो रोमांचमाद्यो रचयति विषजः। सेदवक्रो पशोषौ सस्योर्ध्वं सस्यरोधौ वपुषि कुनयतो वर्षनेदप्र
वेयौ यो वेगः पंचमो सौ नयनविवक्षातां कंचन गंचद्विक्काषष्ठो निस्वासमो हौ वितरति च मृत्तिं सप्त
मो लक्षकस्येति। अत्र च महादेवस्य पूजाकर्तव्या। यथा ह नारदः। दद्याद्विषं सोपवां देवब्राह्मणसंनि
धौ। धूपो महारमंत्रेष्टव पूजयित्वा महादेव्यमिति। प्राड्विवाकः। कृतोपवासो महादेव पूजयित्वा तस्य पुरु
तो विषं व्यवस्थाप्य धर्मदिपूजां हवनानां विधाय प्रतिज्ञाप्य शोध्यस्य शिरसि निधाय विषमसि मंत्र
यते। चं विषव्रक्षणं सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनां। पापानां दर्शयित्वा तान् शुद्धानाममृतं न व। मृत्युमूर्ते वि
षं हि व्रक्षणं परिर्नितं। त्रायस्वेन नरपापास्येनास्यामृतं न वेति। एवमसि मंत्रदक्षिणानि मुखं

स

मि

निष्पद्यते

२

स्तिताय दद्यात् नारदवचनात् द्विजानां सन्निधौ वेदद्विणासि मुखे स्थिते उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
विषदद्यात् समाहित इति विषं च वसनात् आद्यां शृङ्गिणो वसनात् स्य हि मऊ स्य विषस्यावतिपिता
महवचनात् वज्रानि च तेनैवाका नि चारितानि च जीणानि च त्रिमाणितयेव च नृमिजानि च सर्वा
नि विषालिपरिवर्जयेदिति तथा नारदेनापि नृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा कालकूट
मलाबुंध्यविषं यत्नेन ऊयिदिति कालश्च नारदेनोक्तः तोलयि चैस्त्रिते काले देयं तद्दिहि मागमेना
पराक्तेन मध्यक्ते संध्यायं ननु धर्मविदिति कालांतरे वक्तुं प्रमाणदत्तं देयं वर्षे च उर्यवा मात्रा
ग्रीष्मे पंचयवाः स्मृताः हेमन्ते सा समयवा शरद्व्याततो पिहीति स्मरणात् अत्येति षड्वेद्यः
र्थः हेमन्तग्रहणे न शिशिरस्यापि ग्रहणं हेमन्त शिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः वसन्ते च सर्वदि
व्यसाधारणवा सत्रापि सप्तयवाः विषं च घृतं पुनर्देयं नारदवचनात् विषस्य पल षड्भागान्ना
गोविंशति मस्युयः तमष्टनागहीनं उशोध्य दद्यात् घृतं पुनर्मिति प्रलं चान्न चतुः सुवर्षिकं तस्य
षष्ठो नागो दशमाषादशयवाश्च सवंति त्रियवं चैवैकं क्षम्यं पंचरुहमलिको माष इत्येको माषः पं

७५

च दशयवो भवन्ति एवं दशानां माषानां यवाः सार्धं शतं नवंति पूर्वैश्च दशयवा इति षष्ट्यधिकं द्वा
तयवाः पलस्य षष्ठो नागस्तस्माद्विशतिनो नागोऽष्टयवास्तस्याष्टमनागहीन एकयवहीनस्तं
विंशतिमनागं सप्तयवं घृतं पुनर्देयं घृतं च विषा त्रिंशत्कुणं ग्राह्यं पूर्वोक्ते शस्त्रिते देये विषे दे
यं उदेहिनां घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशत्कुणान्वितमिति कात्यायनवचनात् त्रिंशत्कुणेन
घृतेनान्वितं विषं शोध्य श्रुतं द्वाकादिन्योरक्षणीयः त्रिंशत्पंचरात्रं वा पुनरुषैः स्वैरभिष्टितं ऊ
दकादिनया प्राजाक्षरयेत् दिव्यकारिणं उषधीर्मंत्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् कर्तुः शरीर
संस्नानान् गृहोत्पन्नान्परीक्षयेदिति पितामहस्मरणात् तथा विषमपिरक्षणीयं शङ्खैर्मवत्तं
त्रास्तं गंधवर्षरिमावितं अरुत्रिममसंभूतममंत्रोपहृतं च यदिति नारदस्मरणात् तथा विषो
पीते यावत्करतालिकाशतपंचकं तावत्प्रतीक्षणीयो नंतरं चिकित्सनीयः यथाह नारदः पंच
तालशतं कालं निर्विकारो यदा नवेत् तदा नवति संशुद्धस्ततः ऊयच्छिक्विकित्तमिति पिताम
हेन उदिनां तो वधिरुक्तोऽत्यमात्रा विषयः न ह्येते उयदा स्वस्वो मूर्च्छाद्यदि विवर्जितः निर्विकारो

मिच्यव
२

रोदिनस्यानेशुहंतमपिनिर्दिशदिति। अत्राडिवाकः सोपवासो महादेवं संभूज्यतसुरुतो विषं स्था
पयिचाधर्मादीनिष्ठाशोधस्यशिरसिप्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमनिमंत्रयदक्षिणानिमुखवायस्वि
तायविषं प्रयच्छतिसचशोधोविषमनिमंत्रयतश्चयतीति क्रमः॥ ८॥ इति विषविधिः॥ ८॥ कोत्रावि
धिमाह॥ देवाउग्राममन्यर्चतस्मानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्प्रसृतित्रयं उ
ग्रान्देवान् उग्र्यादिद्यादीन् समन्यर्चगंधपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्नाप्य तस्मानोदकमाहरेत्
। आहव्यचनोयत्र प्राणिनां प्राण इत्यादिना तत्रोयं प्रडिवाकः संश्राव्य शोधेन च सयेन मानिर
हचंवरुणे चनेनानिमंत्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयं। एतच्च साक्षरणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकल
देवतापूजाहोमसमंत्रकप्रतिज्ञापत्रं शिरोनिवेशनं तेषु सन्तु। अत्र स्नाप्य देवतानियमः का
र्यः नियमोः धिकारि नियमश्च पिता महादिनिरुक्तः नक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तंडा
लं समनवेउदेवानामादिथस्य उदापयेत्। उग्र्याः पाययेच्चोरा न्येव शस्त्रोपजीविनः नास्म
रस्य उग्रयोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्। उग्र्याः स्नापयेत्तच्छूलमादिथस्य उमंडलं। अन्येषामपि

७६

पिदेवानां स्नापयेदायुधानिविति देवतानियमः। विश्रजे सर्वशंका सुसंधिकार्ये तथैव च। एष
कोशः प्रदातव्या निशं वित्तविशुद्धय इति कार्यनियमः। पूर्वाह्न सोपवासस्य स्नानस्या इषट
स्य च। सश्रुकस्याव्यसनिनः कोशपात्रं विधीयत इति सश्रुक आस्तिकः। मद्यपस्त्रीव्यसनि
नां कितवानां तथैव च। कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिक उग्रयः। महापराधे निर्धर्मकृतघ्ने लो
के ऊज्जिते। नास्तिकजात्यवासेषु कोशपात्रं विवर्जयेदिति। महापराधो महापातकं निर्धर्मा वर्णा
श्रमधर्मरहितः पाषंडी। ऊज्जितः प्रतिलोमज्ञः दासाः कैवर्त्त इत्यधिकारि नियमः। तथा गोमये
तमंडलं रुचा तत्र शोधमादिथातिमुखं स्थापयिचापाययेदिति च नारदवचनादत्रांतव्यं या
थाह तमाह्वयानि शस्तं उमंडलं तरे स्थितं। आदिथानि मुखं रुचा पाययेत्प्रसृतित्रयमिति।
८॥ ननु उलादिषु विषातेषु समन्तरमेव शुष्कसुखि विनावनाकोशे उक्तमिथ्यत आह। अर्वा
ऊर्ध्व ईशादक्तेयस्य नो राजदैविकं। व्यसनं जायते घोरं सश्रुकः स्यान्न संशयः। च उर्ध्व ईशादक्तः पूर्व
यस्य राजकं राजनिमित्तं। दैविकं दैवप्रनवं व्यसनं उः। खं घोरं महत् नो नैव जायते। अन्यस्य दे

मि० व्य०

२

दिनामपरिहार्यथाशुभोवेदितव्यः ऊर्ध्वपुनरवधेर्न दोषः यथाह नारदः ऊर्ध्वयस्य हि सप्ताहा वै
ऊर्ध्वमहप्रवेत् नानियोज्यः सविडः षाऊतकालव्यतिक्रमादिचर्यः सिद्धमेवोक्तं अर्वाकचउर्ध्व
शादह इयेनमहातियोगविषयं महातियोगेष्टेनानीतिप्रस्तुत्यानिधनात् अवध्यंतराणिपि
तमहेनोक्तान्यव्यविषयाणिकोशमयेपिदापयेदितिस्मरणात् तानिच त्रिरात्रासप्तरात्राद्दश
हाहादिसप्तकात् वैकथंयस्यहरेतपापकसउदाहृतइति महातियुक्तप्रव्यादवचीनंइ
व्यत्रिक्षविनड्यत्रिरात्रापिपक्षत्रयव्यवस्थापनीयं ॥ ८ ॥ इतिकोशविधिः ॥ ८ ॥ उलादीनिको
शातानिपंचमहादिव्यानियथोद्देशयोगीश्वरेणव्याख्यातानि स्मृत्यंतरेचन्यातियोगविषयाण्य
न्यान्यपिदिव्यानिकथितानि यथापितामहः तंडुलांताप्रवक्ष्यामिविधिंनक्षत्रवेदितं चौरैरुत
उलादेयानान्यस्येतिविनिश्चयः तंडुंकारयेच्छुक्तावालेनीन्यस्यकस्यचित् नृनयेनाऊनेरु
वाआदिशस्याग्रतःशुचिः स्नानोदकेनसंमिश्राशत्रौतत्रैववासयेत् प्राङ्मुखोपोषितंस्नानंशि
रोरोपितयत्रकं तंडुलात्तनक्षत्रिवाउपत्रेनिष्टीचयेत्ततःपिण्डस्यउनामत्रअनावेन्मूर्जए

३३

७७

चउलोहितंइत्येतेयस्यहनुस्तालुवशीर्यते गात्रं चकंपतेयस्यतमशुभंविनिर्दिशेदिति शि
रोपितयत्रकंतंडुलाग्नक्षत्रिवादीवयेत्याडिवाकः नक्षत्रियेतिपेतासिचिरूपं सर्वदि
व्यसाधारणवधर्मावाहनादिपूर्ववदिहापिकर्तव्यं ॥ ८ ॥ इतितंडुलविधिः ॥ ८ ॥ तममाषकवि
धिःपितामहेनोक्तः तथाहि सौवर्षराऊतंवापितां सवाषोडशांगुलं चउरंगुलखातंडुमृन्मयं
वाथमंडलं वर्तुलमित्यर्थः पूरयेत्तृणतैलास्यांविंशउपलेस्तुतत् सुवर्षमाषकंतस्मिन्
सुतसेनिक्षिपेत्ततः अंगुष्ठांगुलियोगेनउद्धरेत्तत्रमाषकं करग्रंथेनधुनुयादिस्योदोवान
कायते शुद्धेनवतिधर्मेणनिर्विकारकरांगुलिरिति उद्धरेदिति वचनात्प्राड्क्षेपणमात्रं
बहिः प्रक्षेपणमादरणीयं ॥ ८ ॥ अथरः कल्पः सौवर्षराऊतेनाम्नायासेमृन्मयेपिवा गव्यं
तमुपादायतदग्नौतापयेच्छुचिः सौवर्षराऊतीताम्नीमायसीवासुशोधितां सलिलेनसकृद्भूतां प्रक्षि
पेत्तत्रमुक्तां अमहीक्षीतरंगादौ स्पृशंगोचरे परीक्षेद्दार्ढ्यपत्रेणक्षुरकारं सद्योषकं ततश्चानेनमंत्रे
णसकृत्तदनिमंत्रयेत् परंपवित्रममृतंघृतंयज्ञकर्मसुदहपावकपापघ्निमशीतंशुचौनव

त्या ५

मि० व्य० व०
२

उपोषितं ततः स्नातमार्धवाससमागतं ग्राहयेत्तु द्विकान्तं उच्यते मध्यगतं तथा प्रदेशिनी च तस्याप्यपरी
क्षेयुः परीक्षकाः यस्य विस्फोटकानस्यः सुखो सा वन्यथा सुचिरिति अत्रापि धर्मा वाहनं यनु संक्ष
तयं धृतानुमंत्रणं प्राड्विवाकस्य च मन्त्रे सर्वज्ञानमिति शोधसा शिमसि मंत्रणमंत्रः प्रदेशिनी
परीक्षेयुः रिति च वनात् प्रदेशे नैव युद्धिको धरणं इति तस्माद्विधिः धर्मा धर्मा रवादेव वि
धिश्रुपिता महे मोक्षः तथा च अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्मा धर्म परीक्षणं दंडाणां याचमानानां प्राय
श्चित्तार्थिनां मृणां दंडणमिति साहसा सियोगेषु याचमानानां मिथ्या सियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनां मि
ति पातकान्नियोगेषु राडुतं कारये धर्ममधर्मसी स कायसमिति प्रतिमा विधानं सी स कं च आय
संवेति पक्षांतरमाह लिखे पूडे पदे वापि धर्मा धर्मो सिता सितौ अन्क द्ययं च गये न गंधमा लैः
समर्चयेत्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृतं एवं विधायोपलिख्य पिंडयोस्तो निक्षपयेत्
गोमायनमृदा वपि पिंडौ कार्ये समं ततः मृदां डके नुपदते स्वाप्यौ चानुपलक्षितौ उपलिखेत्तु
चौ देशे देशे वज्राक्षण संनिधौ आवाहयेत्ततो देवा लोकाश्च पूर्ववत् धर्मा वाहनं पूर्ववत् प्रति

सित०

७८

ज्ञापत्रकं लिखेत् ततो यदि पापविमुक्तो हं धर्मस्त्वाया उमे कर इति असि शस्तोऽति मंत्रयते अ
तियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृहीता विलेखितः धर्मो गृहीते शुद्धः स्यादधर्मो उसहीयते एवं समासतः प्रो
क्तं धर्मा धर्म परीक्षणमिति ॥ ७ ॥ इति धर्मा धर्म दिव्य विधिः ॥ ७ ॥ अने च शपथा इत्या ल्य च मह
च विषया जाति विशेष विषया श्रम आदिसि रुक्ताः यथानिष्केतु सद्य वचनं धि निष्केपाद लेन
नं त्रिकादवा कुपुणं स्यात् कोशयानमतः परं सद्येन शपथे हि प्रक्षत्रिय वाहनं युधैः गोवी
जकांचनै वैश्यं शूद्रं सर्वे स्त्रुपात कैरिया दयः अत्र च शुद्धि वि सावना मनुतोक्ता म चार्ति मृष्टति
क्षिप्रं सज्जेयः सपथे शुचिरिति आर्तिरपि यस्य नो राडुदैविकं व्यसनं जायते धीरमिच्छन्ति व
काल नियमश्च त्रिरात्र प्रवृत्तिः कार्य लाघव गौरव पर्यालोचनया इष्टव्यः ॥ ७ ॥ एवं हि यैर्जयप
राडुया वक्षरणे दंड विशेषोपि दक्षितः काथायतेन शतार्द्धं दापयेत्तु शुद्धमशुद्धो दंडनाश
वेदितं दंडमाह विषे तो ये ऊता शो च उला को शो वनं डले तस्मात् कदिव्ये चक्र माहं डं प्रक
ल्ययेत् महं षट् शतं चैव तथा पंचाशतानि उ च उ सिधे क मे चं च ही ने ही ने शु क ल्ययेदि

मि० वि०
२

ति निष्कवेसावितो दद्यादियाद्यकदंडे नायं दिव्यनिबंधनोदंडः समुद्धीयते ॥ ८ ॥ इति दिव्यप्रक
रणं ॥ ८ ॥ प्रमाणं मानुषं देवमिति ते देववर्त्तितं अकनावर्त्तते दायविनागो योगमूर्तिना तत्र
दायशब्देन यद्वनं स्वामिसंक्षेपं देवनिमिना दन्यस्य संवति तदुच्यते सच द्विविधः अप्रतिबंधः
धः सप्रतिबंधश्च तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पित्र धनं पितामह धनं च स्वसंव
तीत्यप्रतिबंधो दायः पितृव्यन्नात्रादीनां तु पुत्रानावे स्वाप्यनावे च संवतीति पुत्रसंज्ञावः स्वा
मिसंज्ञावश्च प्रतिबंधः तदा न वेपितृव्यत्वेन नानावत्वं न वतीति स्य प्रतिबंधो दायः एवं त
पुत्रादिष्वयदनीयं विनागे नुमद्वयसमुदायानामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं ए
तदेवासिप्रोक्तं नारदेन विगोर्थस्यैत्रस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते दायनाग इति प्रोक्तं व्यवहारप
दं बुधैरिति वै त्रस्येति स्वच निमित्तसंक्षेपलक्षणं तनयैरित्यपि प्रथा सन्नोपलक्षणं इदमिह
निरूपणीयं कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्चित् विनागः कर्तव्य इति तत्र कस्मिन्काले कथं कै
श्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते कस्यदिताग इत्येतदिह चिंत्यते किं विनागाश्च मुत

ना०

७५

६१

स्वस्य सतो विनाग इति तत्र स्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्य स्ववृत्तमुत प्रमाणं
तरसमधिगम्य मिति तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यतितावद्युक्तं ॥ गौतमवचनात् स्वामी कृत्तय
संविनागपरिश्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लक्षं क्षत्रियस्य विडि तं निर्विष्टं वैश्यस्य द्वयोरि
ति प्रमाणं तरगम्ये स्वचने दं वचनमर्थवत् स्यात् तथा योऽदत्तादायिनो हस्तास्त्रिंशे तत्रास्त्र
लोधने याजनाध्यापनेनापियथा सेनस्तथैव संश्रुतादायिनः सकाशाद्वाङ्मनादिद्वारेणा
पिद्वयमर्जयतां दंडविधानमनुपपन्नस्यास्ववस्य लौकिकवे अपि च ॥ १ ॥
लौकिकं चेत्तस्वचं समस्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहृतुरेव स्वबादयान्यस्य स्वतेनापहृत
मिति नापहृतः स्वः एवं तर्हि सुचर्त्तरुतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात्
शास्त्रैकसमधिगम्य स्वमिति अत्रोच्यते लौकिकमेव स्वचं लौकिकार्थक्रियासाधनवाङ्मनादि
दिवत् आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति नद्याहवनीयादीनामपि
पाकादि साधनत्वमस्येव नैतत्तद्विनाहवनीयादिरूपेण पाकादि साधनत्वं किं तर्हि प्रथमादिपि

निबन्धव
२

रिदृशायादिरूपेण द्रव्यसुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वैवैव न हि यस्य यस्त्वन सवति तत्
स्य क्रयाद्यर्थक्रिया साधयति अथिच प्रयत्नवासिनामप्यदृष्टास्त्रव्यवहारणं स्वव्यवहारोदृश्यते
क्रयविक्रयादिदर्शनात् किंच नियतोपायकं स्वव्यवहारं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते तथाहि लिख
स्त्रेष्टीयेवर्षके द्रव्यार्जननियमानां क्रयवर्थे स्वमेव न स्यात् स्वव्यवहारं लौकिकं वादिति पूर्वपक्ष
संनवमाशंक्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वः पक्षः समर्थितो गुरुणा
नुचवद्वर्जितस्य क्रयवर्थे स्वमेव न सवतीति यागएव न संवर्तेत प्रत्यपि तन्निदं केनापि अर्जनं स्व
वैनापादयतीति प्रतिषिद्धं इति वदता स्वसिद्धांतेपि स्वव्यवहारं लौकिकं वसंगीकृत्यैव विचारप्रयोज
नमुक्तं अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति अस्य चार्थ एव विदुतः यदा द्रव्यार्जननियमा
नां क्रयवर्थं न दानियमाङ्गितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः न नियमातिक्रमाङ्गितेन द्रव्येण क्रतुसिद्धिः
निनपुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे राक्षतेतु अर्जननियमस्य पुरुषार्थवान्नदतिक्रमे
णाङ्गितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्न वति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्रमाङ्गित

१
१

७०

स्यापि स्ववसंगीकृतमन्यथा क्रतुसिद्धिना वात्रैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वव्यवहारं स्यादिति संतव्यं लो
के तत्र स्वव्यवहारप्रसिद्धिना वात्र व्यवहारविमंवादात् एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वव्यवहारं लौकिकं केस्तिने वा
ह्यणस्य प्रतिग्रहा दयउपायाः क्षत्रियस्य विद्वितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शूद्रादयः इ
त्यदृष्टार्थानियमाः क्रकादयश्चुसर्वसाधारणाः स्वामीकृत् क्रयसंविनागपरिग्रहाधिगमेक्षिक
काः तत्राप्रतिबंधोदायोरिकं क्रयः प्रसिद्धः संविनागः सप्रतिबंधोदायः परिग्रहोऽनन्यपूर्व
स्य जलदृणकाष्टादेः स्वीकारः अधिगमे निध्यादेः प्राप्तिः एतेषु निमित्तेषु ससुस्वामी सवति इ
तेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लक्ष्मिमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्नश्च तदधिकमसा
धारणं क्षत्रियस्य विद्वितमिति अधिकमित्यनुवर्तते क्षत्रियस्य विद्वयदंडादिलक्ष्ममसाधार
णं निविष्टं वैश्यस्य शूद्रयोरिति अत्राप्यधिकमनुवर्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलक्ष्मनिविष्टं तद
साधारणं शूद्रस्य धिऊशूद्रादिना नृतिरूपेण यत्नश्च तदसाधारणमेव मनुजो मज्जानां प्रति
जो मज्जानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वव्यवहारेषु यद्यदसाधारणमुक्तं स्तानां मश्वसारथ्यमिथादित

१

मि० व्य० व०
२

तत्सर्वनिर्विघ्नशब्देनोच्यते सर्वस्यापि तत्तिरूपवन्निरुद्धोत्पत्तिनोगयोरिति त्रिकांडीस्मरणान्नद
साधारणवेदितव्यं यद्यपि पत्नीद्विहिनश्चेत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बलवत्तुदायिवि
नागिनया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेयि स्वयं व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यं यद्यपि ममस्व
मनेनापहतमिति नञ्बुयाच्च स्वयं लौकिकश्च इति तदप्यसत् स्वयं देवतत्त्वतः क्रियादिसदेहाश्च
वसंदेहोपपत्तेः विचारप्रयोजनं यत्तद्विज्ञेनाज्जयंतिकर्मणा ब्राह्मणाधनं तस्योत्तरेण शुभ
तिजपेन तपसैव चेति शास्त्रैकसमधिगमे स्वयं गर्हितेनासम्प्रतिग्रहवाणिज्यादिन लभ्यस्व स्व
मेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विनाज्जमेव यदा उच्यते लौकिकतदाऽसम्प्रतिग्रहादिलभ्यस्यापि
स्ववात्तु पुत्राणां तद्विनाज्जमेव तस्योत्तरेण शुभं तीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनां उ
दायवेन स्वमिति न तेषां दोषसंबन्धः समविनागनाधर्म्यादायो लासः क्रयोक्तयः प्रयोगः कर्म
योगश्च सम्प्रतिग्रह एव चेति मनुस्मरणात् इदानीं निदं संहियते विनागाश्च मुत्तस्वम्पसतो वि
नाग इति तत्र विनागात् स्वमिति नावच्छेदः कान्तपुत्रस्याधनविधानात् यद्विज्जन्मैव सुखं स्यात्
देवतत्त्वस्य पुत्रस्यापि तत्त्वं साधारणमिति त्रयसाध्येषा धनविधानादिषु पित्र नधिकारः स्यात् तथा वि

नै०
८१

नागात् प्राक् पित्र प्रसादलभ्यस्व विनागप्रतिषेधेनोपपद्यते सर्वानुमत्यादत्तत्वादिनागप्राप्त्या नावात्
यथाह श्रौत्येनार्थाधने चोनेयस्य विद्याधनं न वेत् त्रीण्येतान्यविनाज्यानि प्रसादो यश्च पेटक इति त
था सत्तां प्रीतेन यद्वत्तस्त्रियैतस्मिन्मृतेऽपि तत् सायथा काममश्रीयाद्द्याष्टास्वावराहृत इति
प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते ऊन्मनैव स्वयं न च स्वावराहृतं यद्वत्तमिति संबन्धे युक्तो व्यवहितयो
ऊना प्रसंगात् यद्यपि मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वसौ च पिना प्रभुः स्वावरस्य उ सर्वस्य न पिता न पि
तामह तथापि प्रसादा उज्ज्यते वस्त्राण्यनरणानि च स्वावरं उ न तु ज्येष्ठ प्रसादे सति पेटक इति
स्वावरस्य प्रसाददाने प्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्तत्वावरविषयं अतीति पितामहे तद्धनं पितापु
त्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादिपित्रे वस्त्रावरं उ साधारणमित्यस्मादेव वनाद वगम्यते तस्मान्न
ऊन्मना स्वयं किंतु स्वामिना शादिनागश्च स्वयं अतएव पित्र रूढं विनागा प्राग्द्य स्वत्वस्य प्रदीप
वादयेन गृह्यमाणं न निवार्येति चेद्यस्यानवकाशः तथैक उत्र स्यापि पित्र प्रयाणा देवपुत्रस्य
स्वमिति विनागमयेक्षत इति अत्रोच्यते लोकप्रसिद्धमेव स्वयं मिथ्या कालोके च पुत्रादीनां ऊन्मनैव

मिषव्यवः
२

स्वचं प्रसिद्धतरं नापक्रवमर्हति विनागशश्च बहुस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो
न प्रदीणविषयः तथोक्त्या चैवार्थस्वामिचंजननेयाचार्या इति गौतमस्मरणाच्च मणिमुक्ताप्रवाला
नामिद्यादिवचनं च ऊननास्वच पद्म एवोपपद्यते न च पितामहोपासनास्वावरविषयमिति युक्तं न पिता
न पितामह इति वचनात् पित्रपितामहस्य हि स्वाङ्गितमपि पुत्रेपौत्रे च मय्यदेयमिति वचनं ऊननास्व
चंगमयति यथा परमत्ते मणिमुक्ता च स्त्रानरणादीनामपि पित्रे वस्वचं वचनादेव मस्म
न्मतिपि पित्राङ्गितनामयेतेषां पित्रुर्दानधिकारो वचनादयं विशेषः यत्तु सर्वाप्रीतेनेत्यादिविधुवच
नं स्वावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्तद्योपाङ्गितस्यापि पुत्राद्यन्यनुज्ञायेवेति व्याख्येयं पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तैः १
दिवचनैः स्वावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यनिश्चयात् यदप्यर्थसाधेषु वैदिकेषु कर्मस्य
नधिकार इति तत्र तद्विधानवजादेवाधिकारो गम्यते तस्मात्पैत्र्यैवैतामहे च द्रव्ये जन्मनेव स्वचं
तथापि पुत्रावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसादवानक्तं वसरणापदि मोक्षादिषु च स्वाच
रव्यतिरिक्तेष्वप्यविनियोगे स्वातंत्र्यमिति स्थितं स्वावरे तु स्वाङ्गिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतंत्र्य

८२

मेव स्वावरं हि पदं चैव यद्यपि स्वयमङ्गितं असंन्यसुतामर्वात्रदानं न च विक्रयः यैकातायेप्यङ्ग १
ताम्येव गते अवस्थिताः वृत्तिचतेनिकांक्षंति न दानं न च विक्रय इत्यादि स्मरणात् अस्यापवा
दः एकोपि स्वावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयं आपकादेकं कृतं वा धर्मार्थे च विशेषतः इति अ
स्यार्थः अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु चानुज्ञानादावसमर्थेषु पुत्राद्युवातथाविधेषु पिसक
लकृतं व्यापिन्यामापदित्तोषणे वा वश्यकर्तव्येषु च पित्रश्रद्धादिषु स्वावरस्य दानाधमनवि
क्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति यत्तु वचनं विनैकावाऽविनैकावासपिडाः स्वावरे समाः ए
कोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रय इति तदप्यविनैकेषु द्रव्यस्य मध्यस्वत्वादेकस्यानीशक
त्वात् सर्वस्य अनुज्ञावश्यं कार्या विसक्तैषु तत्त्वैरकाविसक्तानुमतिव्यतिरेकेणाप्यव्यवहारः सिध्यत्ये
वेति व्याख्येयं यदपि स्वग्रामज्ञातिसामंतदायादानुमतेन च हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मे
दिनीति तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहप्रकाशः स्यात् स्वावरस्य विशेषत इति स्मरणात् व्यवहा

विनैकेष

मि० व्य०
२

रप्रकाशनाथमेवापेक्षते ननु नर्यामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः सामानानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्ति
निरासाय ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिरण्योदकदानेनेति स्वाचरे विक्रयो नास्ति ऊ
र्यादाधिमनुज्ञयेति स्वाचरस्य विक्रयप्रतिषेधतः नृमियः प्रतिगृह्णाति यश्च नृमिप्रयवति उनौतौ
पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं द
वादानरूपेण स्वाचरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः पेटके पौतामदेच धने कर्मनेव स्ववेपि विशेषं नृया
पतामदोपात्तेयत्र चक्षामः वरदानं यस्मिन्काले येन च यथा विनागः कर्तव्यस्तदर्शयन्नाह वि
नागं चेत्पिता कुर्यादित्यस्य विनडे सुतान् ड्येष्टवाश्रेष्ठनागेन सर्वे वास्फः समांशिनः यदा विना
गं पिता कुर्याद्विकीर्षति तदा ह्यया विनडे सुतानात्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान् इच्छाया निरंकु
शत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह ड्येष्टवाश्रेष्ठनागेनेति ज्येष्ठश्रेष्ठनागेन मध्यमं मध्यमनागेन क
निष्ठं कनिष्ठनागेन विनडे दित्यनुवर्तते श्रेष्ठादिनागश्च मनुनोक्तः ड्येष्टस्य विंशउधारसर्वद्वय
च्यधरं ततोर्ध्वमध्यमस्य सातुरीयं त्रयचीयस इति वाश्रेष्ठो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः सर्वे वास्फः स

८३

मांशिनः सर्वे वा ड्येष्टादयः समांशनाडः कर्तव्याः अयंच विषमो नागः स्वार्जितद्रव्यविषयः पितृ
कमायाने उ समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणान्ने छया विनागो विषमो युक्तः विनागं चेत्पिता कुर्यादिति
यदा पितृर्विनागेच्छा सतावदेकः कालः अपरो पिडीवथेव पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मात
रि च निवृत्तरजस्कायां पितरि निवृत्तायामपि पुत्रे छयेव विनागो सति यथा कं नारदेन अतः ऊ
र्ध्वपितुः पुत्रा विनडे युर्धनं सममिति पित्रोर्ह्वं विनागं प्रतिपाद्य मातुर्निवृत्तेरजसि प्रतासुत
गिनीषु च निवृत्ते चापिरमणे पितर्युपरतस्पृह इति दर्शितं अत्र पुत्रा धनं समं विनडे युरिच्यनुष
ड्येते गोतमेनापि ऊर्ध्वपितुः पुत्रा रुक्मं विनडे रन्ति क्वानि वृत्ते चापिरजसीति द्वितीयः कालो द
र्शितः जीवति चेच्छतीति तृतीयस्तथा सरजस्कारजस्कायामपि मातर्यनिवृत्त्यपि पितर्यधर्मवर्ति
निदीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया न वति नागः यथा हंशः खः अकामे पितरि रुक्मं विनागो वृद्धे
विपरीतचेतसि रोगिणि चेति पितुरिच्छया विनागो द्विधा दर्शितः समो विषमश्च तत्र समविनागे वि
शेषमाह यदि कुर्यात्समानं शान्यन्यः कार्याः समांशिकाः न दत्तं स्त्री धनं या संजर्त्ता वा स्वशुरेण वा

नि० व०
२

यदास्वेष्टयापितासर्वनिवसुतान्समविनागिनः करोति तदापत्यश्रुतसमाश्रिताः कर्तव्याः या
सांपत्तीनां सत्तास्वसुरेणवस्त्रीधननदत्तं दत्तेतुस्त्रीधनेऽर्धांशे वक्ष्यति दत्ते बर्धप्रकल्पयेदिति य
दाउश्रेष्ठजागादिनडेष्टादीन्विनजति तदापत्यः श्रेष्ठादिजागन्तुसंते किं नृपते क्षारासमुद
यात्समानेवांशान्नसंते स्वाधारं च तथाहापसंबः परीक्षां च गृहे लंकारो नार्थाया इति च ॥ ३० ॥
एवं श्रेष्ठजागेन सर्वे वास्फः समाश्रित इति पक्षद्वये पवाद्माह शक्तस्यानाह मानस्य किं विद्वा
एव क्रिया स्वयमेव व्यार्जनसमर्थस्य पितृद्वयमनीहमानस्यानिष्ठतो यत् किंचित् असारमपि
चाप्यक्रिया विनागः कर्तव्यः पित्रात्सुत्रादीनां दायजिष्टहामाह इति ॥ ३१ ॥ एवं श्रेष्ठजागेनेति नृ
नाधिकविनागो दर्शितः तत्र शास्त्रोक्तो क्षारादिविषमविनागव्यतिरेकेणान्यथा विषमविनागनि
षेधार्थमाह नृनाधिकविनक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृतः नृनाधिकविनागे न विनक्तानां पुत्राण
मसौ नृनाधिकविनागो यदि धर्मः शास्त्रोक्तो न वतिनदासो पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादि
निःस्मृतः अन्यथापि पितृकृतोपि निवर्तत इति सिद्धायः यथाह नारदः व्याधितः कृपितश्चैव विषया

५४

सक्तमानसः ॥ अन्यथा शास्त्रकारी च न विनागे पिता प्रचुरिति ॥ ३२ ॥ इदानीं विनागस्य कालांतरं कर्तव्यं
रं प्रकारनियमं चाह विनज्जेरन्सुताः पित्रो रूढं पितृकृतं समं पित्रोः मातापित्रो रूढं प्रायणा
दितिका लो दर्शितः सुता इति कर्तारो दर्शिताः सममिति प्रकारनियमः सममेवेति कृत्स्नं च वि
नज्जेरन् न नृर्हं पित्रोः श्रमाउश्रेष्ठपक्रम ॥ ३३ ॥ एवमुक्ती याति अथ नमो शेषतः शेषास्तमु
पजीवेयुर्यथैव पितरं तथेत्सुक्ता ॥ ३४ ॥ स्पष्टं विनागारः सर्वद्वयान्वयधरं ततोर्ध्वमध्यमस्य स्यात्तुरीयं उ
यवी स इति सर्वस्माद्वयसमुदायादिं शतमो नागः सर्वद्वयेन श्रयश्चेष्टं तत्तु ज्येष्ठाय दातव्यं तदूर्ध्वं च
वारिशतमो नागो मध्यमं च द्वयमध्यमाया दातव्यं तुरीयमशीतितमो नागो हीनं च द्वयं कनिष्ठाय दा
तव्यमिति मातापित्रो रूढं विनज्जतामुधार विनागो दर्शितः ॥ तथा ॥ उधारेऽनुहते तेषां मियं स्यादंश
कल्पना एकाधिकं हरेत्तु ज्येष्ठः पुत्रोर्ध्वं ततोऽनुजः अंशं मंशं यवीयां स इति धर्मो व्यवस्थित इति
ज्येष्ठस्य दौ नागो तदनंतरं जातस्य सार्धं एको नागस्ततोऽनुजानामेकैको विनागः इत्युधारव्यतिरे
केणपि विषमो विनागो दर्शितः पित्रो रूढं विनज्जतां जीव विनागे च स्वयमेव विषमो विनागो दर्शितः

मि० च० व०

२

उपेष्टं वा येष्टनागेनेति अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विनागोऽस्तीति कथं विनङ्गेरन्निति सममेव नि-
यम्यते अत्रोच्यते सद्यमयं विषमो विनागः शास्त्रदृष्टस्तथा लोकविधिश्च बान्धुद्वेषः अस्वर्गलोक-
वर्द्धिश्च धर्ममप्याचरेन्न विनिषेधतः यथा महेकं वा महाकं वा श्रोत्रिया यो यकल्पयेदिति विधनेऽपि
लोकविधिश्च दाननुष्ठानं यथा वामित्रावरुणी गावशामन्त्रं धामानसत इति गवाक्षं न न विधाने-
पिलोकविधिश्च दाननुष्ठानं उक्तं च यथा तियोगधर्मे नो नान्त्रं धावधेऽपि च तथोद्भूतविनागोऽपि
नैव संप्रतिवर्तत इति आयसं वोपि जीवन्मुने नोदायं विनाङ्गे सममिति स्वमतमुक्त्वा उपेष्टोदाया
दृश्येक इति कस्तधनयदणं उपेष्टस्य कीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषसुवर्षकृष्णागावः कृष्णनौ-
मंडोऽस्परथः पित्रः परीताडं च गृहेऽलं कारोत्तार्यायाज्ञातिधनं चेत्थेक इत्येकीयमतेनैवोद्धारविना-
गद्विधिश्च तच्छास्त्रो विप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् तच्च शास्त्रविप्रतिषेधस्वयमेव दर्शयति स्म पुत्रे-
त्योदायं विनङ्गेदित्यविशेषेण श्रूयत इति तस्माद्विषमो विनागः शास्त्रदृष्टोऽपिलोकाविरोधात्कृति-
विरोधश्च नानुष्ठेय इति सममेव विनङ्गेरन्निति नियम्यते ॥ मातापित्रोर्द्धनं सुताविनङ्गेरन्निति उक्तं ॥

८५

तत्र मातृधनेऽपवादमाह मातुर्द्धनं इति तरो विनङ्गेरन् कृष्णान्नोपेष्टमात-
कृतर्णापाकरणावशिष्टं अतश्चर्णसमसूत्रं च मातृधनं सुताविन ॥ विषयः एतदुक्तं नवति मातृकृतं
पुत्रैरेवापाकरणीयं न इति चेन्न कृष्णावशिष्टं धनं इति तरो गृह्णीयुरित्युक्तं चेत्तत्पुमानुसोधिके-
षु कृष्णीनव्यधिके स्त्रिया इति स्त्रवयवानां इति पुत्राज्ज्यास्त्रीधनं इति गामि पित्रधनं पुत्रगामिपि-
त्रवयवानां पुत्रेवाज्ज्या इति तत्र गौतमेन विधेः शो दर्शितः स्त्रीधनं इति गृह्णीयमप्रज्ञानामप्रतिष्ठितानां चे-
ति अस्यार्थः प्रज्ञाऽप्रज्ञासमवायेऽप्रज्ञानामेव स्त्रीधनं प्रज्ञासुचाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमवायेऽप्रतिष्ठित-
नामेवेति अप्रतिष्ठितानिर्धना ॥ इति तत्रावेमातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह तान्यह-
तेऽन्यः तान्योऽहिरन्यो विनाऽहिरन्यमभावेऽन्यः पुत्रादिगृह्णीयात् एतच्च विनङ्गेरन्मुताः पित्रे-
रुर्द्धमिदमेवैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तं ॥ अविजाड्यमाह पित्रद्वयाविरोधेन यदन्यस्वयमर्जितं मैत्रमे-
वाहिकं वापि दायादानानतमेव त्रैकमादस्यागतं द्रव्यं हतमस्फुरेन्नयः दायादेत्योनतद्व्यादित्य-
यात्तमेव वा मानापित्रोर्द्धवा विनाशेन यस्वयमर्जितं मित्रसकाशाद्यजसं जाहादिकं विवाहल-

मिथ्यव

२

अं दद्यादनात्राहुणां तन्न वेत् क्रमात्पिष्टक्रमाया तं यकिंचित् इव मन्ये ह नम सामर्थ्यादिनापिना
दिनिरनुहंतयः पुत्राणामधे इतरान्यनुहंतयो धरति तद्वायादेनोत्राटनो न दद्यात् उधर्तैव गृह्णीय
त् द्वे त्रे तुरीयांशमुधर्तुलितते शेषं सर्वेषां सममेव यथा दशंश्वः पूर्वतश्चात्रयो नृमिमेकश्चेडह
रेत् क्रमात् यथा सागं जने तेन्ये दद्यात् तुरीय कमिति क्रमादभ्यागतमिति शेषः तथा विद्यया चा
ध्ययनेन वेदार्थव्याख्यानेनैव यत्नश्च नदपि दद्यादेनो न दद्यात् अर्द्धक एव गृह्णीयात् अनपिष्ट
इव विरोधेन यकिंचिद्व्ययमर्द्धमिति मिति सर्वशेषः अतश्च पिष्ट इव विरोधेन यमैत्रमर्द्धमिति पिष्ट
इव विरोधेन यदौघादिकं यक्रमाया तमुहंतं पिष्ट इव विरोधेन विद्यया यत्नश्च मिति प्रत्येकम
न संबध्यते तथाच पिष्ट इव विरोधेन प्रत्येक प्रकारेण यमैत्र आसुरादिविवाहेषु यत्नश्च तथापिष्ट
इव ययेन यक्रमाया तमुहंतं तथापिष्ट इव ययेन यत्नश्च विद्यया यत्नश्च तसर्वं सर्वे नृमिनिः
पित्राच विनजनीयं तथापिष्ट इव विरोधेन यस्य सर्वशेषादेव पिष्ट इव विरोधेन प्रत्येकलक्ष
मपि विनजनीयं अथ च सर्वशेषं तानावेमैत्रमौघादिकमिथादिना रक्ष्यं अथ पिष्ट इव विरोधे

८६

नापियमैत्रादिलक्षंतस्या विनाज्यत्वात् मैत्रादिवचनमर्थवद्विद्यच्यते तथा सतिसमाचारविरोधः वि
द्यालक्षे नारदवचनविरोधश्च कटवं विन्यानात्रयो विद्यामधिगच्छतः नागं विद्याधना तस्मात्तन्नेन
श्रुतोपि सन्निति तथा विद्याधनस्या विनाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन परस्मैकोपयोगेन विद्याप्राप्ता
न्यतस्तु या तथाया लक्षधनं यत्र विद्याप्राप्तं तदुच्यते इति तथापिष्ट इव विरोधेन यस्य सति अवाक्ये
प्रतिग्रहलक्षं स्या विनाज्यवमाचारविरोधश्चाप्येते एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना अनुपपन्नं पिष्ट इव
श्रमेण यदुपाकृत्येत् दद्यादेनो न दद्याद्विद्यया लक्षमेव चेती श्रमेण सेवायुधादिना ननु पिष्ट
इव विरोधेन यमैत्रादिलक्षं इव न तद्विनाज्यमिति न वक्तव्यं विनागप्रत्यनावात् याद्यनलक्षं त
न्नस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धितरं प्राप्तिपूर्वकमुपनिषेधः तत्र कश्चिद्विद्यं प्राप्तिमाह यकिंचित्पितरि
प्रेते धनं देष्टुं धिगच्छति नागो यवीयसां तत्र यद्विद्यानुपातिन इति देष्टुं वा कनिष्ठो वा मध्यमो
वा पितरि प्रेतेऽप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरिसत्तिं च मैत्रादीनां विनाज्यं प्राप्तं
ति विध्यत इति तदसत् न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः किं तु सित्यस्यैवानुवादोयं लोकसिद्धस्यैवानुवाद

असति

मिथ्यव
२

कान्येववाथेणस्मिन् प्रकरणेवचनानि। अथवासमवेतैस्तुयत्नासंसर्वतत्रसमाश्रितइतिप्र २
सस्यापवादइतिसंउषुनवान्। अतश्चयकिंचित्पितरिप्रेतेइत्यस्मिन्वचनेऽपिपदाविवक्षया
प्राप्तिरितिचमोहमात्रं। अतोमैत्रादिवचनैःपितुःप्रागुर्ध्वाऽविनाड्येनोक्तस्ययकिंचित्पितरिप्रेतइ
त्यपवादइतिव्याख्येयं। तथान्यदपिअविनाड्यमुक्तमनुना। पत्रं वस्त्रमलंकारं कृतान्तमुदकं स्त्रियः
। योगक्षेमप्रचारंचनविनाड्यंप्रवक्तव्यइति॥ धृतानामेववस्त्राणांअविनाड्यंयद्येननृतंततस्यैव
पितृधृतानिपुत्रपितृरूढंविनक्तंआधनोक्तेदातव्यानि। यथाहृदहस्यतिः। वस्त्रालंकारशय्यादि
पितृयद्वाहनादिकं गंधमलैः समस्पर्शआधनोक्तेतदप्येवेति। अतिनवानिउवस्त्राणिविना
ड्येनैव। पत्रंवाहनमश्वशिविकादि। तद्यपियद्येनरूढं। तत्तास्येवपिउवस्त्रवदेवअश्वदीनाव
ऊचेतद्विक्रयोपजीविताविनाड्यमेववैषम्येणविनक्त्येवेत्यस्य। अजाविकंसेकशफंन
जाउविषमंनजेत्। अजाविकंसेकशफंकेष्टस्यैवविधीयते। इतिमनुस्मरणात्। अलंकारोः
पियोयेनधृतः सनस्यैवअधृतः साधारणोविनाड्यएव। पाथोडीवतियः स्त्रीभिरलंकारोच्यते।

८७

नवेत्। नतंतडेरनूदानकमानाः। एतंतिनइति। अलंकारोच्यतेनवेदिति विशेषणोपादानाधृता
नावीनाड्येनगम्यते। कृतान्तंउलामोदकादि। तदप्यविनक्तं। यथासंनवंनोक्तं। उदकंउदका
धारः कृपादि। तच्चविषमंमूल्यधारेणविनाड्यं। पर्यायेणोपयोक्तव्यं। स्त्रियश्चदास्योविषमानम
ल्यधारेणविनाड्याः। पर्यायेणकर्मकारयितव्याः। अवसुधास्तुपित्रास्वरिण्याद्याः समाअपिपुत्रैः
नविनाड्याः। स्त्रीषुचसंयुक्तास्वविनागइतिगौतमस्मरणात्। योगश्चक्षेमश्चयोगक्षेमयोगशब्देनो
पलक्ष्यलालकरणश्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यमिष्टंकर्मलक्ष्यते। क्षेमशब्देनलक्ष्यपरिरक्षणहेतुनृतंवि
हर्षेदिदानतडागारामनिर्माणादिपूर्वकर्मलक्ष्यते। तडनयंपैतृकमपिपितृइत्यविशेषेनाड्यं
मप्यविनाड्यं। यथाहलौगाक्षिः। क्षेमंपूर्वयोगमिष्टमिथाहुस्तवदर्शिनः। अविनाड्येचनेप्रोक्तेशय
नासनमेवचेतियोगक्षेमशब्देनयोगक्षेमकारिणोराहुसंविजरोहितादयत्रयंते। इतिकेचित्। शस्त्र
चासरश्चत्रोपान्तरं तयइत्यनेप्रचारेगृहारामादिषुप्रवेशनिर्यसमार्यः। सौप्यविनाड्यः। यत्रान
साक्षेत्रस्याविनाड्यवमुक्तं। अविनाड्यंसगोत्राणामसहस्रकलादपि। याड्यंक्षेत्रंवेकृतान्तमुदकं।

पत्रं च।

मि० व्य०
२

स्त्रिय इति तद्वाङ्मणो न्यत्र ह्यत्रियादिपुत्रविषयं न प्रतिग्रहं न ह्यत्रियादिसुताय वैयर्थ्येण
पितादद्यान्मृतविप्रासुतो हरेदिति स्मरणान्न याङ्ययाङ् न लश्च पित्र प्रसाद लक्ष्म्या विसङ्गं
वक्ष्यति नित्यं मातृक्रमाङ्गितस्या विसङ्गं च मनंतरमेव चिराशि ॥ ८ ॥ पित्र इव्यविरोधेन यदङ्गि
तंतद्विसङ्गनीयमिति स्थितं तत्राङ्गिकस्य तागदयं वशिष्टवचनात् ये न चैषां स्वयमुपाङ्गितं स्या
अद्यं शमे वलने तेति अस्यापवादमाह सामान्यार्थसमुच्चाने विनागस्तु समः स्मृतः अविना
कानां नानादृशां साधारणस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिसमुच्चाने सम्यग्दर्शने केनचित्कृते सम एव वि
नागो नाङ्गियुतं शब्दयं ॥ ९ ॥ पित्रे इव्येव पुत्राणां विनागो दर्शितः इदानीं पैतामहेऽप्यौत्राणां वि
नागविशेषमाह अनेकपित्रकाणां उचितो नागकल्पना यद्यपि पैतामहेऽप्यौत्राणां कल्प
ना स्वयं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पित्रद्वारेणैव पितामह इव्यविनागकल्पनान् स्वरूपापेक्षया
एतत्तु कंसवतियद्विनागानां ततः पुत्रानुन्याद्यदि हंगतस्तत्रैकस्यैव पुत्रावप्यस्य त्रयोऽपर
स्य च वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्रावेकं स्वपित्रं शलने तेन अन्ये त्रयोप्येकमंशं पित्रं च वारोप्येकमे

८८

वांशं पित्रं न न इति तथा केषुचित्पुत्रेषु ध्रियमाणेषु केषु विसुत्रानुन्याद्यविनष्टेष्वप्ययमेव न्या
यो ध्रियमाणाः स्वानंशं कलनेन हानामपि पुत्राः पित्रानेवांशं धनं तदिति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १० ॥
अधुना विनके पितर्यविद्यमानानां केवापौत्रस्य पैतामहेऽप्येविनागो नास्ति ध्रियमाणे पितरि पि
त्रतो नागकल्पने कथं कथं न वतु स्वाङ्गितवत्पित्रिष्ठये वेद्यां शंकित आह नृयापितामहो पा
तानि बंधोऽव्यमेव वा तत्र स्यात्सदृशं स्वाप्यं पित्रः पुत्रस्यैव हि नृः शालिहोत्रादिका निबंध एक
स्य पत्नरकस्येयं ति पत्नानि तथैकस्य क्रमुकफलजरकस्येयं तिक्रमुकफलीनीयाद्यक्रमुक
णः इव सुवर्षरुतादियत्पितामहेन प्रतिग्रहविज्यादिजज्ञं तत्र पित्रः पुत्रस्य च स्वाप्यं लोकप्रसि
द्धमिति कथा विनागोस्ति हियस्मात् सदृशं समानं तस्मात्पित्ररनिष्ठयेव विनागो नापि पित्रविनागद
य अतश्च पित्रतो नागकल्पने अतस्वाप्ये समेपि वाचनिकं विनागं चेत्पिताकुर्यादियेत स्वाङ्गितविष
यं तथा वा वंशो प्रतिपद्येत विनङ्गनात्मनः पितेयेतदपि स्वाङ्गितविषयं जीवतोरस्वतंत्रः स्यात्तरय
पिसमन्वित इति एतदपि पारतंत्र्यमातापित्रङ्गित इव्यविषयं तथानीशास्ते हि जीवतोरियेतदपि तथा

मि० व्य०
२

वे०
स्वयम०

चसरजस्कायां मातरि मसृहे च पितरि विनागमनिष्ठयपि पुत्रेष्ठयापैतामह इव विनागो सवति तथाऽपि
नक्तं न पित्रापैतामह इव दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽधिकारः पित्राङ्गितुन निषेधधिकारः
रः तत्परतंत्रवादानुमतिस्तु कर्त्तव्या तथा हि पेटकेपैतामहे च स्वाम्यद्यपि कुन्मनेव तथापि पेटकेपिट
परतंत्रवाशिष्वार्जकवेन प्राधान्यात् पित्राविनियुज्यमाने स्वाङ्गिते इवे पुत्रेणानुमतिः कर्त्तव्या पितामहेऽ
दयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निक्षेपाधिकारोऽस्तीति विशेषः मनु रपि पेटकेपिता इव मनवाप्तं यदा पुत्रा
तृनतसुत्रैरंजके सार्धं न कामैर्जितैर्जितमकामोऽपि पुत्रेष्ठया पुत्रैः सह विनक्तं दिति दर्शयति विनागोत्तर
रकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं नागकल्पनेत्यत्र आह ॥ **विनक्तं पुत्रेणाङ्गितः सवर्णायां विनागनाकवि**
नक्तं पुत्रेष्ठपश्चात् सवर्णायां सार्याया मुत्पन्नो विनागनाकवि सङ्गत इति विनागः पित्रोर्विनागस्तं स
ङ्गत इति विनागनाक पित्रोर्द्वयोरंशो लभत इत्यर्थः मातृनागवासंयाङ्गितरि मातुर्द्वितरः शेषमि
च्छन्वात् असवर्णाया मुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्रा लभते मातुर्नागं तु सर्वमेव एतदेव मनुनोक्तं ऊर्ध्वविना
गाङ्गात्स्तु पित्रमेव हरेद्वनमिति पित्रो

रिदं पित्रमिति व्याख्येयं अनीशः पूर्वजः पित्रेनाङ्गितमिति

यत्पितामहाङ्गितं केनाप्यपुत्रं पितामहेनानुदत्तं यादृपि नो

इति तस्माङ्गितमिव पुत्रैः सार्धं न कामः स्वयं विनक्तं दिति वदन् पितामहा

८९

विनागे

विनक्तं इति स्मरणात् मातापित्रोर्विनागात् पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विनक्तजश्च प्रातुर्नागेन स्वामीत्यर्थः
तथा विनागोत्तरकालं पित्राय किं विदुर्जितं तत्सर्वं विनक्तं स्येव पुत्रैः सह विनक्तं न पित्राय स्वयमङ्गि
तं विनक्तं स्य तत्सर्वमनीशः पूर्वजः स्मृताः इति स्मरणात् ये विनक्ताः पित्रा सह संसृष्टास्तैः सार्धं
विनक्तं को विसृजेत् यथा ह मनुः संसृष्टास्तेन वा ये स्पर्धितं के तस्यैः सदेति ॥ **विनक्तं पुत्रेष्ठपुत्रेष्ठवि**
नक्तं पुत्रेष्ठपश्चात् सवर्णायां सार्याया मुत्पन्नो विनागनाकवि सङ्गत इति विनागः पित्रोर्विनागस्तं स
ङ्गत इति विनागनाक पित्रोर्द्वयोरंशो लभत इत्यर्थः मातृनागवासंयाङ्गितरि मातुर्द्वितरः शेषमि
च्छन्वात् असवर्णाया मुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्रा लभते मातुर्नागं तु सर्वमेव एतदेव मनुनोक्तं ऊर्ध्वविना
गाङ्गात्स्तु पित्रमेव हरेद्वनमिति पित्रो

मि० व्य०

२

वंप्रतीक्षविनागः कर्तव्यः यथाहवशिष्टः अथन्नाहृणादायविनागोयाश्वानपथाः स्त्रियस्तासामा
पुत्रजादिति गृहीतगर्तणामाप्रसवात्प्रतीक्षणीयमितियोक्तव्यं ॥ व ॥ विनक्तः पित्रमातृकं च
सर्वधनं गृह्णातीत्युक्तं तत्रयद्विनिक्तः पितामातावा विनक्तयपुत्रायस्तेहवशात्प्राप्तनरणादि
कंप्रयच्छति तत्रविनक्तजेनदानप्रतिषेधेनकर्तव्योनापिदत्तं प्रथाहर्तव्यमित्यत आह पित्रन्याय
स्ययदत्तं तत्तस्यैवधनंनवेत् मातापित्रन्याविक्रमान्यापूर्वंविनक्तस्यपुत्रस्ययदत्तमलंकारादितत्तस्यै
वपुत्रस्य नविनक्तजस्यनवेति न्यायसाम्यात् विनागात्प्रागपियस्ययदत्तं तत्तस्यैवतथाअसतिवि
नक्तजेविनक्तयोः पित्रोरंशंनदत्तं विनक्ततायस्ययदत्तं तत्तस्यैवनान्यस्येतिवेदितव्यं ॥ व ॥ जीवदिना
गेस्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदिकर्याअमानंशानित्यादिनापितरूढं विनागेपिपत्नीनांस्वपुत्रस
मांशित्वं दर्शयितुमाह पितरूढं विनक्ततामातापत्नीसमं दरेत् पितरूढं प्रायणाहं विनक्ततामाता
पिस्वपुत्रांशसमं दरेत् यदिस्त्रीधनंनदत्तं दत्तवर्धनाहारिणीतिवक्ष्यते ॥ व ॥ पितरिप्रेतेयद्य
संस्कृतान्नातरः सेतितसंस्कारेकोऽधिक्रियतइत्यत आह असंस्कृतान्नुसंस्कार्यात्राटनिः पूर्वसं

२०

स्कृतेः पितरूढं विनक्तान्निर्नाटनिरसंस्कृतान्नातरः समुदायइत्येवः संस्कर्तव्याः असंस्कृतान्
नगिनीषुविशेषमाह नगिन्यश्च निजादंशाहृणांशंउत्तरीयकं अस्यार्थः नगिन्यश्चासंस्कृतान्नुसंस्कर्त
व्यान्नाटनिः किंरुचानिजादंशाहृणार्थमंशं दद्यात् अनेनउहितरोपिपितरूढं मंशानागिन्यइतिमन्यते
तत्रनिजादंशादितिप्रत्येकंपरिकल्पितादंशाहृणचउत्तरीयांशोदातव्यइत्ययमर्थोननवति किंतुय
ज्ञातीयाकन्यातज्ञातीयपुत्रनागाहृणार्थंशानागिनीसाकर्तव्या एतदुक्तंनवति यदिब्राह्मणीसाक
न्यातदाब्राह्मणीपुत्रस्ययावानंशोनवतितस्यचउत्तरीयांशस्तस्यानवतीति तद्यथा कस्यचिद्वाहणस्यैव
ब्राह्मणेपत्नीपुत्रश्चैकः कन्याचैका तत्रपित्रंसर्वमेवइत्यंदिषाविनक्ततत्रैकं नागंचउत्तरीयांशं विनक्त
उत्तरीयांशंकन्यायैदवाशेषांशोपुत्रोविनक्तगृह्णीतः अथचैकपुत्रोदेकन्ये तदापितृधनं त्रिधाविनक्त
एकं नागंचउत्तरीयांशं विनक्ततत्रद्वौ नागौ कन्यान्यादवावशिष्टं सर्वपुत्रो गृह्णीत्येवं समानज्ञातीयेषु स
मविषमेषु नाटनगिनीषुचयोजनीयं यदाब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्येका तत्रपितृधनं समधा
विनक्तक्षत्रियापुत्रनागास्त्रीश्चउत्तरीयांशं क्षत्रियाकन्यायैदवाशेषांशोपुत्रो गृह्णी

पुत्रो गृह्णीयदः ॥ उभौपुत्रावेका कन्या तदापितृधनं सर्वत्रिधा विनक्ततत्रैकं नागंचउत्तरीयांशं

विनक्तउत्तरीयांशंकन्यायैदवाशेष ४

मि० व्य०
२

नि यदा उद्यो ब्राह्मणी पुत्रौ ह त्रिया कन्या चैकानत्र पित्रं धनमेका दश भविष्यते पुत्री नं शान् ह त्रिया उ
त्र नागांश्च उद्यो विन ड्य च उद्यो त्रिंशं ह त्रिया कन्या वि द वा शेषं सर्वं ब्राह्मणी पुत्रौ विन ड्य गृह्णीतः । एवं जा
ति वैषम्ये न्नाट्टुणां न गिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोद्गतीयं । न च दवांशं उतरीयक मिति उरी
यांश्च विवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि इत्यं द वेति व्यास्यानं युक्तं । मनुवचन विरोधात् । स्वेन्योऽंशे न्यस्तु
कन्या न्यः प्रद ह्यर्जो नरः । एय क् । स्वात्स्वा दंशाश्च उतर्गि पतिताः स्फुरदि सव इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणा
दयो न्नातरो ब्राह्मणी प्रवृत्तिन्यो न गिनी न्यः । स्वेन्यः स्वजाति विहितेन्योऽंशे न्यश्च उरोऽंशान् हरे द्विप्रद
या दिवक्ष्यमाणे न्यः स्वात्स्वा दंशा दात्मीया दात्मीया प्रागा च उर्थं च उर्थं नागं द ह्यः । न चात्रीत्मीनागाड
ह्य च उर्थेऽंशो देय इत्यं च ते । किं तु स्वजाति विहिता देक स्मा देक स्मा दंशा तृथ क एय क् एक स्या ए
क स्यै कन्या ये च उर्थं शो देय इति जाति वैषम्ये संख्या वैषम्ये च नाग कृषिरुक्तैव । पतिताः स्फुरदि सव इ
य करणे प्रथं वायश्च वणात् । अवश्य दातव्यता प्रतीयते । अत्रापि च उर्गि ग प्रवचन मविवक्षितं । संस्कारो
पयोगि इत्यं दानमेव विवक्षित मिति चेत् । न स्मृति ह्येऽपि च उर्थं शदाना विवक्षायां प्रमाणान्ना वा ददाने प्र

य

५१

यवायश्च वणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते । अशदान विवक्षायां बज्रान्नाट्टकाया बज्रधनं । बज्र न गि
निक स्य च निर्धनता प्राप्नोतीति न ड्य कनीया परिहृत मेव । न ह्यत्रात्मीया प्रागाड ह्य च उर्थं स्यांशस्य
दानमुच्यते येन तथा स्याद तोऽसदा यमे धति थि प्रवृत्तीनां व्याख्यानमेव च उरसं तमारुचेः । तस्मा
त्पितु रूर्ध्वं कन्या यंश नागिनी । पूर्व उय किं चित्पिता द दातित देव लज्जते । विशेष वचना नावादिति स
र्वमनवद्यं ॥ ७ ॥ एवं विनागं चेत्पिता ऊर्या दित्यादिना प्रबंधेन समान जातीयानां न्नाट्टुणां परस्परं पि
त्रा च सह विनाग कृषिरुक्ता । अधुना नित्र जातीयानां विनागमाह । च उस्त्रिधे क नागाः स्फुर्वर्ष शो
ब्राह्मणात्मजाः । ह्यत्रास्त्रिधे क नागा विशस्तु धे क नागिनः । तिस्रो वर्षानि पूर्व ले ति ब्राह्मण स्य
चतस्रः । ह्यत्रिय स्य तिस्रो वैश्य स्य द्वे शूद्र स्यैक नार्या दृष्टिना । स्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना
वर्ष शो वर्ष शेषे न ब्राह्मणा दिवर्षा स्त्रिय उच्यंते । संख्येक वचना ह्युच्यते । अत्रापि च उर्थं शदाना विवक्षायां प्रमाणान्ना वा ददाने प्र
कादेक वचना धीशाय शस् । अत्रापि च उर्थं शदाना विवक्षायां प्रमाणान्ना वा ददाने प्र
वेद्यु । एत ड्य क न वति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्या मुत्पन्ना एकैक शश्च उरश्च उरो नागा धनं ते ते नै च ह्यत्रि

निष्पन्न
२

यायासुत्यत्रास्त्रीस्त्रीवैश्यायाधौधौ। श्रुत्यामेकमिति। अत्रजाह्नत्रियेणोत्पन्नावर्षशब्दयुवर्त्तते
यथाक्रमेणैकसागाः। अत्रियेणैकत्रियायासुत्यत्राः प्रत्येकं त्रीस्त्रीन्नागात्तन्मतेवैश्यायाधौधौ।
श्रुत्यामेकमेकं विशावैशेनोत्पन्नाः। अत्रापि वर्षशब्दयुवर्त्तनोयथाक्रमेणैकसागिनो। वैशेनवैश्यायासु
त्यत्राः प्रत्येकं धौधौनागंलनंते। श्रुत्यामेकमेकं। श्रुत्यैकेव नार्थेतिभिन्नजातीयपुत्रानावात्तसु
त्राणां पूर्वोक्तैवविनागः। यद्यपिचतुस्त्रियेकसागाश्चविशेषेणोक्तं। तथापिप्रतिग्रहप्राप्त्यति
रिक्तविषयमिदं दृष्टव्यं। यतः स्मरन्ति। तत्रप्रतिग्रहं नर्ह्येयाह्नत्रियादिसुतायवै। यद्यप्येषां पितादद्य
तन्मतेविप्रासुतोहरेदिति। प्रतिग्रहग्रहणाक्रयादिलक्षणाः। अत्रियादिसुतानामपिनवत्येव। श्रु
त्पुत्रस्यविशेषप्रतिषेधश्च। श्रुत्यादिजातिविशेषेधेनोपपद्यते। यत्पुनर्ब्रह्मणश्चत्रियविशेषः।
श्रुत्पुत्रो न कृत्तकः। यदेवास्पितादद्यात्तदेवास्पधनंनवेदिति। तदपिजीवतापित्रायदिश्रुत्पु
त्रायकिमपिप्रत्नस्यात्रविषयं। यदातुप्रसाददानंनस्ति तदैकांशनागिद्यदिरुद्धं। व॥ सर्वविनागशो
षं किंचिदुच्यते। अन्योन्यापहतं द्रव्यं विनक्तैयत्र दृश्यते। तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विनङ्केरन्निति स्थितिः।

निर्जतो जन्मेर्जागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्तान्ः अत्रियादि
सुतानामनेव तदाश्रुत्पुत्रस्य ४

२२

परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विनागकालेचाज्ञातं विनक्तैपि द्रव्येनैतत् दृश्यते। तस्मैरंशैर्विनङ्केरन्नि
ति एवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा। अत्रसमैरंशैरिति वदता उधारविनागे निषिद्धः। विनङ्केरन्निति वदता
येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितं। एवं वचनस्यार्थवच्चान्न समुदायद्रव्यापहारे दोषान्नावपरचं
ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसां। योज्येष्टे विनिष्कृती तलोनाश्र
न्नन्यवीयसः सोऽज्येष्टः स्यादनागश्च नियतव्यश्चराज्जिरिति वदता। नैतद्यतः संज्ञावितस्वातं
अस्य पितृस्त्वानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषवदता ज्येष्ठपरतंत्राणां कनीयसां पुत्रस्त्वानीयानां दंडा अपि
कनीत्यासुतरां दोषो दर्शित एव। तथाचाविशेषेणैव दोषः श्रूयते। यो वै नागिनं नागान्मुदात्तं च या
तचैनं सयद्विचैनं न चयते यत्पुत्रमथ पौत्रं चयत इति। यो नागिनं नागांर्हं नागान्मुदते नागादपाक
रोति नागतस्मै न प्रयच्छति स च नागान्मुने एतं नो त्रासं चयते नाशयति दोषिणं करोति यद्विदं न नाश
यतीति ज्येष्ठवितदात्म्यपुत्रपौत्रवाताशयतीषमन्तरेणैव साक्षरणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः।
अथ साक्षरणद्रव्यमात्मनोपि स्वनवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतं। तदसत् स्व

मि० व्यव०
२

बुध्यागृहीतेऽपि वर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधात् प्रवेशादोषमावहायिव यथामै
जचरौ विपत्ते सदृशतया माषे सुगृह्यमाणेष्वयद्विज्यामाषा इति निषेधेन प्रविशति मुजा वयवव
बुध्यागृह्यमाणवादिनिषेधपूर्वपक्षिणोक्तमुजा वयवेषु गृह्यमाणेषु वर्जनीयतया माषा वयवाश्च
पि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राक्षतेनोक्तं तस्माच्च न तो न्यायतश्च साक्षरेण व्यापह
रे दोषोऽस्येवेति स्मितं ॥ ७ ॥ ध्यातुष्यायणस्य नागविशेषदर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह ॥ अत्रैव परक्षेत्रे
नियोगोत्पादितः सुतः ॥ ननयोरप्यसौ कृत्वा पिंडदाता च धर्मतः ॥ अत्रैव तु वर्तुज्ञान इत्याह कृत्वा
वधिनोत्पादितः सुतः ॥ ननयोरप्यसौ कृत्वा पिंडदाता च धर्मतः ॥ अत्रैव तु वर्तुज्ञान इत्याह कृत्वा
सौ कृत्वा कृत्वा हारी पिंडदाता च धर्मत इत्यस्यार्थः ॥ यदा सौ नित्युक्तौ ध्यातुष्यायणे हयोरपि कृ
त्वा हारी पिंडदाता च यदा उक्तं पुत्रवाक्क वलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तत्पुत्रः ॥
क्षेत्रिण एव पुत्रो न वतीति न बीजिनः सचन नियमेन बीजिनः कृत्वा हारी पिंडदोवेति यथोक्तं म
नुना क्रियात्फपगमाद्वैतं बीजाद्यं यत्प्रदीपते तस्येदं नागिनोदशै बीजी क्षेत्रिक एव वेति क्रिया
देवरादि स्वयमप्युत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपर पुत्रार्थं प्रवृत्तौ यं नयति मधि
पिचको

२३

न्यपगमादिति ॥ अत्रोत्पन्नमप्यमावयोरुनयोरपि न वद्विनि संविदं गीकरणे यत्क्षेत्रं क्षेत्र
स्वामिना बीजवपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन् क्षेत्रे तत्र न स्याप्यस्य बीजक्षेत्रिणो नागिनो
स्वामिनो दृष्टौ मर्षिनिः तथा फलं च न नि संक्षयक्षेत्रिणो बीजिनां तथा प्रत्यक्षक्षेत्रिणामर्थो
बीजाद्यो निर्वलीयसीति फलं च न नि संक्षयक्षेत्रिणो बीजिनां तथा प्रत्यक्षक्षेत्रिणामर्थो
नि संक्षयपरक्षेत्रे यदप्युत्पाद्यते तदप्यं क्षेत्रिण एव यतो बीजाद्यो निर्वलीयसी गवाश्वादि
पुत्रतया दर्शनात् अत्रापि नियोगो वाग्ना विषय एव इतरस्य नियोगस्य मनुनानिषिद्धत्वात् देवरा
कासपिंडाश्वास्त्रियासम्यग्निभुक्त्या प्रक्षेप्ताधिगंतव्या संतानस्य परिहृये विधवायां निभुक्तं
हृताक्तो वागपतो निशि एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथंचनेत्येव नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव नि
षेधति नान्यस्मिन् विधवा नारीनियोगोक्त्या द्विजातिनिः अन्यस्मिन् निभुक्ता नाधर्मदन्तः सनातन
नोदाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः अयं द्विजैर्हि
विध्वंसिः पशुधर्मो विगर्हितः मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति समही मखिजोऽंजं नृराज

मि० व्य०
२

विप्रवरः पुरावर्त्तनां संकरे च के कामे पदतचेतनः । ततः प्रवृत्तियो मोहात्मीतपत्तिकां स्त्रियं नियोक्तुं
यथा यथे गते तं हि साधव इति । न च विहितप्रतिषिद्धादिकल्प इति मन्तव्यं । नियोक्तुं गानिदाप्रवणान्
स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बह्वक्षेपवत्प्रवणान् । संयमस्य प्रज्ञासत्वाच्च । तथा मनुरेव । कामं उक्तपये हेतुं
धर्मलफलेः श्रुतेः । ननु मापि गृह्णीयात्तौ प्रेते परस्परेति । जीवनार्थं सुसंधांतराश्रयणं प्रतिषिद्धं ।
आसीतामरणं क्षांतानियता व्रतचारिणी । यो धर्म एक एनीनां कांक्षंती तमनुत्तमं । अनेकानि सहस्रा
णि कौमारव्रतचारिणां । दिवंगतानि विप्राणामुक्तवाक्कलसंतति । मृतेन त्रिरि साधी स्त्री व्रतवर्त्येव
स्वित् । स्वर्गगच्छ्य पुत्रापि यथा ते व्रतचारिणः । अप्यतो नाद्यं स्त्री न त्रिरिति वर्तते । सेहं निदाम
वाज्ञोति परलोकाच्च दीयत इति । पुत्रार्थमपि सुसंधांतराश्रयणं निषेधतितद्विहितप्रतिषिद्धादिक
ल्य इति न युक्तं । **ख** । एवं विवादसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्मो नियो ग इत्यत आह । अस्याम्रिये
तकन्यायावाचास्येते पतिः । तामनेन विधनेन निजो विदे तदेवरः । यथाविधि गम्येतां शुक्लवस्त्रां शु
चित्रतां मिथो न के ता प्रसवास्तु सक्तु दत्ता विनियमैवागृह्य कन्या सप्रतिग्रह मंत्रेणैव तस्याः पतिरित्य

२४

स्मादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तज्येष्टः कनिष्ठो वानिष्ठः सोदरो विदेत परिणयेत् । यथाविधियथा
शास्त्रमधि मस्य परिणीयानेन विधनेन दृतास्यंगादीनीत्येवमादिना शुक्लवस्त्रां शुचित्रतां मनोवाक्का
यसंयतां मिथो रदस्यागर्तग्रहणात्पृथक् पृथक् एकवारं गृहेत् । अयं च विवाहो वाचनिको दृतास्यंगा
दितियमवन्नियुक्तानि गमनां गमिति न देवस्नार्या बभूव्यादयद्यतस्तदुत्पन्नमप्यंक्षेत्रस्वामिन एव न व
ति । तदेव एस्य संविदात्तनयोरपि । **ब** । समाना समानजातीयातां पुत्राणां विना गच्छन्ति रूक्ता । अधुना मु
ख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थादर्शयिष्यंते षोडशस्वरूपेतावदाह । उरसो धर्मपत्नी ऊस्तस्यमः पुत्रिका
सुतः क्षेत्रजः क्षेत्रजा तस्तु सगोत्रेणैतरेण वा । गृहे प्रवृत्त उत्पन्नो गृहकस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यका
जातो मातामहसुतो मतः । अकृतायां दत्तायां वा जातः । यौनर्जवस्तथा । दद्यान्मातापितावायं स पुत्रो दत्तको
नवेत् । क्रीतश्रुतायां विक्रीतः कृत्रिसः स्यात्स्वयंकृतः । दत्तात्मा उत्स्वयंदत्तो गर्भवित्रः सहोदरजः उच्छेष्टो
गृह्यते यस्तु सो । पविष्टो न वेत्सुतः । उरसो ऊत उरसः पुत्रः सच धर्मपत्नी ऊः । सवर्णा धर्मविवाहो दाधर्म
पत्नी । तस्या जातः उरसः पुत्रो मुख्यः तस्यमः पुत्रिका सुतः । तस्यम उरसस्यमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासु

मि० अ० व०
२

तः अतएव उरसः समः यथा दृशिषः अत्राचकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतं अस्या योजायते पु
त्रः समे पुत्रो न वेदिति अथ वा पुत्रिकै वसुतः पुत्रिका सुतः सोऽप्यौरस सम एव पित्र वय वानामत्यवा
न्मात्रवयवानां बाहुल्याय यथा दवसिष्ट द्वितीयः पुत्रिकै वेति द्वित्यनिय पुत्रिकै वेत्यर्थः ध्यामुरमाय
णस्तु जनकस्योरसा विशिष्टो न्यक्षेत्रोत्पन्नचात्र क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणे तरेण वा इतरेण सपिंडे न देव
रेण चोत्पन्नः पुत्रसैः गृहजः पुत्रो नर्तगृहे प्रवृत्त उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुष ऊच परिहारेण पु
रुषविशेष ऊच निश्चयानावेऽपि सवर्ष ऊच निश्चये सति लोभ्यं कानीनस्तु कन्यकाया सुत्यन्नः पूर्व
वत्सवर्षा समाता महस्य पुत्रः यद्यनूता मानवे क्षयापि गृह एव संस्थिता अथोदात्तदाचोदुरेव पुत्रः
यथा दमनुः पित्र वे अतिकन्या उयं जनयेद्दः संकानीनं वदेन्नाम्ना बोहुः कन्या समुद्रवमिति पौन
र्भवसु पुत्रोऽहतायां हतायां वा पुनर्त्वा सवर्ष ऊच त्यन्नः मात्रानर्त्तनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा नर्त्तरि पित्रा
वोताभ्यां वा सवर्षा ययस्मे दीयते सप्तस्य दत्तकः पुत्रः यथा दमनुः माता पिता वा दत्तं यमद्भिः पुत्र
मापदि सद्दत्तां प्रीति संयुक्तं सद्देयो दत्तमः सुत इति आपद्दहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेध

२५

नक्ष०

सथा एकः पुत्रो न देयः न वा वै कं पुत्रं दद्यात्सति गृह्णीयादिति वसिष्ठ स्मरणात् तथानेक पुत्रसत्रा
वेऽपि ज्येष्ठो न जातमात्रेण पुत्री न वति मानव इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् पुत्रप्रतिग्रहप्र
कारश्च पुत्रप्रतिग्रहीष्यत्वं धनाकृत्यराजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये वा हति निर्जुया अहर बाधव
बंधुसत्रिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठेनोक्तः अहर बाधवमिच्छां तद्देशभाषा विप्रकृष्ट प्रति
षेधः एवं क्रीतस्वयं दत्तकृति मेधपियो ज्यं समानन्यायत्वात् क्रीतस्तु पुत्रस्तास्यां मातापितृभ्यां मात्रापि
त्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्तथै कं पुत्रं ऊच्ये च वर्जयिष्या आपदि सवर्ष इत्येव यन्मुमनुनोक्तं क्रीणीयाद्य
स्तपथार्थं मात्रापित्रोर्धर्मंतिकात् सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोः सदृशोऽपि वेति लक्षणेः सदृशोऽसद
शो वेति व्याख्येयं न जात्या सजातीयेभ्यं प्रोक्तस्तनये धिक्पसंहरात् कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः क
त्रिमस्तु पुत्रः स्वयंपुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादि प्रयोजनैः पुत्री कृतो मातापितृविहीनस्तस्मात्स्वयं न स
रतंत्रवात् दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्तन्यां यस्मै वा तवाहं पुत्रो न वामीति स्वयं दत्त उपनतः
सहोदजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स बोहुं पुत्रः अपविष्टो मातापितृभ्यामुक्तः

मि० अ० व०
२

होयोग्यते। सग्रहीतः पुत्रः सर्वत्रसर्ववर्षश्चेव॥ व॥ एवंमुखासुरव्यपुत्राननुक्रम्यतेषांदायग्रह
लेकममाह। पिंडदोः शहरश्चैषांपूर्वजावेपरः परः एतेषांपूर्वजानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्याजावेवेत्तर
उत्तरः पिंडदः प्राधदोः शहरोऽनहरोवेदिनवः। अरसपौत्रिकेयसमवाये अरसस्यैवधनग्रहणे प्राप्ते
मनुरपवादमाह। पुत्रिकायां कृतायां उद्यदि पुत्रो नुजायते। समस्तत्रविनागः स्यात्तज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रि
या इति। तथा न्येषामपि पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यप्यत्रेष्वां पुत्राणां च उर्थ्यं शिनागिथ सुक्तं वसिष्ठेन
तस्मिंश्चैत्रप्रतिगृहीते अरसउत्पद्येत च उर्थ्यं नागनागी स्यादन्नक इति। दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादी
नाप्रदर्शनार्थं पुत्रीकरणविशेषात्। तथा च कायायनः। उत्पन्ने चौरसे पुत्रे च उर्थ्यं शिदराः सुताः स
वर्णाः असवर्णाः स्त्रियासाक्षादनेनाङ्गनः। इति। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तका दयत्ने सयोरसे च उर्थ्यं शिदराः हे
असवर्णाः कामीनगृहोत्पन्नसहोदयौ न वासे त्वोरसे सति न च उर्थ्यं शिदराः किं उया साक्षादनेनाङ्गनाः
यदपि विष्णुवचनं। अप्रशस्तास्तुकानीनगृहोत्पन्नसहोदजाः पौनर्त्तवश्चैते पिंडकृत्ता शिनागिनः
इति तदयोरसे सति च उर्थ्यं शिनिषेधपरमेव अरसाद्यजावे उकानीनादीनामपि सकलपित्र्यधमग्रहण

ए०

मास्त्यव॥ पूर्वजावेपरः पर इति वचनात्। यदपि मनुवचनं। एक एवोरसः पुत्रः पितृस्य वस्तुनः प्र
नुः शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात् पुत्रजीवनमिति तदपि दत्तकादीनामोरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वे
दितव्यं। तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दत्तितेनैव। षष्ठं क्षेत्रजस्य श्रावदद्यात्। पितृकादनात्। करसो
न नङ्गदायपित्र्यपंचममेव चेति प्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे समुच्चये षष्ठं शमे कतरस्य वेपचमति वि
वेकव्यं। यदपि मनुना पुत्राणां वक्रदयमुपेत्य पूर्वषट्कं सदायाद बाधववमुत्तरषट्कं सदायाद बा
धववमुक्तं। अरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः। कृत्रिम एव च गृहोत्पन्नोपविष्टश्च दायादी बाधवाश्च षट् कानी
नश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्त्तवस्तथा। स्वयंदत्तः श्रद्धाश्रुतुदायाद बाधवाः। इति तदपि स्वेपिष्टसपि
डसमानोदकानां संनिहितकृत्तदरांतरनावे पूर्वषट्कं सति द्विदत्तमुत्तरषट्कं स्युतनास्ति। बा
धववमुत्तरः समानगोत्रत्वेन सपिंडत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्यदयस्यापि सममेवेति व्याख्ये
यं। गोत्रकृत्ते जनयितुर्न नङ्गदत्तमः सुतः। गोत्रकृत्ता तु गः पिंडो व्यपैति दत्तः स्वाधयत्र दत्ति
मग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिं प्रदर्शनार्थं वात्। पितृधनहारि च उध्वस्य पूर्वस्याजावे सर्वेषामविशिष्टं

अ०

मिष्यव
२

नन्नातरोनपितरः पुत्राकृकहराः पित्ररिचोरसयतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधानां सर्वेषामृकहारिवप्र
तिपादनपरवात् अरस्येत्वेकएवोरसः पुत्रः पित्रस्यवस्तुनः प्रचुरिचनेवकृकसाकस्योक्तव
त् दद्यादशस्यदायादानपयेदिद्यादौपुत्रयतिरिक्तकृकसागृषयेत्तत्प्रसिद्धवात् वाशिष्ठा
दिषुवर्गद्वयेऽपिकस्यद्विधययेनपावोगुणवद्व्युणवद्विषयोवेदितव्यः गौतमीयेनुपौत्रिके यस्यद
शमत्वेनपावोविजानीयविषयस्तस्माच्छ्रितमेतत्पूर्वपूर्वाभावेपरः परोः शलागिति यत्तुनादृणामे
कजातानामेकश्वेत्युत्रवान्नवेत् सर्वैस्तांस्तेषुत्रेणपुत्रिणोमत्तुव्रवीत् इतिनदपिनाउपुत्रस्यपुत्रीक
रणसंज्ञवेत्यन्येषांपुत्रीकरणनिषेधार्थनपुनः पुत्रवप्रतिपादनाय तस्मिन्नेगोत्रजोबुधुरिचनेनविरोध
त् ॥ ४ ॥ इदानीमुक्तोपसहारवाजेनतत्रैवनियममाह सजातीयेष्वयंश्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिः समान
जातीयेष्वपुत्रेष्वयंपूर्वाभावेपरः परइत्युक्तोविधिर्नन्निजजातीयेषु तत्रकानीनगूढोत्पन्नसहो
ठपौनर्भवानांमूर्धविमिक्तादीनांअरसेष्वतर्जवान् तेषामप्यभावेकैत्रकादीनांदायहरचबोधव्यं
श्रद्धापुत्रस्त्रौरसोपिक्तस्तागमन्यानावेनलनते यथाहमनुः यद्यपिस्यात्तुसमुत्रोयद्यपुत्रोऽ
सर्ववर्णजनकधारेण स्वरूपेणतेषांवर्णजातिलक्षणावस्योक्तवात् तथातुलोमकानां ५२

५७

पितृवत्त्वं नाधिकं दशमाह द्यावृजपुत्रायधर्मतः इति यदिसमुत्रोविद्यमानदिजातिपुत्रोयद्यपुत्रोऽवि
द्यमानद्विजातिपुत्रोवास्यात्तत् स्मिन्मृतेक्षेत्रकादिर्वान्योवासपिंडः श्रद्धापुत्रायतदनाहृतामात्रादधि
कंनदद्यादियस्मादेवक्षत्रियावैर्ष्यपुत्रयोः सर्वेषांपुत्रानावेसकलधनग्रहणं गम्यते ॥ ४ ॥ अधुनाश्रद्ध
नविनागेविशेषमाह जातोपिदास्याश्रद्धेणकामतोऽहरोनवेत् मृतेपितरिक्तयुस्तन्नातरस्वधत्तागिन
अन्नाउकोहरेसर्वद्विद्वेषां सुतादृतेणश्रद्धेणदास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पित्रिच्छयाणांगलनते पित्रस
र्द्धयदियरिणीतापुत्राः संतितेनातरस्तदासीपुत्रमर्धसागिकंकुर्युः स्वतागादर्धद्व्यरिचर्यः अथपरिणी
तापुत्रानसंतितदासीपुत्रः कृत्तंधनंशुक्लीयात्तयदियरिणीताउहितरस्तत्पुत्रावानसंति तस्मिन्नावेवध
सागिकएवदासीपुत्रः अत्रचश्रद्धयद्व्यहणद्विजातिनादास्यामुत्पन्नः पित्रिच्छयाणांगलनते नाप्यर्धहर
तएवकृत्तकिंचनुकलश्रेड्डीवनमात्रंलनते ॥ ४ ॥ मुख्यगोणसुतादायेशुक्लीनीनिरूपितं तेषामसावेसर्व
ेषांदायीदक्रममुच्यते यत्नीउहितरश्चैवपितरौजातरस्तथा तस्मिन्नेगोत्रजाबुधुरिचनेनविरोध
मनावेपूर्वसधननागुत्तरोत्तरः स्वर्गातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिः पूर्वैक्यादादशपुत्रायस्यनसंति

निधयवः
२

असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्थात्तस्य परलोकागतस्य धनताम्रधनयादी एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्यात्
पूर्वस्य पूर्वस्यान्तावेत्तरत्तरोधनतागितिसंबंधः सर्वेषु मूर्च्छाचमिकादिषु तु लोमकेषु सूतादिषु प्रतिलो
मकेषु वृक्षेषु च ब्राह्मणादिषु यदायग्रहणक्रमो वेदितव्यः तत्र प्रथमं पत्नीधननाकः पत्नीविवाह संस्कृ
तापत्न्यनेयज्ञसंबंध इति स्मरणान् एकवचनं तु जायनि प्रायेणा तश्च वक्ष्ये तस्य जानीया विजातीय
श्वयथात्रा विनड्य धनं गृह्णति **हृदमनुरपि** पत्न्या समग्रधनग्रहणं वक्ति **अपुत्राशयनेनर्तुः** पालयंती
व्रतोस्तिता पत्न्या वदद्यात् तत्पिंडं कृत्वा संश्लोचनेत चेति **हृदि स्मुरपि** अपुत्रधनं पत्न्या तिगामि तदसावे
उदिह गामि तदनावेपिह गामि तदनावेमाह गामीति कायायनेनापि पत्नी नर्तुर्धनहरीया स्यादव्यतिचा
रिणी तदनावेव उदिह नायद्यन्तु न वेत्तदेति तथा अपुत्रस्याथ कलजापत्नी उदितरोऽपि वा तदसावेपि
तामाता नाना पुत्राश्च कीर्तिता इति **हृदहृदस्यतिरपि** कलेषु विद्यमानेषु सपिंडेषु सनानिषु असुतस्य
प्रमीतस्य पत्नी तदनागद्वारिणीति एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यंते यथा नाना नृणामप्रजाप्रेयाकश्चिदे
त्प्रवृत्तेन वा विनडेरन्धनं तस्य शोषास्ते स्त्रीधनं विना नरणं चास्य कवीरन् स्त्रीणामाजीवनं कथ्यात् र

९८

स

हंति शय्या तर्जु श्रेष्ठं किरितरा सुचिंति पत्नी सप्तावेपि त्राहणा धनग्रहणं पत्नीनां च नरणमात्रं ता
रदेनोक्तं मनुनापि पिता हरेदपुत्रस्य रुक्कं नातर एव चेत्पुत्रस्य धनं पित्रा वा तर्जु इति दर्शितं
तथाऽनपत्यस्य पुत्रस्य मातादायमवाप्नुयात् मातर्यपि च त्रायां पित्रा माता हरेद्वनमिति मातुः पिता
मह्यं धनसंबंधो दर्शितः **शंखेनापि** स्वर्थात्तस्य पुत्रस्य नाह गामि इत्यंतदनावेपि तरो हरेया
तांथेष्टा वा पत्नीति **नाह गामि** पित्रोः ज्ञेयायाश्च पत्न्यः क्रमेण धनसंबंधो दर्शितः **कायायनेनापि**
विनक्तैः सस्ति ते इव पुत्रानावेपि ता हरेत् नाना वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादित्ये
वमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारे श्वरेण व्यवस्था दर्शिता **पत्नी गृह्णीया** दित्येतद्वचन
जातं विनक्तं तां स्त्रीविषयसाधयदि नियो गार्थिनी न वति कृत एकत्रियोगसव्यपेक्षा
यापत्न्या धनग्रहणं न स्वतंत्राया इति पिता हरेदपुत्रस्येयादिवचना तत्र व्यवस्था कारणं वक्त
व्यं नान्यं वंस्त्वाकरणमस्तीति **गोनमवचना** चापिंडगोत्रधिसंबंधा रुक्कं नजेरन् स्त्रीचानप
त्यस्य वीर्यं वातिशेतेति **अस्यार्थः** पिंडगोत्रधिसंबंधा अनपत्यस्य रुक्कं नजेरन् स्त्रीवा रुक्कं

अ

मिष्यव
२

नडेनयदिवीकलिसेतेति **मसुरपि** धनं यो विनया प्राउर्मतस्य स्थितमेव वा सोपयन्नाउरुत्या
दद्यात्तस्यैव तद्धनमिच्छतेनेतद्दर्शयति विनक्तधनेपि ज्ञातव्यं परतः पयधारेणैव पत्न्या धनसंब
धेनान्यथेति तथा विनक्तधनेपि कनीयान् ज्येष्ठभार्याया पुत्रमुत्पादयेद्यदि समस्तत्र विना
गः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति तथा **वसिष्ठेपि** कृत्तलो नास्ति नियो ग इति कृत्तलो नास्ति
योगं प्रतिषेधन्ति योगधारक एव पत्न्या धनसंबधेनान्यथेति दर्शयति नियो ग नावानुपपत्त्या
नरणमात्रमेव नारदवचनात् नरणं वा स्य कवीर न स्त्रीणा माङ्गीवनक्षयादिति योगीश्वरेणा
पिकिलवक्ष्यते **अपुत्रा** योषितश्चैषां नर्तव्याः साधुदत्तयः निर्वासाव्यनिवारिण्यः प्रतिक
लास्येव चेति **अपि च** द्विजातिधनस्य यज्ञार्थं चात्स्त्रीणां यज्ञैः नधिकारात् धनग्रहं मयुक्तं त
था च केनापि सुतं यज्ञार्थं दत्तमुत्पन्नं तत्रानधिकृतत्वात् नृपे **अरिक्ता** नाङ्गस्ते सर्वे यासां कादन
नाङ्गनाः यज्ञार्थं विहितं विहितं स्मार्त्तं नियोक्तव्यं तस्मान्नेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीभ्यः विधर्मि
क्षिति तदनुपपन्नं पत्नीडहित इत्यत्र नियो ग स्या प्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च **अपि च** दमत्र वक्तव्यं

२९

पत्न्या धनग्रहणे नियो गोवा निमित्तं तदुत्पन्नमप्यं वा तत्र नियो ग स्यैव निमित्तचे अनुत्पादितपु
त्राया अपि धनसंबधः प्राप्नोक्त्यन्तस्य पुत्रस्य धनसंबधेन प्राप्नोति अथ तदप्यस्यैव नि
मित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबधेन तत्राति नारद्वचनं **व** **अथ** स्त्रीणां पतिधारको धनसं
बंधः पुत्रधारको वानान्यथेति मतं तदप्यसत् **अथ** ग्रन्थावदतिकं दत्र च प्रीतिकर्मणि न
टमारपि टप्राप्तं धिधं स्त्रीधनं स्मृतमिथा दिविरोधात् **किंच** सर्वपुत्राभावे पत्नीडहितरक्ष
थारत्वं तत्र नियुक्तायो धनसंबधेन दत्ताक्षेत्रे कस्यैव धनसंबधेन शक्ता नवति सच प्रागेवा
निहित इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीति नारद्वचनं **अथ** पिंडधिसंबधारिकं सङ्केरन् स्त्रीचानप्यस्य
स्य बीडं कालिष्येतेति गौतमवचनात् नियुक्ताया धनसंबधेन तदप्यसत् नहियदिवीडं
लिष्येत्तद्वानप्यस्त्रीधनं गृह्णीयादित्ययमथेस्मात्प्रतीयते किंच नपथस्य धनं पिंडगोत्रवि
संबधानङ्केरन् स्त्रीच सास्त्री बीडं कालिष्येत् संयता वानवेदितितस्या धर्मतिरोपदेशः
वाशस्य पक्षातरवचनवेन यद्यथा प्रतीते **अपि च** संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियु

निवृत्त्यव
२

कायाः स्मृतिलोकनिदितायाः अत्रुत्राशयनं नर्तुः पालयंती ब्रते स्विता पत्येव दद्यात्तपिडं कस्तम
शालनेतवेतिसंयतायाधनग्रहणमुक्तं तथानियोगश्च निदितामनुना नान्यस्मिन्निधवानारीनियो
क्तव्यादिजातिभिः अन्यस्मिन्निधुंजा नाधर्मदन्तः सनातनमिद्यादिनायुवसिष्टवचनं रुक्
लोन्नान्तास्तिनियोग इति तद्विनके संसृष्टिनिवासत्रिप्रेते तस्याधनं संबंधेनास्तीति स्वापय
स्यधनसंबंधार्थनियोगो न कर्त्तव्यः इति व्याख्येयं यदपि नारदवचनं नरणं वा स्युक्तं वीरस्त्री
णामाजीवनक्षयादिति तदपि संसृष्टानां उयोनागतेषामेव स ईष्यत इति संसृष्टिनां प्रसूतवा
त्तत्तत्स्त्रीणां न यथानां नरणमात्रप्रतिपादनपरं न च नारदणामप्रजाः प्रेयादित्येतस्य संसृष्टिवि
षयत्वे संसृष्टानां उयोनाग इत्यनेन यौनरुक्तामाशंकनीयं यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्य
विनाज्यत्वेन स्त्रीणां च नरणमात्रं विधीयते यदप्युत्राद्योषितश्चैषामित्यादिवचनं कीवादिस्त्र
विषयमिति वक्ष्यते यत्तु विजातिधनस्य यज्ञार्थं वा तस्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकारादनग्रहणमयु
क्तमिति तदसत् सर्वस्य प्रयोजनस्य यज्ञार्थं दानहोमादिसिद्धेः अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्ष

१००

धर्मार्थः

एवादानहोमादीनामपि धर्मवान्नदर्थं वनविरुद्धमिति मतं एवं नर्त्यार्थकामयोः धनसाध्ययोरपि
सिद्धिरेव स्यात् तथा सति धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न दद्यात् तथा न पूर्वोक्तमध्यदिनापरा
क्रानफलान्कुर्यात्तथा शक्तिं कामेभ्यस्तथानतथैतानि शक्यं ते संनियं तु मसेवयेत्यादियाज्ञं
वक्तुं गौतममनुवचनविरोधः अपि च धनस्य यज्ञार्थं हेरिण्यधर्ममिति हेरिण्यकारणस्य क्वचर्थ
तानिराकरणेन पुरुषार्थवमुक्तं प्रकृतं स्यात् किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणेन स्त्रीणाम
पि पूर्वधर्माधिकारादनग्रहणमुक्ततरं यत्तु पारतत्र्यवचनं न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादितदस्तु
पारतत्र्यधनस्वीकारेव विरोधः कथं तर्हि यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमिद्यादिवचनमुच्यते यज्ञार्थमे
वाजितं यद्धनं तद्वज्र एव नियोक्तव्यं पुत्रादिनिरूपीत्येवं परंतत्र यज्ञार्थं तद्धनमददज्ञासः का
कोपिवानावेदिति दोषप्रवणस्य पुत्रादिकं अपास्योत्रियद्रव्यं योत्रिये स्य स दर्थयेदिति
अदायां दरहितं यद्धनं तदाङ्गामिराज्ञोत्तवतियोषिह्योर्हदौ कमपास्यतस्त्रीणाम् -- मवा

कंशया

हि

दिष्यन्निषेधात् यदपि कायायनेनोक्तं अदाधिकं राङ्गामियो
षिह्योर्हदैः ३

निवेद्यव०
२

बंधः अस्यापवादः। श्रोत्रिय इत्युच्यते। विद्वत्पौर्ण्वेदिकस्य श्रोत्रियायोपपादयेदित्येतद
पवरुद्धस्त्रीविषययोषिद्वहणात् नारदवचनच। अन्यत्र ब्राह्मणात् किं उराजाधर्मः परा
यणः। तस्त्रीणां जीवनं दद्यादेषदायविधिः स्मृत इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दश्रवणात्
इह उपत्तीशब्दादुदायाः संयमातीयाधनग्रहणमविरुद्धं। तस्माद्विनकासंस्तुतिपुत्रेस्व
यतिपत्नीधनं प्रथमं गृह्णीयात् इत्ययमर्थः। सिद्धेन वति विनागस्योक्तं। तत्संस्तुतिनां वक्ष्यमा
णत्वात् एतेनात्यधनं विषयचं श्रीकरादि निरुक्तं निरस्तं वेदितव्यं। तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सख
पिडीवद्विजागेऽडीवद्विजागे च यस्याः पुत्रसमाश्रयं हण्युक्तं। यदि कृत्यं शिमानं शान्त्यः
कार्यं समावाकाः। तथा पित्रुर्हं विनजता माताप्यंशं समं हरिदिति तथा मुच्यपुत्रस्य स्वर्ग्य
तस्य धर्मं यत्रीनरणादतिरिक्तं न तत्तदतिव्यामोदमात्रं। अथ पत्न्यः कार्यः समाश्रका इत्य
त्र माताप्यंशं समं हारदित्यत्र वजीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्र्यपहरतीति मद्। तदसत् अशशब्द
स्य चानर्थक्यप्रसंगात् स्यात्तत्तं वज्रधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णात्येतेषु पुत्रांशं समं शं गृह्णा

२०१

वि

तीति तन्। विधिवेषस्य प्रसंगात्। तथा हि पत्न्यः कार्यः समाश्रकाः माताप्यंशं समं ह
रदित्यवज्रधने जीवमाश्रययुक्तं वाक्यांतरमपेक्ष्य प्रतिपादयत्यत्यधने उच्यते। शंशं समं शं प्रति
पादयतीति। यथा चातुर्मास्येषु ह्ययोः प्रणयतीत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशहेतुवे
न प्राप्ताया उत्तरवेद्यानवैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरंति न मुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शि
ते राक्षसैकदेशिना सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किं
तु पात्रवपंतीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधो यमिदं निहिते। पुनः पूर्वपक्षिणोप
त्रवपंतीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य याज्ञिकीमुत्तरवेदिप्रापयतीति मध्यमयोस्तु निरपेक्ष
मेव नित्यवदुत्तरवेदिप्रतिपादयतीति विधिवेषस्य दर्शितं। राक्षसैऽपि विधिवेषस्य न्यात् प्रथमोत्तमयोः प
र्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधेनित्यानुवादो ह्ययोः प्रणयतीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनयोद्यापात्रवपंतीति मध्य
मयोरेव वरुणप्रसाधमसाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदि विधित इति दर्शितं। यदपि मत्तं पिताहरेदपुत्रस्य क
क्तं त्रातर एव चेति मनुस्मरणात् यथा स्वर्ग्यं तस्य ह्यपुत्रस्य त्रागा मिद्व्यंतदनावेपितरौ हरेयातां ड्येष्टा

सिद्धयुक्त
२

वापनीनिशंखस्मरणाच्च। अपुत्रधनं नानागामीति प्राप्तं। नरं वा स्य कवीरनूस्त्रीणां माडीवनद्वयादि
यादिवचनाच्च नरलोपयुक्तपत्नीजनतद्वयपि स्थितं एवं स्थिते वज्रधने अपुत्रे स्वयति नरलोपयु।
क्तपत्नीशुक्लाविशेषवत्तारोयदापुत्रपत्नीनरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो नूनं वांदाकिपमेव तः
शुक्लाद्युत्तमत्तारोपीति विरोधपूर्ववतीत्यस्त्वज्ञापनार्थपत्नीडहितरद्वयारश्मिमितितदप्यत्र नगवा
नाचार्यो नमस्यतियतः पिताहरेदपुत्रस्य कृत्तं नानातर एव चेति विकल्पस्मरणात्। नेदं क्रमपरं वचन
मपि उधनग्रहणे धिकारप्रदर्शनमात्रपरं तच्चास्यपि पश्चादिगणेषु तद्वति वाच्यं। शंखवचन
मपि संसृष्टविषयमिति। अपि वा ल्यविषयवमस्माद्वचनात्प्रकरणानां वगम्यते। धननाशुत्त
रोत्तरद्वयस्य च पत्नीडहितरद्वयविषयव्ये वाक्यांतरमपेक्ष्या ल्यधनमात्रविषयव्ये पितादिषु।
उधनमात्रविषयमिति पूर्वोक्तं विधिवेषमंतदवस्त्वमेवेति यत्किंचिदेतत्। यत्तु हारीतवचनं विधवा
योवनस्वाचेर्नरीनवतिकर्कशा। आयुषः क्षणार्थं उदात्तव्यं जीवनंतदेति। तदपि शंकितव्यमिति
चारयाः सकलधनग्रहणनिषेधपरं। अस्मादेव वनादनाशंकितव्यमिति चारयाः सकलधनग्रह

तः

१०२

णं गृह्यते। एतदेवातिशयोक्तं शंखेन। डेषावापनीति। डेषागुणडेषा। अनाशंकितव्यमिति चारयाः
कलधनं गृहीत्वाऽन्यो कर्कशा मपि मातृवत्परिपालयतीति सर्वमनवद्यं। तस्मादपुत्रस्य स्वयति स्य।
चित्तकस्या संसृष्टिनो धनं परिणीतास्त्रीतास्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितं तदनावेडहि
तरद्वितिवज्रवचनं समानजातीयानामसुनजातीयानां च समविषमाश्रायार्थं। तथा च काया
यतः पतिनर्तुः धनहरीया स्यादव्यतिवारिणी। तदनावेडुडहितापदान्तरानवेतदेति। हृदस्य ति
रपि नर्तुर्धनहरीपत्नीताविनाडुहितास्मृता। अंगदंगान्नवतिपुत्रवदुहितानृणां। तस्मात्पुत्रधनं
चेत्यः कथं शुक्लाभिमानवद्वितितत्रचोदाऽनृदासमवायेऽनृदेव गृह्णातीति। तदनावेडुहितायद्य
नृदानवेतदेति विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्यपि उधनेपि समानवा
त्तनचेतत्पुत्रिकाविषयमिति मंतव्यं। तस्मैः पुत्रिकामुतद्वतिपुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य चोरस्य महे
नपुत्रप्रकरणेऽभिधानात्। चशशतुडहितनावेदोहिना धननाक। यथाह विष्णुः। अपुत्रपौत्र
संतानेदोहिना धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां पुत्रस्वधकारे पौत्रादोहिना कामतानाद्विति मनुष्ये। अकृतावा

निपद्यते
२

पितृविदेऽदृशास्तुतं पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिंडं हरेन्नमिति तदभावेपितरौमातापितरौधन-
नाडौ यद्यपियुगपदधिकरणवचनतायां धनस्मरणान्नतदपवादवादेकशेषस्य धनग्रहणेपि
त्रोः क्रमो न प्रतीयते तथाविश्ववाक्येमातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावापक्षेवमातापित-
रावितिमातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पावक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबंधेः पितृमापेक्षायां प्रती-
तक्रमादुरोधेनैव प्रथममाताधननाकदभावेपितृतिगम्यते किंच पितापुत्रांतरेष्वपिसाक्षर-
णोमाताधनसाक्षरणीति प्रथास्यतिशयादनंतरः सपिंडाद्यः तस्यतस्य धनं न वेदिति वचना-
न्मातरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तं न च सपिंडेष्वेव प्रथा सन्निर्निधायिका अपि तु समानोदकादि-
ष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रथा सन्निरेव निधायिका यस्मादेव वचनादवगम्यत इति मातापि-
त्रोः सतिरेव प्रथा स्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरं तदभावेपिताधननाक पितृभावेनातरोध-
ननाडः तथाचमनुः पिताहरेदधुत्रस्य कृच्छ्रं नंतर एव वेति यत्पुनश्चरिष्वरेणोक्तं अनप्य-
स्यधुत्रस्यमातादायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पित्रमाताहरेन्नमिति मनुवचनाद्विव

१०३

आश्व

यपिपितरिमातरि वृत्तायां पित्रमातापितामहीधनं हरेन्नपितायतः पितृगृहीतं धनं विज्ञातीयो-
ष्यपिपुत्रेषु गच्छति पितामहीगृहीतं तं सज्जाती येष्वेव गच्छतीति पितामहो वगृह्णातीति एत-
दप्याचार्यानामन्यते विज्ञातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् चतुस्त्रिंशेकसागाः स्फ-
रयादिनेति यत्पुनरुदायं ब्राह्मणद्वयं राजानिधमिति स्थितिमनुस्मरणं तन्वृथासिप्रायं नपुत्र-
निप्रायं न्नाहृष्यसोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्निनोदराणां मात्राविप्रकर्षात् अनंतरः सपिंडाद्यः त-
स्यतस्य धनं न वेदिति स्मरणान्न सोदराणामनावेति नोदराधननाडो न्नाहृणामप्यनावेतस्यु-
त्राः पितृक्रमेण धननाडः न्नाहृपुत्रसमवाये न्नाहृपुत्राणामनधिकारः न्नात्रनावेनाहृपुत्राण-
मधिकारावचनात् यदावपुत्रेनातरि स्वर्थात्ते तद्वाहृणामविशेषेण धनसंबंधे जाते न्नाहृधन-
विनागात्प्रागेव यदिकश्चित्त्रातामृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोधिकारप्राप्ते तेषां न्नाहृणं च
विनश्यग्रहणेपि तृतीयागकल्पनेति युक्तं न्नाहृपुत्राणामप्यनावेगोत्रजाधननाडगोत्रजा-
पितामहीसपिंडा समानोदकाश्च तत्र पितामही प्रथमं धननाक मातर्यपि च वृत्तायां पित्रमा

गोत्रजा २

मिष्टिवि
२

ताधनं हरेदिति मात्रानंतरं पितामह्याधनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां नोत्सुतपर्यंतानां बंधकमवेन
उत्सुतेन प्रवेशानावात्पितुर्माताधनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपर
वाडकर्षणपरितनमृतानंतरं पितामही गृह्णाद्यविरोधस्तु पितामह्याश्चानावे समानगोत्रजाः
सपिंडाः पितामहादयाधननाडः सिन्नगोत्राणां सपिंडानां बंधुशब्देन ग्रहणात् तत्रच पितृसं
तानानावेयितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्चक्रमेण धननाडः पितामहसंतानानावेप
पितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तश्चनवश्च इत्येवमासमाप्तसमानगोत्राणां सपिंडानां धन
ग्रहणं चेदित्यंतेषामनावे समानोदकानंधनसंबंधः तेच सपिंडानां सुपरिसप्तवेदितव्याः
ऊन्मनामज्ञानावधिकावा यथाह मनुः सपिंडताउत्पुरुषे सममेविनिवर्तते समानोदकताव
श्च निवर्तिता च उद्देशात् ऊन्मनामस्मृतेरेकेतसंगोत्रमुच्यत इति गोत्रज्ञानावेव बंधननाडः ब
धवाश्च त्रिविधाः आत्मबंधवः पितृबंधवो मातृबंधवश्चेति यथोक्तं आत्मपितृषु पुत्राः आत्म
मातृषु सुताः आत्ममातृलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबंधवा पितृपितृषु पुत्राः पितृमातृषु

बोध ३

१०४

सुताः पितृमातृलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबंधवाः मातृः पितृषु पुत्रा मातृमातृषु सुताः मातृमा
तृलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबंधवाः इति तत्र चान्तरंगत्वात्प्रथममात्मबंधवो धननाडः तदनावे पितृबं
धवस्तदनावे मातृबंधव इति क्रमो वेदितव्यः बंधनामनावे आचार्यस्तदनावेशिष्यः पुत्रानावेयः
यथा मन्त्रसपिंडस्तदनावे आचार्य आचार्यानावे अन्ते वासीत्यापस्तंबस्मरणात् शिष्यानावे स
ब्रह्मचारी धननाकृतेन सदैकस्मादाचार्योपनयनादध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः ससब्रह्मचारी
तदनावे ब्राह्मण इत्ययः कश्चिद्वैत्रियो गृह्णीयात् श्रोत्रियाः ब्राह्मणस्यानपत्यस्य कर्कशं न डेर
त्रितिगौतमस्मरणात् तदनावे ब्राह्मणमात्रं यथाह मनुः सर्वेष्टामप्यनावे उ ब्राह्मणकृकना
गिनः त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथाधर्मे नदीयत इति न कदाचिदपि ब्राह्मण इत्यंशजगृह्णीया
त् अहंर्य ब्राह्मण इत्यंशजानि यमिति स्थितिरिति मनुवचनात् नारदेनाप्यक्तं ब्राह्मणार्थतत्त्वात् स्प
शेदाद्यादश्चेन्न कश्चन ब्राह्मणयेव दातव्यमेनस्वीत्याहृपोन्यथेति क्षत्रियादिधनसब्रह्मचारिप
र्यंतानामनावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः यथाह मनुः इतरेषां उवर्णानां सर्वाणां वेदरे नृप इति ब पु

स्प ३

मि। व्यव०
२

त्राः यौत्राश्वदायं गृह्णति तदनावेपत्यादयश्च कर्मिदानीत्तडनयापवादमाह॥ वानप्रस्थयति
ब्रह्मचारिणामृक्कजागिनः॥ क्रमेणाचार्यसंविष्यधर्मत्रात्रैकतीर्थिनः॥ वानप्रस्थस्य तेर्वा
ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतितो मक्रमेणाचार्यः सखिष्यो धर्मत्रात्रैकतीर्थिनः कृत्स्नस्य धनस्य धनः
स्य नागिनः॥ ब्रह्मचारी नैष्टिकः॥ उपकुर्वन् कस्य धनं मात्रादय एव गृह्णति॥ नैष्टिकस्य तु धनं
तदपवादत्वेनाचार्यगृह्णातीत्युक्तं॥ यत्ते स्तु धनं सखिष्यो गृह्णाति सखिष्यः पुनरात्मशा
स्त्रश्रवणकारणतदर्थानुष्ठानं न ह्यमः॥ उच्यते स्यात्तथाचार्यदेरपितागानर्हत्वात्॥ वानप्रस्थस्य नैष्ट
धर्मत्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति॥ धर्मत्राता प्रतिपन्नो नाना॥ एकतीर्थी काश्रमी॥ धर्मत्राता वासावेक
तीर्थी च धर्मत्रात्रैकतीर्थी॥ एतेषामाचार्यादीनामनावेपुशश्चिष्यसंस्वपेकतीर्थेव गृह्णाति न
च नैष्टिकस्य स्वाङ्गितधनसंबन्धः॥ प्रतियहनिषेधात्॥ अनिवयो सिद्ध्यति गोत
मस्मरणात्॥ निहोरपिन स्वाङ्गितधनसंबन्धः॥ उच्यते॥ वानप्रस्थस्य तावन्नो मासस्य षण्मासा

१०५

थासंबन्धस्य वा॥ अर्थस्य मिव यं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे च केदितिवचनादनसंबन्धोऽस्येव
यत्तेरपि कौपीनाद्यादनादीं हि वा सो वै विदुः॥ तथा योगसंनारनेदांश्च गृह्णीयात्पादके
तथेयादिवचनादस्त्रपुस्तकादिसंबन्धोऽस्येव॥ नैष्टिकस्यापिशरीरयात्रार्थवस्त्रादिसंबन्धो
स्येवेति तद्विनागकथनं युक्तमेव॥ अ॥ इदानीं स्वर्गात्तस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो धननाड्यश्च कर्म
स्यापवादमाह॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी॥ वित्तक्रंधने पुनर्मिथीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृ
ष्टी॥ संसृष्टी न च येन केनापि॥ किः॥ उपित्रात्रात्रापि वृत्तेण वा॥ यथा ह वृत्त्यतिः॥ वित्तकोयः पु
नः॥ पित्रात्रात्रावैकत्र संस्वितः॥ पित्रव्येण यवात्रीया सतसं सृष्ट उच्यते इति॥ तस्य संसृष्टिनो
मृतस्यांशं नागं विनागकान्तेऽविज्ञातगर्जायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात्पुत्राणां वै
संसृष्टे वापहरेत्तृतीयां पत्न्यादिः॥ अ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टीयस्यापवादमाह॥ सोदरस्य
उसोदरः॥ दद्यात्वापहरेत्पुत्रांशं जातस्य च मृतस्य च॥ संसृष्टिनः संसृष्टीयानुवर्तते॥ अतश्च सोद
रस्य संसृष्टिनो धनमृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी जातस्य दद्यात्तदस्तावेहरेदिति संबन्धः॥ एवं

नः सोदरावसंसृष्टागुक्तातिननिनोदरः संसृष्टीति
 धर्वाकस्यापवादः ॥ ६ ॥ इदानीं संसृष्टिः २१

मिथ्यव
 २

चसोदरासोदरसंसर्गसोदरस्यसंसृष्टिर्न्यायत्रेस्वर्यति संसृष्टिनोनिनोदरस्यासंसृष्टिनः सोद
 रस्यसंज्ञाविकस्यधनग्रहणमिति वीक्षायां धयोर्विनधग्रहणे कारणमाह ॥ अन्योदर्यस्तु संसृ
 ष्ठीनान्योदर्यो धनं हरेत् ॥ असंसृष्टापि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाह ॥ अन्योदर्यः सपत्नीनां
 ता संसृष्टा धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्टी अनेनावयव्यतिरेकान्नामन्योद
 र्यस्य संसृष्टिर्वैधनग्रहणे कारणमुक्तं ॥ असंसृष्टी येन तदन्तरेणापि संबध्यते ॥ अतश्चासंसृ
 ष्ठापि संसृष्टिनो धनमाददीत कोसा विद्यतश्चाह ॥ संसृष्ट इति एकोदरसंसृष्टः सोदर इति
 यवत् अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं ॥ संसृष्ट इत्यन्तरेणा
 पि संबध्यते तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः ॥ नान्यमवृजः ॥ अत्रैव शब्दा धनहारेण व्याख्यातं
 कार्यं संसृष्ट्यन्यमावृज एव संसृष्टिनो धनमाददीतेति ॥ एवं चासंसृष्टापि वा दद्यादित्य
 पि शब्दश्रवणात् संसृष्टो नान्यमावृज एवेत्यवधारण निषेधादसंसृष्टसोदरस्य संसृष्ट
 निनोदरस्य च विनड्यग्रहणकर्तव्यमिच्छा कर्तव्यमिति द्वयोरपि धनग्रहण कारणस्यैके

१०६

कस्यसंज्ञावात् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना ॥ विनक्ताः सह जीवंतो विनडे रनू पुनर्यदीति संसृष्टिविनागं
 प्रक्रम्य येषां ड्येष्टः कनिष्ठो वा हीयेतां शप्रदानतः ॥ म्रियेतान्यतरो वा पितृस्य नागो न वृष्यते सोदर्या
 विनडे युस्तं समेय सहिताः समं वातरो येव संसृष्टा न गिन्यन्मसना न वैयः ॥ इति वदता येषां न्ना
 वृणा संसृष्टिनां मध्ये ड्येष्ट कनिष्ठो मध्यमो वा शप्रदानतोऽं शप्रदाने सार्वविनक्ति कस्तसिः विनाग
 काल इति र्ववत् हीयेत स्वां शाश्वयेताश्च मातरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा म्रियेत वा तस्य नागो
 न वृष्यते अतः ॥ १ ॥ शुश्रूषणीयोन संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः ॥ तस्यो हृतस्य विनियोगमाह ॥
 सोदर्या विनडे युस्तमितितमुह तं नागं ॥ सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेय देशांतरे ग
 ता अपि समागम्य सहिताः संन्यसमं नमूना धिकना वेन ये च न्नातरो निनोदराः संसृष्टा स्ते
 च सना न योनमित्यश्च विनडे युः समं विनड्य गृह्णीयुरितितस्यार्थः ॥ २ ॥ पुत्रपत्न्यादि संसृ
 ष्ठिनां यद्वा यग्रहणमुक्तं तस्यापि वादमाह ॥ कीदो थपतिवस्तकः पंगुरुन्मता को जडः ॥ अथोऽपि
 किं स्य रोगाद्यानर्त्तव्याः स्फूर्तिरंशस्त कीवस्त्नीय प्रकृतिः पतिनो ब्रह्महादिः तजः एतितोत्य

मिथे अव
२

त्रः पंगुः यादविकलः उन्मत्तको वातिकपैत्रिकश्लेष्मिकः सानिपातिकग्रहावेशलक्षणे रुन्मादेरनि
नूतः जडो विकलान्तः करणः हिताहितावधारणद्वयमद्वितियावत् अक्षेनेत्रे द्वियदिकलः अवि
किंश्वरोगोऽप्रतिसमाधेयक्षयादिरो गयस्तः आदिशब्देनाश्रमांतरगतपिष्टेषु पपातिकवधिरम्
कनिरिद्रियाणां ग्रहणं यथाहवशिष्टा अनेशास्त्राश्रमांतरगता इति नारदोऽपि पिष्टद्विद्ययति
तः षडोयश्चस्यादोपपातिकः अरसा अपिनेतेशंलनेदन्क्षेत्रजाः कृत इति मनुरपि अनेशो
कीवपतितो जायं धवधिरौ तथा उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिद्रिया इति निरिद्रियो निर्गत
मिंद्रियं यस्माद्धायादिना सनिरिद्रियः एते कीवादीनां नशा कृच्छ्रनाजो ननवति केवलमश
नाच्चादनदानेन योषणीया नवेयुः अन्तरणे उपतितदोषः सर्वेषामपि उन्मत्तं दातुं शक्त्या मनी
षिणा आसाच्चादनमयं तं पतितो ह्यददप्रवेदिति मनुस्मरणात् अयं तथावकीवमिथ्यार्थः ए
तेषां विनागात् प्रागेव दोषप्राप्तावनं शब्दं मनुनर्वितकस्य विनागोत्तरकालमाप्यौषधादिना दो
षनिर्दरेणैतागप्राप्तिरस्येव विनकेषु सुतो जातः सवर्णया विनागना गिथस्य समानत्वात्वा

२०७

तः पतितादिषु पुष्टिं गमविवक्षितमतश्च पत्नीडहिटुमात्रादीनामम्फक्तदोषपुष्टानामनेशवं
वेदितव्यं ॥ ब ॥ कीवादीनामनेशवात्तत्पुत्राणामप्यनशब्दप्राप्ते इदमाह ॥ अरसाः क्षेत्रजास्त्रेषां नि
र्देषात्तागहारिणः एतेषां कीवादीनामौरसाः क्षेत्रजावापुत्रानिर्देषा अशग्रहणविरोधिकै
व्यादिदोषरहितानागहारिणोऽशग्रहिणो न गवंति तत्र कीवस्य क्षेत्रजः पुत्रः संनवत्यन्येषा
मौरसा अपि अरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रकदासायं ॥ ब ॥ कीवादिडहिटुणां विशेषमाह
॥ सुताश्चैषां प्रनर्तव्यायावदैनर्तमाकृताः एतेषां कीवादीनां सुताडहितरोयावदिवाहसंस्कृतान
वंतितावप्ररणीयाः च शङ्का संस्कार्याश्च ॥ ब ॥ कीवादिपत्नीनां विशेषमाह ॥ अपुत्रा योषिताश्चै
षां नर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥ निर्वस्यव्यनिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च एषां कीवादीनामपुत्राः प
त्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चैषां नरणीयाः व्यनिचारिण्यस्तु निर्वस्यः प्रतिकूलास्तथैव च
निर्वस्यत्तरणीयाश्चायं निवारिण्यश्चेत्तन्न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण नरणमपि न कर्त्तव्यं ॥ ब ॥
विनकेरन्सुताः पित्रोरिथत्र स्त्रीषु सधनविनागं संक्षेपेण निक्षयपुरुषधनविनागो विस्तरे

मि।व्यव०

२

लानिहितः इदानीं स्त्रीधनविभागविस्तरेण निधायनस्वरूपं तावदाह पित्रमात्रपतिना दत्तमध
स्य पागते आधिवेदनिकाद्यं स्त्रीधनं परिकीर्तितं। पित्रमात्रपत्या नार्जयद्दत्तं यद्विवाहकालेऽ
यावधि कथमात्रादिनिर्दत्तं आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं अधिविन्नः स्त्रिये दद्यादिति व
क्ष्यमाणं। आद्यशब्देन कर्त्तृकयसंविनागपरिग्रहादिगमप्राप्तमेतस्त्रीधनं मन्वादिनिरुक्तं। स्त्री
धनशब्दश्च यौगिकेन पारितोषिकः योगसंनये परिभाषाया अयुक्तवात्पुनर्नोक्तं। अध्या
ग्रध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। न्नाहमाह पित्रप्राप्तं ध्वं स्त्रीधनं स्मृतमिति स्त्रीधनस्य ध
द्विधत्वं तन्मूनसंख्याव्यवच्छेदार्थनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय। अध्यादिस्वरूपं च कात्यायनेना
निहितं विवाहकाले यस्त्रीन्यादीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यभिक्तं मन्निः स्त्रीधनं परिकीर्तितं। य
सुनर्जितेन तारीनीयमाना पित्रर्थात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं। प्रीत्या दत्तं यत्किं
चित्सम्पत्त्वावास्वसुरेण वार्यद्वंद्वनिकं च वप्रीतिदत्तं तदुच्यते। कटया कन्याया वापि पत्युः पित्र
हेतुवा। न्नातुः सकाशात्पित्रोर्वाल्लभ्यं सोदायिकं स्मृतमिति। किंच वं दत्तं तथा सुकुमवाधे

१०८

यकमेव च बंधुनिः कन्यायामाह बंधुनिपिठबंधुनिपिठबंधुनिश्चयदत्तं। शुक्लं यद्गृहीता कन्या
दीयते। अन्वाधेयकं परिणयनाह नुपश्चादाहितं। अर्कं च कात्यायनेन। विवाहात्परतो यच्च लभ्यं
र्तकलात्स्त्रिया। अन्वाधेयं तद्व्यं लभ्यं पिठकलात्तथेति। स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संब
धः। एवं स्त्रीधनमुक्तं तद्विनागमाह। अतीताया मप्रजासि बंधवास्तदवाप्नुयुः। तत्पूर्वोक्तं स्त्री
धनमप्रकृत्यऽनपत्यायां ददितुं दौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रिया मतीताया बंधवास्तद्विदयो वक्ष्य
माणगृह्णति। सामान्येन बंधवाधनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः। इदानीं विवाहवेदेनाधिका
रिणे दमाह। अप्रजस्त्रीधनं नर्त्तव्यादिषु च उर्ध्वपि। उद्विहृण प्रसूता चेष्टेषु पित्रगामितत आ
प्रकृतसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः। ब्राह्मदैवार्थप्राज्ञापयेषु च उर्ध्वविवाहेषु नार्थांश्चाप्ताया
अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं नर्त्तव्यं तदनावेन तस्या सन्तानं सपिंडानां नवति। शेषेषां सुर
गांधर्वराक्षसापिश्याचेषु विवाहेषु तदप्रकृतः स्त्रीधनं पित्रगामिमाना च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति।
पित्रगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तं तदनावेन तस्या सन्तानं धन

मि० व्या०
२

ग्रहणं सर्वेष्वविवाहेषु प्रसूतवती चेदुद्दिष्टा तद्वत् न वति । अत्र उद्दिष्टा द्वेन उद्दिष्टा द्वितर उच्यते
साक्षात् उद्दिष्टा मातुर् उद्दिष्टाः शेषमिदं कृत्वा । अतश्च मातृ धनं मातारि वृत्तायां प्रथमं उद्दिष्टा रो
गृह्णाति । तत्र चोदाऽनूदा समवायेऽनूदा गृह्णाति । तदना परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठिता समवाये
ऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदना वे प्रतिष्ठिता । यथा ह गौतमः । स्त्री धनं उद्दिष्टा मप्रत्ता नाम प्रतिष्ठिता नावे
ति । तत्र च शब्दात् प्रतिष्ठिता नां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च सुक्कव्यतिरेकेण सुक्कं उ सोद
र्याणां मेव । तगिनी सुक्कं सोदर्याणां सुक्कं मातुरिति गौतमवचनात् । सर्वा मातुर् उद्दिष्टा मना वे उद्दिष्टा द्वि
तरो गृह्णाति । उद्दिष्टा प्रसूता चेदियं मातृ चनात् । तासां सितमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृका
रेण नाग कल्पना । प्रतिमातृ वा स्ववर्गे नागे विशेष इति गौतमस्मरणम् । उद्दिष्टा दोहित्रीणां समवाये दो
हित्रीणां किंचिदेव दातव्यं । यथा ह मनुः । या स्नासीत् उद्दिष्टा तस्मात् सामपियथा हतः । मातामहाधना
किंचिद्विदेयं प्रीतिपूर्वकमिति । दोहित्रीणां मप्यना वे दोहित्री धनहारिणः । यथा ह नारदः । मातुर् उद्दिष्ट
रो ना वे उद्दिष्टा तद्वच्च इति न छेदने सन्निहित उद्दिष्टा परामर्शात् । दोहित्रीणां मना वे पुत्रा गृह्णाति ॥

२०५

तान्यकृतेऽन्वय इत्युक्तं वा । मनुः पि उद्दिष्टा पुत्राणां च मातृ धन संबंधं दर्शयति । ऊनन्यां संस्तितायां
उसमं सर्वे स होदराः न केरन्मातृ कं कृत्वा न गिन्यश्च सना नय इति मातृ कं कृत्वा सर्वे स होदराः समं न
केरन् सना नयो न गिन्यश्च समं न केरन् इति संबंधः । न पुनः स होदराः न गिन्यश्च सन्त्यन केरन् इति तद
तरेतरयोगस्य धैकशेषा नावादप्रतीतेः । विनाग कर्तृत्वेना न्वयेनापि च शब्देन एतेर्यथा देवदा
तः कृषिकर्याय दत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविनाग निवृत्त्यर्थं सोदरग्रहणं निवृत्तौ दार निवृत्त्यर्थं
अनपत्या हीनजाति स्त्री धनं उद्दिष्टा दारा कृतमजातिस पत्नी उद्दिष्टा गृह्णाति तदना वे तदप्यथ यथा
ह मनुः । स्त्रियास्तु य इवेदितं पिना दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्वरे कन्या तदप्यथ स्वानवेदिति ब्राह्म
णीग्रहणमुत्तमजातय पत्य कृतमप्यनपत्या यथैश्या धनं ह्यत्रिया कन्या गृह्णाति । पुत्राणां मना वे यौत्राः
पितामही धनहारिणः । कृत्वा नाक कृतं प्रतिकर्युरिति गौतमस्मरणम् । पुत्रयोत्रे कृतं देयमिति यौत्रा
णामपि पितामह्युणा पाकरणेऽधिकारात् । यौत्राणां मप्यना वे पूर्वोक्ता नर्जादयो बांधवा धनहारिणः
॥ ३ ॥ स्त्री धनप्रसंगेन वाग्दत्ता विषय किंचिदाह । दत्ता कन्या हरदंष्ट्रा व्ययं दद्याच्च सोदयं । कन्या वाच २

मि० व्य०
२

दवाहरनृद्व्यानुबंधायुसारेणराज्ञादिदंडनीयः। एतच्चापहारकारणतावे। सतिउकारणेदत्तामपिह
रेकन्याश्रेयांस्वधरआवृकेदियपदाराप्युक्तानान्दंडः। यच्चवाग्नानिमित्तवरेणस्वसंबंधिना।
कन्यासंबंधिनाचोपचारार्थधनंयपीकृतंतत्सर्वीसादयंमहद्विकंकन्यादातावरायदद्यात्। च॥
अथकथंविद्यादत्तासंस्कारात्प्राप्तियेतत्किं कर्तव्यमित्यतआह। मृतायां दत्तमादद्यात्परि
शोधोभयव्ययं। यदिवाग्न्यामृतातदायत्पूर्वमंगुलीयकादिशुक्लं वावरेण दत्तंतद्वरआद
दीत। परिशोधोभयव्ययं। उच्यते। रात्मनः कन्यादातुं प्रायो व्ययस्तं परिशोधविगणक्यावसि
ष्टमादरीत। यत्तुकन्यायेमातामहादिनिर्दत्तविरोधप्रवृत्त्यादिकं। वाक्रमायातंतत्सहोदराज्जात
रोगुल्लीयुः। कृकंमृतायाः कन्यायागुल्लीयुः सोदरातदनावेमातुः सदावेपिउरितिबोधाय
नस्मरणात्। च॥ मृताप्रकृस्त्रीधनंनर्तगामीयुक्तमिदानींजीवत्याः सप्रजायाअपिस्त्रियाधनग्रह
णेकचिद्वर्तुस्तनुज्ञानमाह। दुर्निक्षेधर्मकार्येचव्याधेसंप्रतिरोधके। यद्दीप्तस्त्रीधनंनर्तनस्त्रियै
दाउमर्हति। दुर्निक्षेधर्मकार्येचव्याधेसंप्रतिरोधके। वद्विश्रहणनि

११७

तिग्रहादोद्व्यातररहितः स्त्रीधनंगुल्लनृनर्तनपुनर्दत्तमर्हतिप्रकारांतरेणपहरनृदद्यात्। न
र्तव्यतिरेकेणजीवत्याः स्त्रियाधनंकेनापिदद्यादननग्रहीतव्यं जीवतीनांउयेतासांतद्वरेयुः।
स्वबंधवाः। तांछिष्याचौरदंडेनक्षमिकः। पृथिवीपतिद्विदंडविधानात्। तथाप्यौजीवतियः।
स्त्रीनिरलंकारोपुतो नवेत्। नतंतकेरनृदायादानकमानाः पतंतितेद्विदोषप्रवणव्य। च॥
आधिवेदनिकंस्त्रीधनमुक्तंतदाह। अधिविन्नस्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकंसमं। नदत्तंस्त्रीधनंय
स्येदत्तवर्धप्रकीर्तितं। यस्याउपरिविवाहः साअधिविन्नासाचासौस्त्रीचतस्यैअधिविन्नस्त्रियै
अधिवेदनिकंअधिवेदननिमित्तधनंसमयावदधिवेदनार्थव्ययीकृतंतावदद्यात्। यस्यैत
र्ताश्वसुरेणवास्त्रीधनंनदत्तंदत्तेषुनः स्त्रीधनेअधिवेदनिकद्रव्यस्यासमंर्धदद्यात्। अर्धशष्ट
श्चात्रसमप्रतितागवचनोननवत्पतनश्चयावतातत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमंनवत्तितावदे
यमित्यर्थः। च॥ एवंविनागमुक्तैरनृसदेहनिर्णयहेतुनाह। विनागनिक्रवेज्ञातिबंधुसा
दपनिलेखितैः। विनागनाज्ञेयारुहहेतुश्चयौतकैः। विनागस्यनिक्रवेऽपलायेज्ञातिनिःपि

गता।

मि० व्य०
२

वचं धुनिमज्जिदिनिः साक्षिनिः पूर्वोक्तलक्षणेन च विनागपत्रेण विनागनावना विना
गनिर्णयो ज्ञानयः तथा यौतकैः पृथक् कृतैः गृहक्षेत्रैश्च पृथक् कृष्यादिकार्यप्रवर्तनां पृथ
क्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विनागलिंगमुक्तं विनागधर्मसंदेहोदायादानादि
निर्णयाः ज्ञातिसिर्नागलेखनपृथक् कार्यप्रवर्तनात् न्राह्मणमविनक्तानामेको धर्मः प्रव
र्तते विनागे सति धर्मोऽपि नावे तेषां पृथक् पृथक् इति तथा पराप्यपि विनागलिंगानितेनै
वोक्तानिः साक्षिचंप्रतिनायं चदानं ग्रहणमेव च विनक्ता न्रातरः ऊर्युः नाविनक्ताः कथं च
नेति च इति कृत्वा विनागप्रकरणं च ॥ अंधुनासीमा विवादनिर्णय उच्यते सीमो विवा
दे क्षेत्रस्य सामंताः स्वविशदयः गोपाः सीमाक्षणायां सर्वे च वनगोचराः नयेयुरेते सी
मानं स्वलांगारुषु मूः सेतुवल्मीकनिम्नास्त्रिचैद्याद्यैरुपलक्षिता ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्र
सीमो विवादे तथेकग्रामे तर्वात्रि क्षेत्रमर्यादा विवादे च सामंतादयः स्वलांगारादिभिः पूर्वोक्ता
तैः सीमालक्षणेन उपलक्षितां चिह्नितां नयेयुर्निश्चितयुः सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा च चतुर्विधा

१११

ऊनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति सा च यथा संनवं पंचलक्षणा तडकं नार
देन ध्वजिनीमस्मिनी चैव नैधानी नयवर्जिता राऊशासननीता च सीमा पंचविधाः स्मरतेति ध
जिनी वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशात् नैधानी निखातउषांगारादिमती तेषां निघातत्वेन निधाना उच्यते
हृस्पस्वाधारऊलक्षकवात् नैधानी निर्वातउषांगारादिमती तेषां निघातत्वेन निधाना उच्यते
नयवर्जिता अर्थिप्रयर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता राऊशासननीता ज्ञातुचिन्ता
वेराकेष्ठयानिर्मिता एवं नृतायां षोढा विवादः संनवति यथा हकाथायनः आधिका मूनता
चात्रे अस्ति नास्ति च मेव च अनोगमुक्तिः सीमा च षड्वादस्य हेतव इति तथा हि ममात्रपंचनि
वर्तनायान् मेरधिकान्तरस्तीतिकेन चिडुक्ते पंचनिवर्तनैदनाधिके श्याधिके विवादः पंच
निवर्तना मदीयान्तरि च के नततो मूनैवेति मूनतायां पंचनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते श
वनास्तीत्यस्ति नास्ति च विवादः मदीयान्तरः प्रागविद्यमानो गैव नुड्यते इत्युक्ते न संतता
चिरंतन्येव मुक्तिरित्यनोगमुक्तौ विवादः इयं मर्यादेयं चेति सीमा विवाद इति षट्प्रकारे

मि० य० च०
२

वविवाहः संनवति षट्प्रकारेपि नृवादेऽश्रयार्थान्यां सीमाया अपि निर्णीयमानवासीमा
निर्णयप्रकरणे तस्यां तेन विः समंताद्भवाः सामंताश्च तस्य सुदिक्कनेन तत्रा मादयस्ते प्रति सी
मं व्यवस्थिता ग्रामे ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तिता गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समंतात्परि
न्यहीतिकायायनवचनात् ग्रामादिशब्देन तस्याः पुरुषाः लक्ष्यन्ते ग्रामः पलायन इति
यथा सामंतग्रहणं च तसं संकाद्य एव लक्षणार्थं उक्तं च कायायन संसक्तकास्तु सामंता
स्तसं संकास्तयोत्तराः संसक्ता सक्त संसक्ताः पद्याका
राः प्रकीर्तिता इति स्वविराट्छाः आदिग्रहणेन मोलो हतयोर्ग्रहणं दृष्टादि लक्षणं च तेनैव
क्तं निष्पद्यमानं ये ह्यंतर्गतकार्यं तदुणाचितैः दृष्टावायदिवा दृष्टास्ते उदृष्टाः प्रकीर्तिताः ये
तत्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरंगताः तन्मूलवाचुते मोला रुषिभिः परिकीर्तिताः उपश्रवण
संज्ञाकार्याख्याने पचिकिताः उद्धरंति पुनर्यस्मादु हतास्ते ततः स्मृता इति गोपागौचारकाः
सीमाक्षणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्ते च म

११२

अंगारो ग्रेरु छिष्टं २

नुनोक्ताः व्याधां छाकनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् व्यालयादा उच्छृत्ती नन्या
श्रवणगोचरानिति स्वलमुत्तनौ नृप्रदेशः उपाधान्यवचः क्रमान्प्रगोक्षदयः सेउर्द्धलप्र
वाहबंधः चैत्यपाषाणादिबंधः आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणं एतानि च प्रकाशाप्रका
शनेदेन द्विप्रकाराणि तथा च मनुः सीमादृष्टांस्तु ऊर्चीतन्यगोक्षश्च किंशुकान् शाल्म
लीशालतालांश्च द्वारिणश्चैव पादपान् गुल्मान् वेणुंश्च विविधं छमीव ह्रीस्त्वलानि च शरान्
ऊर्जकगुल्मांश्च तथा सीमानन इति तडागान्फदयानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च सीमासंधि
शुकार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशरूपाणि उपछन्तानि चान्यानि सीमालिगानि कारा
येत् सीमाज्ञानेन तेषां वीक्ष्य निश्चयेन केविपर्ययं अत्र मनोऽस्तीनि गोवालांस्तु धान्नसमक
पालिकाः करीषपिष्टिकां गारशर्करावालुकास्तथा यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्रुमिर्नस
हयेत् तानि संधिषु सीमायां प्रकाशानि कारयेत् एतैर्लिङ्गैर्नये सीमां राजा विवदमानयो
रिति प्रछन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामंतादिप्रदर्शितैः सीमां प्रतिविच

मि० व्य० च०
२

म
दमानयोः सीमानिर्णयं कथं याजा। तदा पुनश्चिह्नानि न संति विद्यमानानि वालिं गालिं गत
यासंदिग्धानि तदनिर्णयोपायमाह। सामंतावासं ग्रामाश्च चारोऽष्टौ दशापि वा रक्तस्रग्ध्रस
नाः सीमानयेयुः क्षितिधारिणः। सामंताः शर्वाकलक्षणाः समग्रामाश्च चारोऽष्टौ दशापि वा द
द्येवं समसंख्याः प्रयासः तत्रामीणारक्तस्रग्ध्रिणोरक्तं वरधरा मूर्ध्नि रोपितक्षितिखंडाः सामा
नंनयेयुः प्रदर्शयेयुः। सामंतावेति विकल्पानि धनं स्मृत्यंतरोक्तसाक्ष्यमिप्रायं यथाह म
नुः। साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णय इति। तत्र साक्षिणानिर्लेखं मुखं तदनावेसा
मंतानां तदुक्तं। साक्ष्यनावेतु च चारोग्रामाः सीमांतवासिनः। सीमाविनिर्णयं कथं। प्रयतार
जसन्निधाविति। तदनावेतसं सक्तादीनां निर्लेखं यथाह कात्यायनः। स्वार्थसिद्धौ प्रदृष्टेषु
सामंतेष्वर्थगौरवात्। तसंसक्तैस्तु कर्तव्यप्रचारो नात्र संशयः। संसक्तसक्तदोषेऽतसंसक्ताः
प्रकीर्तिताः। कर्तव्या न प्रदृष्टा स्मुराज्ञा धर्मविक्रान्तेति। सामंताद्यनावेमौलादयो ग्राह्याः।
तेषां मनावे सामंतामौलदृष्टो हतादयः। स्वाचरेषट्प्रकारे। पिका र्या नत्र विचारणे तिका।

१९३

यायनेन क्रमानिधानात्। एतेच सामंतादयः। संख्यागुणोतिरेकेण न वंति। सामंताः साधनं प्र
र्वंतिर्दोषास्फुल्लान्विताः। द्विगुणास्त्रत्तराज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणमता इति स्मरणात्तेच साक्षि
णः सामंतादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः संतः सीमानंतायेयुः। शिरोनिस्ते गृहीतो वी स्रग्ध्रिणो
रक्तवाससः। सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयियुस्ति समंजस इति ममुस्मरणात् नयेयुरिति
बहुवचनं द्योतिरासार्थनिकस्य। एकश्चेडन्नयेसीमां सोपवासः समुन्नयेत् रक्तमात्म्यां च
रधरोन्मिमादाय मूर्धनीतिनारदेनैकस्यान्यनुज्ञानात् योयं नैकः समुन्नयेत् रक्तमात्म्यां च
रधरोन्मिमादाय मूर्धनीतिनारदेनैकस्यान्यनुज्ञानात् योयं नैकः समुन्नयेत् सीमानरः प्रत्येक
नपि गुरुवादस्य कार्यस्य क्रियेषां बहुषु स्थिते चोक्तस्य निषेधः। सत्र नया नमत धर्मविध्य
तिरिक्तविषय इत्यविरोधः। स्वालादिविज्ञानावेऽपि साक्षि सामंतादीनां सीमज्ञान उपायवि
शेषो नारदेनोक्तः। निम्नगापहतोऽश्वेनष्टविक्ला सुनू मिषु तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्गो
दर्शनादिति निम्नगयानद्याऽयं कृतेनापहरणे नोऽश्वेन निस्वस्वानात्प्रकृतानि नष्टानि वालिं

नि० अ० २

गानिथासुमर्यादान्मिषुतत्रतत्प्रदेशानुमानाडमष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनदेशानुमानान्यामाद
रन्त्यसहस्रदंडपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे सागरे इत्येवं विधात्वा माणा प्राथम्येन समस्त
मविप्रतिपन्नाया अस्मात्कालोपलक्षितं कुक्कुर्वनिश्चिनुयुः । एदस्यतिनाचात्र विरोधो दर्शितः
तः । आगमं च प्रमाणं च नो गंकालं च नाम च । नृणां गलहलं चैव ये विदुस्ते त्रसाक्षिणः इति एते
च साक्षि सामंता दयः शपथैः प्राविताः संतः । ऊलादिसमस्तं राज्ञा प्रष्टव्याः यथा ह मनुः ग्रामे
यक ऊलानां तु समस्तं सीमनि साक्षिणः । प्रष्टव्या सीमलिङ्गा नितयोश्चैव विवादिनोरिति ते च दृ
ष्टाः साक्षादयः समस्ता एक मत्पेन सीमनि निर्णयं कुर्युः । तैर्निर्णीतां सीमानं तत्प्रदर्शित सकल
लिङ्गयुक्ता साक्षादिना मान्वितां च विस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च । मनुना ते पृष्टा स्तु यथा क
युः समस्ताः सीमनि निर्णयं । निवृत्तीया नृणां सीमां सर्वं स्तांश्चैव मानत इति । एतेषां साक्षि सामंत प्र
तीनां सीमा चक्रमणदिनादारभ्यथावत्रि पञ्चराजं देविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्येत तदा तत्प्रदर्शना सीमा
निर्णयः । अथ च राजदेविक व्यसनवधिः काथायनेनोक्तः । सीमा चक्रमणे कोशोपादस्येति थैव च त्रि

११४

क्षपक्षसमाहं देवराजिकमिषत इति । व । यदा च मीषा मुक्त साक्ष्यववसात्रि पञ्चान्यंतरे रोगादि दृश्य
ते । अथ वा प्रतिवादिनि निर्दिष्टान्पथिक संख्या गुणा साक्ष्यतर विरुद्धं वचनता तदा ते मृषा नापितया
दंड नीयास्तदाह । अनृते उ पथ क दंडा राज्ञा मध्यमसाहसं । अनृते मिथ्या वदने निमित्तं नृते सति
सर्वे सामंताः प्रत्येक मध्यमसाहसेन च चारिंशदधिके न प्रण पंचशते दंड नीयाः सामंत विषयता चा
स्य साक्षि मौलादीना स्मृत्यंतरे दंडांतर विधानादवगम्यते । तथा व मनुः । यथोक्तं न नयंतस्ति पृथंते स
य साक्षिणः विपरीतं नयंतस्तु दायाः स्फूर्तिशतं दमिति । नारदोऽपि । अथ चेद नृते ब्रूयुः सामंता सीमनिर्ण
ये । सर्वे पथ क पथ क दंडा राज्ञा मध्यमसाहस इति । सामंतानां मध्यमसाहसं दंड मनिधाय शेषाश्चैव नृते
ब्रूयुर्नियुक्ता नृमिकर्मणि । प्रत्येकं उ ऊधन्यास्ते विनेयाः । पूर्वसाहसमिति । तसं स कादिषु प्रथमं साह
समुक्तवान् । मौलादीना मपित मेव दंड माह । मौल उवाच । दयस्त्वयै दंड गथा पथ क पथ का विनेयाः प्र
थमेनैव साहसना नृते स्तिता इति । आदिग्रहणेन गोपसाऊनिक व्याध्वन गोचराणां ग्रहणं यद्यपि
शाऊनिकादीनां पापरतवाक्षिग प्रदर्शन एवोपयोगेन साक्षात् सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव

नैवोक्तः कीर्तितेयदिनेदः स्यादंयास्मूलमसाहसमिति एवमज्ञानादिनाऽन
तवदनेसा ३

मिथेयव
२

षाताषिवसंनवाहं डविधानमुपपद्यतएव अन्तेउपथगुंयाइयेतहं डविधानमज्ञानविषयं वा
ज्ञानांउगृहीतानांनसर्वेनिर्णयंयदि ऊर्ध्वनयावालोनावाहंयास्मूलमसाहसमितिज्ञानविषयेसा
दयादीनांकायायनेनदंडांतरविधानात् तथासाक्षि वचननेदेयमेवदंडुस्तेदयादीनदंडयि
वाधुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः अज्ञानोक्तोदंडयिवाधुनः सीमाविचारयेदिच्छेत्ताच्छेत्ता
उद्यंतुसामंतानन्यामौलादिनिःसह संमिश्रकारयेसीमामेवंधर्मविंडरितिनिर्णयप्रकारसेनैवो
क्तः वा यदाधुनः सामंतप्रवृत्तयोज्ञातारश्चिज्ञानिचनसंतितदाकथंनिर्णयइत्यतआह अना
वेज्ञातविज्ञानोरज्ञासीमः प्रवर्तिताज्ञाहृणासामंतादीनांचेहृदादीनामनावेराडैवसीमः प्रव
र्तिता प्रवर्तितयिता अतर्जावितोऽत्रण्यर्थः ग्रामद्वयमध्यवर्तिनी विवादास्पदी नूतानुवंसमं
वितङ्गास्पयंनूरस्पयमितिउतयोः समर्थतन्मयेसीमालिङ्गानिऊर्याद्यदातस्यानूमावत्यत
रस्योपेकारातिशयोहृश्यते तदातस्येवग्रामस्यकलान्नः समर्थणीया यथाहमनुः सीमाया
मविषयायांस्वयंराडैवधर्मवित् प्रदिशेष्टूमिमेकेषांमुपकारादितिस्ति वा असत्यामा

दोविप

लिगानां

१५

षतद्वजावाशंकायामस्याः स्मृतेर्न्यायमूलताद्योतयितुमतिदेशमाह आरामायतनयामनिपानो
व्याधानवेरमसु एषएवविद्विर्ज्योवर्षावुप्रवहादिषु आरामः पुष्पफलोपचयहेउर्ध्वनागः आ
यतननिवेशनं पलायकटाद्यर्थंविनक्तोन्प्रदेशः ग्रामः प्रसिद्धः ग्रामग्रहणंचनगराहपलह
णार्थंनिपानं पानीयस्नानं कृपवापीप्रवृत्तिक उद्यानंकीडार्थंनिमिः वेरमगृहं एतेषारामादिषु
यामवसामंतसाह्यादिलक्षणोविधिज्ञातव्यः तथाप्रवर्षणोद्धूतकलप्रवाहेश्वतयोर्गृहयोर्मध्येन
ऊलोद्यः प्रवह्यनयोर्वेद्येवंप्रकारेविवादे आदिग्रहणात्सासादादिषुपिप्राचीनएवविधिर्वेदित
व्यः तथाचकाथायनः क्षेत्रकूपतडागानांकेदारारामयोरपि गृहप्रसादावमथनृपदेवगृहेषु
वेति वा सीमानिर्णयमुक्तातत्प्रसंगेनमर्यादाप्रनेदनादौदंडमाह मर्यादायाः प्रनेदेउसीमा
तिक्रमणेतथा क्षेत्रस्यहरणेदंडाअधमोत्रममध्यमाः अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिकासाक्षाएणीन्
मर्यादा तस्याः प्रकर्षणनेदेनसीमातिक्रमेणसीमानमतिउभ्यकर्षणेक्षेत्रस्यच नयादिप्रद
र्शनेनहरणे यथाक्रमेणाधमोत्रममध्यमसाहसाहंदावेदितव्याः क्षेत्रग्रहणंचात्रगृहारामाह

मि० अ० व०

२

पलक्षणार्थं यदा पुनः स्वीयनां याज्ञेयत्रादिकमपहरति तदा द्विशतोदमो वेदितव्यः यथा ह मनु
गृहं तडागमारा मंक्षेत्रवासीषया हरन शतानि पंचदंष्ट्रः स्यादज्ञाना द्विशतोदम इति अपक्रिय
माणक्षेत्रादि न्यस्त्रपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दंडः प्रयोक्तव्यः अतएवाह वधः सर्व
स्वरूपं पुरा निर्वसनां कने तदंगक्षेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसः मिथ्यादि च यः पुनः परक्षेत्रे
सेतुकपादिकं प्रार्थनयार्थदानेन वालक्षानृक्षो निर्मातुमिच्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दं
ड इत्याह न निषेधोऽन्यथा धस्तु सेतुः कल्याणकारक परन्तु मिंदरन्कूपः सत्यक्षेत्रे बहूदक
परकीयान् मिमपहरन्नाशयन् सेतुर्जलप्रवाहबंधः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेधः सवेदीषत्पीडाक
रो बहूपकारकश्च नवति कूपश्चात्यक्षेत्रयापित्रेनात्यवाक्षे बहूदकवेन बहूपकारकोऽतो नैव नि
वारणीयः कूपग्रहणं च वाणीपुष्करिण्याह पलक्षणार्थः यदा पुनरसौ समक्षेत्रवर्तितया बहूदकाक्षे
नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया वाऽन्योपकारस्तदा सौ निषेध इत्यर्थादुक्तं नवति सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं ना
रदेन सेतुश्च द्विविधोक्तः रेवयो वंधस्तथैव च तोयप्रवर्तनास्वेयो वंधः स्यान्न निवर्तनादिति यदा च

२१६

न्यनिर्मितं सेतुं तेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तदंशं न पंचाष्टैव संस्क्रुयति तथा ह
नारदः सर्वप्रवृत्तमुत्तममष्टस्वामिनं उच्यते सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न सतत्फलनाश्रये तन्मते उस्वामि
निपुनस्तद्वश्ये वापि मानवे राजानमा मंत्रततः कुर्यात्सेतुं प्रवर्तनमिति च क्षेत्रस्वामिनां प्रत्यपदिष्ट
मिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह स्वामिने यो निवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयितुं उत्पन्ने स्वामिनो नो गः
तदनावे मदीपते क्षेत्रस्वामिन मनस्फ पगमय्या तदनाविराजानं वायः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयितुं सौ
फलनाश्रयवथ पिउत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो नो गस्तदनावे राज्ञस्तस्मात्प्रार्थनयार्थदानेन वा क्षेत्र
स्वामिनं तदनावे राजानं वा नृक्षाप्येव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः च क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न
प्रतिषेध इत्युक्तं मिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्ता कश्चिद्धिभंतरमाह फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो
न कारयेत् तं प्रदाया कष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् यः पुनः क्षेत्रस्वामि पार्श्वेऽहमिदं क्षेत्रं कृषामी
यंगीकृत्य पश्चादुत्तुति न चान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि कालाहतमीषदलेन विदारितं न स
म्यधीकवापाहंतथापि तस्या कष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्त्यर्हं सामंतादि कल्पितं तावदसौ कर्षकोदाप

मिथ्याव
२

नीयः तच्च क्षेत्रपूर्वकर्षका दक्षिद्यानेन कारयेत् ॥ ३ ॥ इति सीमाविवादः ॥ ४ ॥ व्यवहारपदानां परस्परं
हेतुहेतुमज्ञानावातेषामाद्यमृणादानमिथादिपातक्रमोन विवक्षित इति क्रमेण स्वामिपालवि
वादा निधीयते ॥ माषानष्टौ महिषी सस्यद्यातस्य कारिणी दंडनीया तदर्थं उगोक्तदर्मजा विकं परं स्प
विनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दंडनीया गौस्तदर्थं चतुरो माषांश्च माषद्वयं दंडनीयाः ॥ महिष्यादी
नां धनसंबंधनावात्तस्वामी पुरुषो लक्ष्यते ॥ माषश्चात्र तांत्रिक एणस्प विंशति मोलागः ॥ माषो विंशति मो
र्नगः पणस्प परिकीर्तित इति नारदस्मरणात् ॥ एतच्च ज्ञानविषयं ज्ञानपूर्वकं ॥ पणस्प पादौ द्वौ गान् तद्विगु
णं महिषी तथा ॥ तथा जाविक वसानं पादौ दंडः प्रकीर्तित इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यं ॥ यत्पुनर्नारदेनोक्तं म
षगां द्वापयेदंडं द्वौ माषौ महिषी तथा ॥ तथा जाविक वसानं दंडः स्यादर्थमाषिक इति ॥ पुंस्तुनः प्ररोह
योग्यमूलावशेषनक्षत्रविषयं ॥ ३ ॥ अपराधमिनायेन कविदंडं द्वै गुण्यमाह ॥ नक्षत्रिचोपविष्टानां य
थोक्ता तद्विगुणो दमः ॥ यदि पशवः परस्त्रे सस्य नक्षत्रिचोपविष्टानां निवारितोः शेरते तदा यथोक्ता
दंडा विगुणो दंडो वेदितव्यः ॥ सवसानां पुनर्नक्षत्रिचोपविष्टानां यथोक्ता चतुर्गुणो दंडो वेदितव्यः ॥ वस

न अज्ञामेषु

११७

तां विगुणः प्रोक्तः सवसानां चतुर्गुण इति वचनात् ॥ ३ ॥ क्षेत्रांतरे पश्चांतरे चातिदेशम् ॥ सममेषां विवी
ते पिखरोष्टं महिषी समं ॥ विवीतः प्रचुरष्टणकाष्टेरक्षमाणः ॥ परिगृहीतो नृप्रदेशस्तदुपधातेऽपीतर
क्षेत्रदंडेन समं दंडमेषां महिष्यादीनां विद्यात् ॥ स्वस्थो ह्युश्च स्वरोष्टं तन्महिषी समं ॥ महिषी यत्र यादृशेन
दंडेन तत्र तादृशेनैव दंडेन स्वरोष्टं मपि प्रत्येकं दंडनीयं ॥ समो परोधकश्च स्वरोष्टयोः प्रत्येकं महिषी
उच्यते ॥ दंडः स्यात्पराधमस्य च स्वरोष्टमिति समाहारो विवक्षितः ॥ ३ ॥ परं स्प विनाशे गौमिनो दंडः स
क्तः ॥ इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह ॥ यावत्तस्य विनश्यत्तत्र तावत्स्यात्कृत्रिणः फलं
गोपस्ताडास्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दंडमर्हति सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थं ॥ यस्मिन् क्षेत्रे यावत्पला
धन्यादिकंगवादिनिर्विनाशितं ॥ तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवमीति सामंतेः ॥ परिकल्पितं त
क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः ॥ गोपस्ताऽनीय एव न फलं दापनीयः ॥ गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तं धनदंडसि
हतमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यं ॥ यानष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानिनाशयेत् ॥ न तत्र गोमिनां दंडपालस्तदंडम
र्हतीति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दंडमेवाहति ॥ न ताडनं फलदानं पुनः सर्वत्र

स

मि० व्यव०
२

का गवांशतादमनरीधेनुः स्यात्तद्विशतामृतिः । प्रतिसंवसरंगोपे संदोहश्चाष्टमेदनीति । प्रमादना
शश्रमनुनास्यष्टीकृतः । नष्टं च कृमिनिः श्वहनविषमेमृतं । हीनपुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल
वचितिः । प्रसह्यचौरैरुपहृतान्नदायः । यथाहमनुः । विधुष्युद्धृतं चौरैर्नयालोदाउमर्हति । यदिदे
शेचकालेचस्वामिनः स्वस्यशंसतीति । देवमृतानां धुनः कर्णादिप्रदर्शनीयं । कर्णेचर्मचबालांश्च
वस्त्रिपाद्यनिरोचनां यशुस्वामिषुदद्यात्तुमतेष्वकानिदर्शयति स्मरणान् । ॥ ८ ॥ किंच पालदोषवि
नाशे च पाले दंडो विधीयते । अर्धत्रयोदशायणः स्वामिनो मूल्यमेव च । पालदोषेण यशुविनाशोऽर्धा
धिकत्रयोदशायणं दंडं पालोदायः स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टं यशु मूल्यं मध्यमस्वकल्पितं दंडपरिमाण
र्थः श्लोको न्यतूर्वोक्तमेव । ॥ ९ ॥ गोप्रसंगाजो प्रचारमाह । ग्रामेष्ठयागो प्रचारो नृमिराजवशेन वा
द्विजसृणो धः पुष्याणि सर्वनः । सर्वदा हरेत् । ग्रामेष्ठयाजनेष्ठयान् मूल्यं च महत्वापेक्षया राजा
ह्ययावगो प्रचारः कर्तव्यः । गवादीनां चरणार्थं कियानऽपि नृनां गोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः
द्विजसृणाद्यंतरा नावेगवाग्निदेवतार्थं तुलकाष्टकं सुमानि सर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत् ।

११९

परीणादेशा महे जातरं न वेत् । दै शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुः
शतं ग्रामस्यैव त्रयो रतरं धनुः शतं दृष्ट

लानि च परिहृता देव । गो ग्रथं तुलामेक्षन्वीरुधवनस्पतीनां च पुष्याणि स्ववदाददीत फलानि च
परिहृतानामिति । गोतमस्मरणान् । एतच्च परिगृहीतविषयं । अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्या
पि परिग्रहादेव स्ववसिधेः । यथा ते नैवोक्तं । स्वामी कृच्छ्रकथं विना गपरिग्रहाधिगमेष्टिति । य
सुनरुक्तं । दणं वायदिवाकाष्टं पुष्पं वायदिवाफलं । अनाष्टुष्टिगृह्णानोदस्तुष्टेदनमर्हतीति
तद्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वागवादि व्यतिरिक्तविषयवा । ॥ १० ॥ इदमपरगवादीनां
स्नानासनासनसौकर्यार्थमुच्यते । धनुः शतं परिमितं परीणाहः । सर्वतो दिक्क मनुससस्यका
र्थं कर्वटस्य प्रचुरकंटकसेतानस्य ग्रामस्य देशे शते परीणाहः । नगरस्य बज्ज ननसंकीर्णस्य ध
नुषाचतुः शतपरिमितं मंतरं कार्यं । ॥ ११ ॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणं । ॥ १२ ॥ संप्रथमस्वामि
विक्रयारब्धवद्धारयदमुपक्रमते तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं निक्षिप्तं चोक्तं नष्टं च लक्ष्म्यापह
यवा विक्रीयतेऽसमस्तं यमज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति । तत्र किमिथाह । स्वलनेनान्यविक्रीतं
केचुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाऽदोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः । स्वमात्मसंबधिद्वयमन्यवि

प३

मि० च्यव०
२

क्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभते गृहीयात् अस्वामिविक्रयस्य स्वदेववान् २
वात् विक्रीतग्रहणं दं वा हितयोः सफलं ह्यणार्थं अस्वामिकृतत्वेन उच्यते वा दत्त एवोक्तं अ
स्वामिविक्रयं दानमाक्षिच विनिवर्त्तयेदिति केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो न व
ति तथा हीना न तद्व्यागमोपाय हीनात् रदसि चैकांते संभाव्य इत्यादिपि हीनमूल्येन क
ये वेलाहने वेलाहीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यः दौ कृतस्तत्र च केता तस्करे न वति तस्कर
वहं डादिना अवतीत्यर्थः यथोक्तं इव मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदा ज्ञेयात् प्रकाश
कयतः शुद्धिः केतुस्ते यै रदः क्रयादिति व स्वाम्यनियुक्तेन केता किं कर्त्तव्यमित्यत आह
नष्टापह तमासाद्य हर्त्तरि ग्राहयेन्नरं देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् नष्टमपह
तं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तरि विक्रेतारं नरं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकादिभिः आत्मविश्व
वर्षं राहुदेवं प्राप्स्येति च अथाविदितदेशांतरंगतः कालांतरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाह
रणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयिष्ये च स्वयमेव तद्वन्ननाष्टिकस्य समर्पयेत्तावत्तैवा सौशुद्धेन

ऽत्यंतरेण च
नृत्तं ४

१२०

वतीति श्रीकराचार्येण व्याख्याता नदिदमनुपपन्नं विक्रेतुर्दर्शनाबुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगा
दतो न्यथा व्याख्यायते नष्टापहतमिति नाष्टिकं प्रथयत्युपदेशः नष्टमपहतं वात्सीयं इव्यमासाद्य
केटदस्तस्वज्ञात्तं हर्त्तरं केतारं स्वानपा लादिनिर्ग्राहयेत् देशकालातिक्रमे स्वानपा लाद्यस
न्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक्चलायनां काया स्वयमेव गृहीत्वा तेन्यः समर्पयेत् व हिते
हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह विक्रेतुर्दर्शनाबुद्धिः स्वामी इव्यन्योदमं केता मूल्यमवाप्नो
ति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी यद्यसौ गृहीतः केता न मयेदमपहतमन्यसकाशा क्रीतमिति वक्ति
तदा तस्य केतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति न पुनरसावन्नियोज्यः किंतु तस्य दर्शिते
न विक्रेता सदनाष्टिकस्य विवादः यथा ह नृहस्यति मूले समाहते केता नाति योज्यः कथंचन मूले
न सद्वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति तस्मिन् विधादेय इव स्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य
नष्टापहतस्य गवादि इव्यस्यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशा स्वामी नाष्टिकः स्वीयं इव्यमवा
प्नोति नृपश्चापराधा उक्तं पदं केता मूल्यमवाप्नोति अथासौ देशांतरंगतस्तदा योक्तुं संख्यय १

मि० व्यव०
२

आनयनार्थकालोदेयः प्रकाशवाक्यं कथं नृत्तं वापि समर्पयेत् मूलानयनकालश्च देयस्तत्राधसं
स्वायेति स्मरणात् अथा विज्ञानदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयितुं वैवशुको न चति
असमाहार्यं मूलं तु क्रयमेव विशेषयत् इति वचनात् यदा पुनः साक्षादिनिर्दिष्टं न वा क्रयं न शोध
यति मूलं च न प्रदर्शयति तदा स एव दंडादिता यवति अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वापि विशेषयत्
यद्यपि यो गंधनिने धनं दापोद संच स इति स्मरणात् ॥ ७ ॥ स्वल्पेनान्यविक्रीतमिच्छकं तद्विशु
ना किं कर्तव्यमिति तत्राह आगमेनोपनेगेन नष्टं नाव्यमतेऽन्यथा पंचवंक्षेदमस्तस्य राक्षसेना
विना विते आगमेन कृच्छ्रक्रियादिना उपनेगेन च मदीयमिदं इत्यंतं चैवं नष्टमपहृतं वेति वि
ना व्यसाधनीयं तस्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना विना विते पंचवंक्षेन नष्टं व्यस्य पंचमा
शोदमो नाष्टिकेन राक्षसे देयः अत्र वायं क्रमः पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्ततः केना चौर्यपरि
हारार्थं मूलानाय च विक्रेतारमानयेत् अथामेवं न शक्नोति तदा त्मदोषपरिहाराय क्रयं साधयि
चा इत्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ ८ ॥ तत्स्करप्रच्छादकं प्रत्याह हतं प्रनष्टं यो इव परहस्तादवाशु

१२९

यात् अनिवेद्यं नृपे दंड्यः स उषणवति पणान् हतं प्रनष्टं वाचौरादिहस्तस्त्वयं मनेन मदीयं इत्यम
पहतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दण्ड्यादिना यो गृह्णात्यसौ षडुत्तरां न वति पणान् दंडनीयः तत्स्करप्रच्छाद
कत्वेन उष्टवात् ॥ ९ ॥ राक्षसपुरुषानीतं प्रत्याह शौलुकि कैस्त्वनपादैर्वानष्टापहतमाहतं अर्वाक्स
वसरास्वामी हरेत् परतो नृपः यदा उषुः काधिकारिनिः स्वानरक्षिनिर्वानष्टमपहतं इत्यराजपाश्व
प्रथानीतं तदा संवसरादविक्रयस्य नाष्टिकसत् इत्यमनुयात् ऊर्ध्वपुनः संवसरादजागृह्णीया
न् स्वपुरुषानीतं च इत्यं जनसमूहेष्वोषया वधसंरं गारक्षणीयं यथा दंगोतमः प्रनष्टमस्वामि
कं इत्यराजाय दंडं निक्षपयेत् अर्थाक्यक्षधारे स्वामी परतो नृपनिर्हरेदिति तद्वृत्तदत्तसंपन्नं ब्राह्म
णविषयं रक्षणनिमित्तं षड्भागदिग्रहणं च तेनोक्तं आददीताय षड्भागं प्रनष्टाधिगमात् नृपः दशमं
द्वादशं वापि सनां धर्ममनुस्मरन्ति इतीत्यद्वितीयं प्रथमवसरेषु यथाक्रमं षष्टादयो नागावेदितव्याः
प्रपंचितं चैतत्पुनरुक्तं ॥ १० ॥ मनुके षड्भागदिग्रहणस्य इत्यविशेषेऽपवादमाह पणानेकशफे दद्याच्चतुरः
पंचमानुषे महिषो ह्यगवां दौ दौ पादपादमकाविके एकशफेऽश्वादौ प्रनष्टाधिगते स्वामी राक्षसे रक्षण

कमधिगम्यरा
क्षेप्रब्रह्मवि
स्वायं संवसरं
राक्षसद्वयमिति
यत्पुनर्मनुना
विध्यात्तरमुक्तं
प्रनष्टस्वामिदं

मि० व्य०
२

निमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् मानुषे मानुष्यजातीयेष्वेवं च पणान् महिषोष्ट्रगवोरक्षणा निमित्तं प्रत्येकं द्वा
द्वौ पणौ अजाविके पुनः सर्वत्र पादं पादं दद्यादिति सर्वत्रानुषङ्गते अजाविकमिति समासनिर्देशे पिपा
दं पादमिति वीक्षावलात् प्रत्येकं संबन्धे गम्यते इति अस्वामिविक्रयप्रकरणं ॥ ३ ॥ अधुनाविहितविधि
तमार्थं दद्यात्प्रयत्नया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानाप्रदानिकमिति च लङ्वातिधानद्वये दानारव्यवहारप
दमभिधीयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं दत्ताद्वयमसम्पत्तयः पुनरादावुमिच्छति दत्ताप्रदानिकं नाम व्य
वहारपदं हितदिति असम्पत्तयविहितमार्थाश्रयेण द्रव्यदत्तापुनरादावुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ता
प्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् दानारव्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं विहितमार्थाश्र
यत्वेन तत्प्रतिपक्षस्तत्तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मन्यथाहुः कं सवति दत्तस्यानपकर्मस्य पुनरा
दानं यत्र दानारव्यविवादपदे तद्दत्तानपकर्मत्वे दद्यादेयादिने देनचतुर्विधं यथाह नारदः अथ देयमदे
यच दत्तं मेव व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्थाश्रयं तत्र देयमिदं निषेधदानक्रियायोग्यमुच्यते
अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हं यत्पुनः प्रकृतिस्तेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते अद

चादत्त

१२२

तत्र यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते तदेतसंक्षेपतो निरूपयितुमाह स्वकृतं वा विरोधेन देयं दारसुतादते
नान्वये सति सर्वस्ववान्यास्मै प्रतिश्रुतं स्वमात्मीयकृतं वा विरोधेन कृतं वा नुपरोधेन कृतं च नर
णावशिष्टमिति यावत्तद्दद्यात् तद्भरणस्यात्प्रकथ्यात् तथा च मनुः दृष्टौ च मातापितरौ साधीना
र्यसुतः शिशुः अप्यकार्यज्ञानं कृत्वा भर्त्तव्यामनुरञ्जनीति स्वकृतं वा विरोधेनेत्यनेनादेयमेकवि
धं दर्शयति स्वदद्यादित्यनेन वास्वन्तानां सवाहितयाचितकाऽधिसाधारणनिक्षेपणापचानामप्य
देयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितं यत्पुनर्नारदेनाष्टविधमदेयानामुक्तं अवाहितयाचितकमाधिः सा
धारणं च यत् निक्षेपः पुत्रदारच सर्वस्ववान्वये सति आपस्वपिदिकष्टा सुवर्त्तमानेन देहिना आ
देयान्याकराचार्याः यवान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति न ददेयमात्रा निप्रायेण न पुनः स्ववान्वा निप्रा
येण पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्ववस्त्वसंप्राप्तात् अवाहितादीनां स्वरूपं च प्रागेव प्रपञ्चितं स्वद
द्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्ववाविशेषेण देयवप्रसंगे प्रतिषेधमाह दास्तुतादते दारसुतव्यतिरि
क्तं स्वदद्यान्न दारसुतमिदं यर्थः तथा पुत्रयौत्राद्यव्यये विद्यमाने सर्वधनं न दद्यात् पुत्रानुत्पाद्यसंस्क

मि० व्य० व०
२

यदृष्टिचैषां प्रकल्यायदिति स्मरणात् तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिष्कृतमन्यस्मिन् देयं ॥ ३ ॥ ए
वं दारमुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसंगाद्देयधनग्रहणचप्रतिग्रहीत्राप्रकाशमेव कर्तव्यमिथाह ॥
प्रतिग्रहप्रकाशः स्वास्त्वावरस्य विशेषतः देयं प्रतिष्कृतं चैव दत्तानापहरेत्पुनः प्रतिग्रहणं प्रतिग्रह
सप्रकाशः कर्तव्यो विवादनिराकरणार्थं स्वावरस्य विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यं तस्य सुवत्
कृद्विददात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् एवं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह देयं प्रति
ष्कृतं चैव यद्यस्मै धर्मात् प्रतिष्ठितं तत्र स्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात् प्रकृतो न तत्र त्वति प्रकृते पुनर्न
दातव्यं प्रतिष्कृत्याप्यधर्मसंयुक्ता यनदद्यादिति गौतमस्मरणात् दत्तानापहरेत्पुनः न्यायमार्गे
ण यदत्तं तस्मै विधमपि पुनर्न पदत्तव्यं किंतु तथैवानुमत्तव्यं यत्पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षो
डशप्रकारमपि प्रत्याहत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं सवति नारदेन च दत्तं समविधं प्रोक्तमदत्तं षोड
शात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विदत्तं पण्यमूल्यं नृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्येक प्रकारतः
स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः अदत्तं तु सत्यको धशो क रो स्नेहात् प्रत्येक प्रकारतः स्त्री

१२३

स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः अदत्तं तु सत्यको धशो क रो स्नेहात् प्रत्येक प्रकारतः स्त्री
रीदासव्यथासंख्ययोगतः बालमूढास्वतंत्रात्तामनोमत्तापवर्जितं कर्तमिमेदं कर्मेति प्रतिष्ठितं २
तेष्ठयाचयत् अत्र पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहितो यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तस्मै
तमिति अयमर्थः पण्यस्य क्रीत इव स्य यन्मूल्यं दत्तं नृतिर्वेतनं कृतकमेणेदत्तं उष्ट्रावंदि
वारणादिन्योदत्तं नृतिर्वेतनं कृतकं कर्मणेदत्तं उष्ट्रावंदि स्नेहात् उष्ट्रपुत्रादिन्योदत्तं प्रत्ये
क प्रकारतः उपकृतवत्ते प्रत्येक प्रकाररूपेण दत्तं स्त्रीशुक्लं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिन्यो यदु
त्तं यच्चादष्टार्थं दत्तं तदेतस्मै विधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयं न येन बंधिग्राहादिन्यो
दत्तं क्रोधनपुत्रादिचैरनिर्यात्तमाद्यान्यस्मै दत्तं पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तं
उक्तौ चैतत्कार्यं प्रतिबंधुनिरासार्थमधिकृत्येत्योदत्तं परिहासेनोपहासेन दत्तं एकोपि स्व
इव मन्यस्मै ददात्यन्योपि तस्मै ददातीति दानव्यथासः छलयोगतः शतदानमनिसंका
यसहस्रमिति परिभाष्य ददाति वा लेनाप्राप्तषोडशवर्षणामूढेन लोकवेदाननिज्ञेन

मिथ्यव
२

अस्वतंत्रेण पुत्रदासादिना आर्त्तेनैव न रोगानि नृत्तेन मत्तेन मदनीयमत्तेन उन्मत्तेन वा तिका
काङ्क्षन्मादयस्तेन वा अपवर्जितं दत्तं यथायमदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञा
नेष्टया दत्तं अचतुर्वेदाय चतुर्वेदे ह मिथ्य क्तवत्ते दत्तं यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध
वृत्तादौ विनियुञ्जानाय दत्तं मिथ्य वषोडशप्रकारमपि दत्तं मत्तं मिथ्य चत्ते प्रयादरा
णीयत्वात् आर्त्तदत्तस्या दत्तं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं स्वस्तेनैव न वा दत्तं आर्त्तं
धर्मकारणात् अदत्तानुमते दाप्यस्तस्मिन्नात्र संशय इति कात्यायनस्मरणात् तथेदं म
परं संक्षिप्तार्थं च न सर्वविवादसाधारणं योगाधमनविक्रीतयोगदानप्रतिग्रहं यस्य
वाप्यपधिपक्षेन सर्वविनिवर्तयेदित्योगउपाधियोगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादान
प्रतिग्रहाः कृतास्तु यथा धिविगमे क्रयादीनि विनिवर्तयेदित्यर्थः यः पुनः षोडशप्रकारम
प्यदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्द्वौ नारदेनोक्तं गृह्णात्यदत्तं यो लोनाद्यश्चादेय
प्रयच्छति अदेयदायको ददत्यस्तथा वत्तप्रतिष्ठक इति व॥ इति दत्ता प्रदायकं नाम प्र॥

१२४

करणं ॥ व॥ ॥ क्रीतानुशयः कथ्यते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं क्रीचामूल्येन यः पण्यं क्रेता
न वक्तुमन्यते क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यत इति तत्र च यस्मिन्नहतिपण्यं क्रीतं तस्मि
न्नेवाप्यविकृतमिति द्वितीयादिदिनेषु प्रत्यप्येति विशेषः स्तेनो वाक् द्वितीयेऽङ्गिददक्रेतामू
ल्यात्रिंशं त्रामावदेहेतुद्विगुणं तृतीये क्रियरतः केतुरेव तदिति परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः एत
च्च बीजादिव्यतिरिक्तोपनोगविनश्चरवस्तुविषयं बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणावधिरित्याह द
शैकपंचसमाहमासद्विअर्धमासिकं बीजायोऽवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुसांपरीक्षणं बीजं व्रीह्यादि
बीजं अयो लोहं वास्यो बलीवर्द्धादिः रत्नमुक्ताप्रवालादिस्त्रीदासीदोह्यमहिषादिपुमान्दासः
एतेषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्य
सम्पक्कं बुद्ध्याऽनुशयो भवति तदा दशाहाद्यनंतर एव क्रयनिवृत्तिः न पुनरूर्ध्वमिथ्य पदेशप्र
योक्तव्यं यत्र मनुवचनं क्रीचाविक्रीयवा किंचिद्यस्य हानुशयो न वेत्तः सोऽतर्दशाहात इत्यदद्या
च्चैवाददीतवेति तडक्कलोहादिव्यतिरिक्तोपनोगाऽविनश्चरगृहहेतयानशयनासनादिविषयसा

मि० च० व०
२

वचैतदपरीक्षितक्रीतविषयं यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रथम्यणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे
न प्रथम्यणीयं तदुक्तं क्रेतापण्यपरीक्षेत प्राकस्वयं गुणदोषतः परीक्ष्य निमतं क्रीतं विक्रेतुर्न नवे
त्युनरिति ॥ दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादेरपि परीक्षणमाह ॥ अग्नौ सुवर्णमहीणरज्जुते द्विपले
शते ॥ अष्टौ त्रपुणिसीसे च ताम्रे पंचदशायसि ॥ वज्रौ प्रताप्यमानं सुवर्णमहीयतेतः कटकदिनि
र्माणार्थं यावत्स्वर्णकारं हस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रथम्यणीयं इतरथा ह्ययं दाप्यादंडाश्च रज्जु
ते उशतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं हीयते ॥ अष्टौ त्रपुणिसीसे च शतद्वयं उवर्तते ॥ त्रपुणिसीसे च
शतपले प्रताप्यमाने षोडशानि हीयंते ॥ ताम्रे पंचदशायसिता प्रेशतपले पंचपलानि ॥ अयसि द
शपलानि हीयंते ॥ अत्रापि शतद्वयं कास्यस्य त्रपुत्रां मयो निवा तदनुसारेण ह्ययः कल्प्यः ॥
अतोऽधिकद्वयकारिणः शिल्पिनो दंडा ॥ ७ ॥ शते दशपला वृद्धि रौर्षका र्णसस्त्रके ॥ मध्ये पंचपला
स्त्रे स्त्रे त्रिफलामना ॥ कचिकं वलादि क्रीयंते तस्मिन् तपले दशपला वृद्धि र्वेदितव्याः ॥ एवका
र्णसस्त्रनिर्मितपटादौ वेदितव्यं ॥ मध्येऽनतिस्त्रस्त्रनिर्मितपटादौ पंचपला वृद्धिः सुस्त्रस्त्ररचिते शते त्रिफला ॥ १२५

वृद्धिर्विद्व्या ॥ एतच्चाप्रक्षालिनवासोविषयं ॥ ७ ॥ इत्यांतरविशेषमाह ॥ कार्मिके रोमवदे च त्रिशङ्गाः क्षयो
मतः नक्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वक्त्रेषु च ॥ कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितं ॥ यत्र निष्पन्ने पटे रुचकस्व
स्तकादिकं चित्रस्त्रैः ॥ क्रियते तत्कार्मिकमिच्छ्यते ॥ यत्र प्रावारादौ रोमणि बध्यंते स रोमबंधः ॥ तत्र त्रि
शङ्गमो नागः क्षयो वेदितव्यः ॥ कौशेये कोशप्रभवे ॥ वक्त्रेषु वृद्धिश्च निर्मितेषु च सनेषु वृद्धिश्च सौन
स्तः ॥ किंतु यावद्वयनार्थं कुविदादित्योदत्तं तावत्तदेयं ॥ ८ ॥ इत्यानाद्यात्प्रतिद्वयद्वयवृद्धिप्रतिपा
दनाशक्तैः सामान्येन क्रासवृद्धिज्ञानोपायमाह ॥ देशकालं च नो गंच ज्ञावा तष्टे बला बला इत्याणां क
शला ब्रूयुर्यत्र दाय्यमसशयं ॥ शालहौ मादौ इत्येनष्टे क्रासमुपगते इत्याणां कशला इत्यवृद्धिर्या
निज्ञादेशं कालमुपनोगं ॥ तथा नष्ट इत्यस्य बला बलं सारासारतां च पराद्वयकं ल्ययं तितदसश
यं शिल्पिनो दायाः ॥ १० ॥ इति क्रीतालुशयप्रकरणं ॥ ७ ॥ १० ॥ सांप्रतमन्फपेयाश्चुश्रूषारमपरं वि
वादमनिधुतमुपक्रमते ॥ तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं ॥ अन्फपेयं तु शुश्रूषायस्तान् प्रतिपद्यते ॥ अशुश्रू
षा न्फपेयं तद्विवादपदमुच्यते इति आज्ञाकरणं शुश्रूषातासंगीत्यपश्चाद्योनसंयादयति तद्विवा

मि० अच०
२

दयदमन्फयेयाशुश्रूषारवां। शुश्रूषकश्चपंचप्रकारः। शिष्योऽन्तेवासी नृतकोधिकर्मकदास इति ते।
षामाद्याश्चचारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते। तेचशुनकर्मकारिणः। दासाः पुनर्यहजातादयः पंचदशप्रका
राः गृहदाराशुविस्तानरथाऽवस्करशोधनाद्यशुनकर्मकारिणः। सदिदंनारदेनस्पष्टीकृतं। शुश्रू
षकः पंचविधः शास्त्रदृष्टो मनीषिनिः चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपंचकाः। शिष्यान्तेवासिहन्त
तकाश्चउर्थस्त्वधिकर्मकता। एतेकर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहकादयः। सामान्यमस्वतंत्रवसेषामाहु
र्मनीषिणः। जातिकर्मकतस्त्वकोविशेषोऽस्तिरेवच। कर्मपि द्विविधं क्रेयमशुनं शुनमेवच। अशु
नंदासकर्मोक्तं शुनं कर्मकतास्मृतं। गृहदाराश्चविस्तानरथावस्करशोधनः। गृहगिस्पृशोहि
ष्टविण्मूत्रग्रहणोक्तं। इष्टतः स्वामिनश्चांगेरुपस्तानमथाततः। अशुनं कर्मविक्रेयशुनमत्यद
तः परमिति। तत्रशिष्योवेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिष्यसिद्धारथी मूलेनयः। कर्मकरोति। सनृतकः
। कर्मकर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकता। अशुनिस्तानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थगर्भादिकं। अवस्करगृह
मार्जितपांश्चादिचयस्तान। उक्तं न्यागः। नृतकश्चात्रविधः। तदुक्तं। उतमस्वायुधीयोऽत्रमध्यम

१२६

दाहितः स्वामिनात्रयः मोक्षिसामहन्तश्चण्ड्युदः२

सुकृषीवलः। अधमो नारवाही स्यादित्येवंत्रिविधो नृत इति। दासाः पुनः गृहका तस्तथा क्रीतो ल
ष्योदायाडपगतः। अनाकालनृतस्तर्द्धप्राप्तः पाण्डितः। तवाहमिच्छपगतः प्रव्रज्यावसितः कृत
। नक्तदासश्चविक्रेयस्तथैववडवाहृतः। विक्रेतावात्मनः शास्त्रेदासाः पंचदशः स्मृताः। गृहेदास्या
जातो गृहकातः। क्रीतो मूलेन लक्ष्यः। प्रतिग्रहादिना। दायाडपगतः पित्रादिदासः। अनाकालनृ
तोडर्द्धिद्वयोदासत्रायामरणाद्वहितः। आहितः स्वामिनाधनग्रहणेनाधितानीतः कणमोचने
नदासवमन्फपगतकणदासः। दुष्टप्राप्तः समरेविक्रियगृहीतः पणेजितः यद्यस्मिन्निवादेप
राजितो हंतदावदासोनवामीतिपरिजाप्यजितः। तवाहमिच्छपगतस्तवाहंदास इति स्वयंसंप्रति
पन्नः। प्रव्रज्यावसितः। प्रव्रजातः। कृतः। कृतएतावकालं वंदास इत्युक्तपगमितः नक्तदासः स
र्वकालं नकार्यमेवदासवमन्फपगम्ययः प्रतिष्ठः। वडवाहृतो वडवागृहदासीतया हृतस्तज्जोने
नतामुदाह्यदासवेनप्रतिष्ठः। यथात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवंपंचदशप्रकारा य
त्तुमनुना। धजाहृतो नक्तदासो गृहकाः क्रीतदन्निमौपैत्रिको दंडदासश्च ससेतेदासयोनय इति स

मि० व्य०
२

सविधचमुक्तं तत्रेषां दासवप्रतिपादनार्थं ननु परिसंख्यार्थं तत्रैषां शिष्यंते वासिस्तकाधिकर्मकदा
 सांतां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता। आह तत्राप्यधीयतल्लक्ष्मचासैन्यवेदयेदिना। अधिक
 मकृतकानां चेतनप्रकरणे वक्ष्यते। योथावक्तुं रुते कर्मतावत्तस्य उवेतनमिथादिना। व॥ दास
 सांते वासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह। बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते। स्वामिप्राणप्रदो
 नक्तथागातन्निष्क्रयादपि। बलाद्वलावष्टं नेनयोदासीकृतः। यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः। अपिश्राष्ट
 दाहितो दत्तश्च स उच्यते। यदि स्वामी न मुच्यति तर्हि राज्ञामोचयितव्यः। उक्तं च नारदेन। चौरा पंह
 तविक्रीताये च दासीकृता बलात्। राज्ञामोचयितव्यास्तदास्य तेषु हिनेषु तद्वति चौरव्याघ्राद्यव
 रुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षयसावपि मोचनीयः। तदिदं सर्वदा सांतां साक्षरणं दास्य
 निवृत्तिकारणं। यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राण संशयात्। दासवाप्तविमुच्येत पुत्रनागं लने
 तचेति नारदस्मरणत्। नक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते। अनाकालं तत्तक्त
 दासौ तु तन्निष्क्रयात् यद्गृहीत्वा स्वामिना आदितो। यच्च दत्ताधनिनोत्तमस्मान्मोचितस्तस्य निष्क्रया
 नक्तथागादासनां दास्य स्वामिप्रव्ययावउपपुक्तं तावद्वा मुच्येते आहितर्षदासौ॥

१२७

अद्विकस्य प्रथमं पणानुच्यते। नारदेन विशेषोक्तः। अनाकालं ततो दासानुच्यते गोयुगं ददत्।
 संनक्षितं यत्तुर्निक्षेपेन तत्तु ध्येत कर्मणा। नक्षस्योक्ते पणास्योक्तं दासः प्रमुच्यते। आदितो
 पि धनं दत्वा स्वामी यद्येन मुच्यते। कृणुत सो दयं दत्वा कृणीदास्यात्प्रमुच्यत इति। तथा तवाह मि
 थपगतः युद्धप्राप्तपण्डितस्तक्तकवडवाहतां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं तेनोक्तं। तवा
 ह मिथपगतो युद्धप्राप्तः पण्डितः। प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुत्य कर्मणा कृतकालव्यपगमा
 कृतकोपि विमुच्यते। नियदावडवायास्तु मुच्यते वडवाह तद्वति दासेन सदसंभोगनिरोधादिय
 र्थः। तदेव गृह्णात क्रीतल्लक्ष्मदायप्राप्तासविक्रयिणं स्वामिप्राणप्रदानात्तत्प्रसादरूपसाक्षरण
 सकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति विशेषकारणाननिधनात्। दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः। स्व
 दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कंधदादाय तस्यासौ निद्या कुं नं सदानसा। साक्षतानिः स
 पुष्पानिर्भर्द्यन्निर्वाकिरेत्। अदास इति चोक्तात्रिः प्राङ्मुखं तमवास्तु केदितितेनैवोक्तं। व॥ प्रब्र
 ज्यावसितस्य उमोक्षो नास्तीत्याह। प्रवज्यावसितो राज्ञो दास आमरणं तिकः। प्रब्रज्या संन्यासस्ततो

मि० अ० व०
२

वसितः प्रकृतः अनन्तपगतप्रायश्चित्तश्चेज्ज्ञा एवदासो न वति मरणमेव तदा सवस्यातो नंतरा
प्रतिमोक्षोस्ति॥ ७॥ वर्षावेहयादास्यं च स्वा माह॥ वर्षा नामानुलोमेन दास्यं प्रतिमो मतः॥ ब्राह्म
णादीनां वर्षा नामानुलोमेन दास्यं॥ ब्राह्मणस्य ह्यत्रियादयः॥ ह्यत्रियस्य वैश्यश्च वैश्यस्य शूद्रश्च
वमाउलोमेन दासनावो न वति॥ न प्राति लोमेन॥ स्वधर्मयागिनः पुनः परिब्राह्मकस्य प्रतिमो मेना
पि दासवमिष्यत एव॥ यथा ह नारदः॥ वर्षा नामानुलोमेन दासवं न विधीयते॥ स्वधर्मयागिनो न्यत्र
दारवदासतामतेति॥ ८॥ अंते वा सिधर्मानाह॥ कुरुशिलोपि निवसेत्तत्कालं गुरोर्गृहे॥ अंते वा
सीगुरुप्राप्तनोक्तं नस्तत्कालप्रदः॥ अंते वा सीगुरोर्गृहे कुरुकालं वर्षवत्तुष्टयमायुर्वेदादिशिल्प
शिक्षार्थं च भृदेव सामीतियावदंगीकृतं तावत्कालं वसेत्॥ यद्यपि वर्षवत्तुष्टया दवीगे वलशा पेक्षित
शिल्पविद्यः॥ कथं निवसेत्॥ गुरुप्राप्तनोक्तं नः गुरोः सकाशात्प्राप्तनोक्तं नयेन सतथोक्तः॥ तत्कालं प्र
दः॥ तस्य शिल्पस्य फलमाचार्ययि प्रददातीति तत्कालप्रदः॥ एवं नूतो वसेत्॥ नारदेन विधीयत्र दशितिः
स्वशिल्पमिच्छन्ताहर्तुं बांधवानामनुज्ञया॥ आचार्यस्य वसेदंते कुरुवाकालं सुनिश्चितं॥ आचार्यः शि

१२५

शे२

क्षयेदेनं स्वगृहे दत्तनोक्तं॥ न चान्यकारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्॥ शिक्षयंतमसं दुष्टं यत्र आचार्यं
परिच्यजेत्॥ बलाघासयितव्यः स्यादध्वं धौ च सोहति॥ शिक्षितोपि कृतकालं मने वासी समाप्नुय
त्॥ तत्र कर्मचयं कुर्यादाचार्यस्येव तत्कालं॥ गृहीतशिल्पः समये कुरुवाचार्यप्रदक्षिणं शि
क्षितश्चात्र मान्येन मते वासी निवर्त्तत इति॥ वधशोऽत्र ताडनार्थः॥ दोषस्य ल्यवत्॥ ९॥ इत्यन्तपेया
शुश्रूषारथं विवादपदं॥ १०॥ संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते॥ तस्य चलक्षणं नारदेन व्यतिरेकमु
खेन दर्शितं॥ पाषंडनैगमादीनां स्थितिः समयउच्यते॥ समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति पा
रिनाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्म अत्यतिक्रमः॥ परिपालनं तद्यतिक्रम्यमाणं वि
वादपदं न वतीत्यर्थः॥ तदुपक्रमार्थं किंचिदाह॥ राजा कुरुवापुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य॥ तत्र त्रैविध्यं
वृत्तिमद्भूयास्वधर्मः पाल्यतामिति॥ राजा स्वपुरे उग्रदौ स्थानं धवलगृहादिकं तत्र ब्राह्मणान्यस्य स्वा
पथिवा तद्ब्राह्मणप्राप्तं त्रैविध्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भूद्विरण्यादिसंपन्नं च कुरुवा स्वधर्मो वर्षा प्रा
मनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो न वद्विरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात्॥ ११॥ एवमिच्छुक्ते

मि० व्यव०
२

सौर्यकर्तव्यं तदाह। निऊधर्माविरोधेन यस्तु सामर्थ्यिको न वेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्य धर्मो राजकृत
श्रुत्या श्रौतस्मार्तधर्मानु एमर्देन समया निष्यन्नो यो धर्मो गोप्रचारो दकरक्षणदेवगृहपालनादिरू
पः सोऽपि यत्नेन पालनीयः। तथा राजा च निऊधर्माविरोधेनैव यः सामर्थ्यिको धर्मो यावत्पथिकं नोड
नंदेयमस्मदरातिमंडलं उरंगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः सोऽपि रक्षणीयः॥ ब॥ एवं सयधर्मः प
रिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दंडमाह। गण इत्यहरेद्यस्तु संविदं जंघयेच्च॥ यः। सर्वस्वह
रणं कृत्वा तं राष्ठादि प्रवासयेत्॥ यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबंधि साधारणं इव मपहर
तिसंविन्नमयस्तां समूहकृतां॥ राजकृतां वा यो लघयेदतिक्रामेन्न दीयं सर्वधनमपह
र्यस्वराष्ठादि प्रवासयेत् निष्कासयेत्॥ अयंच दंडोऽनुबंधाद्यतिशये इष्टव्यः॥ अनुबंधाद्यत्यवे
ड॥ यो ग्रामदेशसंधानं कृत्वा सयेन संविदं विसंवादे न्नरो लोनां तं राष्ठादि प्रवासयेत् निगृह्य दाप
येदेनं समयव्यतिचारिणं॥ चतुः सुवर्षाणि कृत्वा तमानं च राजकृतमिति मनु प्रतिपादितदंडानां
निर्वासनचतुः सुवर्षाणि कृत्वा तमानं च तृष्मि न्यतमोऽतिशक्त्या च पेक्षया कल्पनीयः॥

१२९

ब॥ इदंच तैः कर्तव्यमिच्छाह॥ कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनां। गणिनां मध्ये ये समूहहितव
दनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानां तर्गतैरनुसरणीयं॥ अन्यथा दंड इच्छाह॥ यस्तत्र विपरीतः स्या
सदाप्यः प्रथमं दमं॥ यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादि वचनप्रतिबंधकारी सराज्ञा प्रथमं साह
संदंडनीयः॥ ब॥ राजा चैव गणेषु वर्तनीयमिच्छाह॥ समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्ज
येत् सदानमानसकारैः पूजयिष्यामही पतिः। समूहकार्यं निर्हस्यर्थं स्वपाश्वर्षा प्राप्ता नृगणिनो नि
वर्तितात्मीयप्रयोजनान्नदानमानसकारैः सराज्ञापरितोष्य विसर्जयेत्॥ ब॥ समूहदत्तापहारिणं प्रा
प्ताह॥ समूहकार्यं प्रहितो यत्नेन तत्तदप्ययेत्॥ एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्थयेत् स्वयं। समूहका
र्यार्थं महाऊनैः प्रेरितो राजपार्श्वे यद्यस्त्रहिरण्यादिकं लभते तदप्राप्यित एव महाऊनैः न्यो निवेद
येत्॥ अन्यथा लक्षादेकादशगुणं दंडं दापनीयं॥ ब॥ एवं प्रकारश्च कार्यचिंतकाः कार्य इच्छाह॥ धर्म
ज्ञाः श्रुचयोऽनुशानवेद्युः कार्यचिंतकाः। कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनां। श्रौतस्मार्तधर्मज्ञावा
हान्यंतरशौचयुक्ता अर्थेषु लुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः। तेषां वचनमितरैः कार्यमिच्छेत्तदादरा

मि० व्यव०
२

र्थधुनर्वचनं ॥ ७ ॥ इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मश्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह ॥ श्रेणिनैगमपाषंडिगणानाम
पयविधिः जेदतैषानृपोरक्षेत्पूर्ववृत्तिचयालयेत् ॥ एकपण्यश्रित्योपजीविनः श्रेणयः नैगमायेवेदस्या
नृप्रणीतवेनप्रामाण्यमिच्छेत्तिपाशुपतादयः पाषंडिनोयेवेदस्यप्रमाणमेवनेछतिनशादसौगतादयः
गणोत्रतेआयुधादीनामेकमोपजीविनां ॥ एषांचउर्विधानामप्ययमेवविधियोनिजधर्माविरोधेनेथा
दिनाप्रतिपादितः ॥ एतेषांचश्रेण्यादीनांनेदंधर्मव्यवस्थानृपोरक्षेत् ॥ पूर्वोपानाचवृत्तिचयालयेत् ॥ इतिसं
विद्यतिक्रमप्रकरणं ॥ ७ ॥ संप्रतिवेतनस्यानपाकर्मख्यव्यवहारपदं प्रस्तूयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं
नृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ॥ वेतनस्यानपाकर्मतद्विवादपदं स्मृतमिति ॥ अस्मार्थः ॥ नृ
तानां वेतनस्यवक्ष्यमाणोक्तोक्तो दानादानविधिक्रमोयत्र विवादपदे तद्वेत्तनस्यानपाकर्मैक्य
ते तत्र निर्णयमाह गृहीतवेतनः कर्मयुक्तं द्विगुणमावहेत् ॥ अगृहीते समं दद्यात् नृथैरक्षय उपस्क
रः ॥ गृहीतं वेतनं येनासौ सांगी कृतं कर्मयुक्तं अर्कवर्तु द्विगुणं नृतिस्वामिने दद्यात् ॥ यदा पुनरस्फुप
गतं कर्माऽगृहीत एव वेतनेयुक्तं तदा समं यावद्वेत्तनमन्यपगतं तावद्वाप्येन द्विगुणं यदांगी कृ

१३०

तानृतिंदवावलाकारयितव्यः ॥ कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कायेद्वानृतिं वलादिति नारदवचनात् ॥ नृ
तमपितेनैवोक्ता ॥ नृताय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमं ॥ आदौ मध्ये वसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितमि
ति तैश्च नृथैरुपस्कर उपकरणं लांगलादीनां प्रग्रहयोक्तादिकं यथाशक्त्यारक्षणीयमितरथा कृष्या
दिनिष्पद्यनुपपन्नैः ॥ ७ ॥ नृतिमपरिच्छिद्ययः कर्मकारयति तं प्रयाह ॥ दायस्तु दशमं नागं वलिङ्ग्य पशु
सस्यतः ॥ अनिश्चित्य नृतिं यस्तु कारयेत् समं हीक्षिता ॥ यस्तु स्वामी वलिगोमीक्षेत्रिको वाऽपरिच्छिन्नवेत
नमेव नृथं कर्मकारयति ॥ तस्माद्यालिङ्ग्य पशुसस्य लक्षणा कर्मणो यद्विच्छंतस्य दशमं नागं नृतयेम
हीक्षिताराज्ञादापनियः ॥ ७ ॥ अनाकृतकारिणं प्रयाह ॥ देशकालंचयोतीयाह्वानं कुर्याच्च योन्या
तत्र स्यात्स्वामिनश्चुदधिकं देयं कृते धिके ॥ यस्तु नृथः पण्यविक्रयाद्युचितं देशकालंच पण्यविक्रया
द्युक्तं नृदण्यदिनो ह्ययेत् ॥ तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाजमन्यथा यथाद्यतिशयसाध्यतया हीनं करो
ति ॥ तस्मिन्नृतके नृतिदानं प्रतिस्वामिनः छंदश्छानवेद्यावद्विच्छतितावद्दद्यान्न पुनः सर्वमिव नृति
मिथर्थः ॥ यदा पुनर्देशकालानि ज्ञतयाधिको लाजः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नायानृतेरधिकमपि धनं

मिथ्यव
२

स्वामिना नृणां यदा तथ्यं ॥ ७ ॥ अनेक नृणां साध्यकर्मणि नृतिदानप्रकारमाह ॥ यो यावत्कुरुते कर्मता
वत्तस्य उवेतनं ॥ उनयोरप्यसाध्यवेसाध्यकृत्याद्यथाक्रमं ॥ यदा पुनरेकमेव कर्मनियतवेतनमुजाभ्यां
क्रियमाणमुनयोरप्यसाध्यश्रेष्ठ्याध्यायमिनवाडनाभ्यां अपिशष्टाक्षजनिरपियद्दिनपरिसमा
पत्तं तदा यो नृयो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कृतकर्मनुसारेण मध्यस्वकल्पितं वेतनं दे
यं ॥ न पुनः समं न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिनाषितत्वाद्दानमिति मंतव्यं ॥ साध्ये उजाभ्यां
कर्मणि निर्वर्तिते यथाक्रमं यावत्परिनाषितं तावडनाभ्यां देयं ॥ न पुनः प्रत्येकं कुरुते वेतनं ॥ नापि
कर्मनिरूपणपरिकल्प्यदेयं ॥ ८ ॥ आयुधीयतारवाहको प्रयाह ॥ अराजकं दैविकं नष्टं नाडं दाप्य सु
वाहकः ॥ प्रस्थानविघ्नकश्चैव प्रदायो द्विगुणं नृति ॥ न विद्यते राजकं दैविकं यस्मादस्य तत्तथो
क्तं तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदानाशानुसारेण सौतं नाडं दापनीयः ॥ तदाह ना
रदः ॥ नाडं यस्मात्तमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ॥ दाप्यो यत्र नश्येत्तदैव राजकता हत इति ॥ यः पुन
र्विवाहाद्यर्थमंगलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौ पथिकं कर्म प्रागंगीकृत्य तदानीं न

१३१

करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरेति ॥ तदानौ द्विगुणं नृतिदाप्यः ॥ अयं ता कर्षदेउ कर्मनिरोधक
किंच ॥ प्रकांते सप्तमं नागं चतुर्थं पथिसंयजन् ॥ नृतिमर्धपथे सर्वं प्रदाप्य स्याज्जकोपिच प्रकांते
ऽध्यवसितप्रस्थाने स्वांगीकृतं कर्म यस्य कथा सो नृतेः सप्तमं नागं दाप्यः ॥ न नृत्रैव विषये प्र
स्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणं नृतिदानमुक्तमिदानीं सप्तमो नाग इति विरोधः ॥ उच्यते ॥ नृयो
तरोपादानावसंनवे स्वांगीकृतं कर्म यस्य कथा ॥ तस्य सप्तमो नागः ॥ यस्तु प्रस्थानलग्नसमया
एव यजति तस्य द्विगुणं नृतिदानमिदं विरोधः ॥ यः पुनः पथि प्रकांते गमने वर्तमाने सति क
र्म यजति ॥ स नृते श्वउर्थं दाप्यः ॥ अर्धपथे पुनः सर्वं दापनीयः ॥ यस्तु याजकः कर्म यजंतं
न्याजयति स्वामी इवेति प्रदेशे सा च पिपूर्वोक्तसप्तमो नाग इति कर्तव्यं ॥ दापनीयः ॥ एतच्चाव्या
धितादिविषयं ॥ नृतो ना नौ न कृत्याद्योदयं कर्म यथोदितं ॥ स दंड्यः ॥ कृष्णलान्छेन देयं तस्य
वेतनमिति ॥ यदा पुनर्वाधुपगतेऽंतरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति ॥ तदा लनन एव वेत
नं ॥ आर्चस्तु कृत्या स्वस्वः स नृथा नाषितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापि कालस्य स्वलने तैव वेतनमि

था

नि० व०
२

तिमनुस्मरणत् यस्त्वपगतयाधिः स्वस्त्वएव आलस्यादिना स्वारब्धं कर्मात्मनो न करेति परेण चानस
मापयति नतस्मै वेतनं देयं यथाह मनुः यथोक्तमार्तः स्वस्त्वोवायस्तकर्मनकारयेत् नतस्य वेतनं
देयमत्यो न स्यापि कर्मण इति ॥ ४ ॥ इति वेतनादानप्रकरणं ॥ ४ ॥ अधुना श्रूयत समाकयारब्धं
विवादपदमधिक्रियते तत्र रूपं च नारदेनातिरिक्तं अहं वधुशिलाकाद्यैर्देवनं जिह्वाकारितं पण
क्रीडावायोनिश्च पदं धृतं समाकयामिति अक्षाः पाशकाः वधुश्चर्मपदिका शलाकादंतादिमये
दीर्घचतुरस्राः आद्यग्रदणाश्चतुरंगादिक्रीडासाधनं करिचतुरंगरथादिकं गृह्यते तैरप्राणिनिर्यदे
वनं क्रीडापणपूर्वकाक्रियते तथा वयोनिः पक्षिणिः ऊर्कटादिनिः वशशान्मेषमहिषादि
निश्चप्राणिनिर्यपणपूर्विका क्रीडाक्रियते तदुक्तं यथा कर्म धृतं समाकयारब्धं विवादपदं धृ
तं च समाकयश्च धृतं समाकयं तदुक्तं मनुना अप्राणिनिर्यक्रियते तदुक्तं धृतं मुच्यते प्राणिनिः
क्रियमाणस्तु सविज्ञेयः समाकय इति ॥ ४ ॥ तत्र धृतं समाधिकारिणो हनिमाह अहं शतकं धृतं
सन्निकः पंचकं शतं गृह्णीयाद्भूतं कितवादिन शतं शतं परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पि

१३२

तः पणोऽहं उच्यते तस्मिन् अहं दत्तं दत्तं शतपरिमितं तदधिकपरिणावाहं द्रियं स्यात् सौ शत
कं हृदि तस्माद्भूतं कितवात् पंचकं शतमात्मा हृत्पथं वसन्निको गृह्णीयात् पंचपणा आद्यो यस्मिन्
शते तत्र पंचकं तदस्मिन् हृद्याय ज्ञेयादिना कन् इति गृह्यविंशतितमं नागं गृह्णीयादित्ये
र्थः सन्निकितवनिवासार्थं यस्यास्य सौ सन्निकः कल्पिताकादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुचितं
योपजीवी सन्नपतिरुच्यते इतरस्मात्पुनरपरिपूर्वशतिकं हृदे कितवाद्दशकं शतं कितवस्य
दशमं नागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ ४ ॥ एवं कृतं हृदिना सन्निकेन किं कर्तव्यमिति ॥ ससम्यक्
लितो दद्याद्दशकं नागं यथा कृतं जितमुज्ज्वलयेत्तत्रे दद्यात्संयं वचः क्षमीय एवं कृतं हृदिनाधि
कारी सशस्त्राद्भूतं कितवेत्योरहितं सस्मै राज्ञेयथा संप्रतिपन्नं शं दद्यात् यथा कितं यद्वा त
दुग्रहयेद्दधकग्रहणेनासेनादिना च पराजितं सकाशाद्दुष्टं च तद्वत्तं कैत्रे कथिने सन्निको
दद्यात्तथा क्षमीयं च संयं वचो विश्वासायं धृतं कारिणं दद्यात् तदुक्तं नारदेन सन्निकः कौये
तदुक्तं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति ॥ ४ ॥ यदा पुनः सन्निको दपयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा दपयेदित्या

२३

मि० व्य०
२

ह॥ प्राप्तेन पतिना नागे प्रसिद्धे धर्ममंडले। कितं स सनिके स्वाने द। पयेद न्यथानु। प्रसिद्धेऽप्रसिद्धे
राजाध्यक्षसमन्विते सनिके सहिते कितव समाके सनिके न चराङ नागे दत्ते राजाध्वर्त्तकितवमवि
प्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत्। अन्यथा प्रसन्नं सनिके रहितेऽप्रदत्तं राजा नागे दत्ते कितं पणं जैत्रे न दा
पयेत्॥ ३॥ कृत्यपराङ्मयवप्रतिपन्नो निर्वयो पायमाह॥ इष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि। दृ
तव्यवहाराणां इष्टारः सन्यास्त एव कितवा एव राजानियोक्तव्याः। तत्र तत्र श्रुताध्ययन संपन्नादि
नियमोऽस्ति। साक्षिणश्च दृष्टे दृष्टकारा एव कार्याः। न तत्र स्त्री बाले। दृष्टं कितवेत्यादि निषेधोऽस्ति॥ ४॥
॥ क्वचिद्वृत्तं निषेधुं दंडमाह॥ राजा सचिवं निर्वस्यः। कृताहो पक्षिदेवेनः। कटैरक्षादि निरूपयि
धनाचमतिवचनादेउना॥ मणिमंत्रौ षष्ठादिनये दीव्यतिताश्च न पदादिनां कयिवा राजा स्वराष्ट्र
निर्वासयेत्। नारदेन उनिर्वसने विषे शो उक्तं। कृताहो देविनः पापान् राजा राक्षादिवासयेत्। कंठे
क्षमा लामा सन्यस्ये पाविनयः स्मृत इति। यानि च मनुवचना निश्चत निषेध पराणि। दृत्तं समाकृत्य
चेवयः। कृत्या कारयेत्तवा। तान् सर्वान् घातयेद्वा जाश्रुं श्रुद्विङ्गं लिङ्गिन इत्यादीनि तान्यपि क

१३३

राक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसनिके रहित दृत्तविषय तयाच योज्यनि॥ ५॥ दृत्तमेकमुखं क
र्यं तस्करज्ञानकारणात्। यत्पूर्वोक्तं दृत्तं तदेकमुखं एकमुखं प्रधानं तस्य दृत्तस्य तत्र थोक्तं कार्यं। राजाध्यक्षा
धिष्ठितं राजाकारयितव्यमिति। तस्करज्ञानकारणात्। तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायसश्चौ
र्याङ्गिनिधन एव कितवानवेत्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यं॥ ६॥ दृत्तधर्मसमाकृत्येऽतिदिशन्नाह। ए
ष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिदृत्ते समाकृत्ये। एतदेतत्किं कठं देरियादिना यो दृत्तधर्म उक्तः स एव प्राणिदृत्ते मध्व
मेषमहिषदि निर्दृते समाकृत्य संज्ञिके ज्ञातव्यः॥ ७॥ इति दृत्तसमाकृत्या स्वप्रकरणं॥ ८॥ इदानीं
वाक्यारूपं प्रसूयते तत्र दणं चोक्तं नारदेन। देशजाति कुलादीनामा क्रोशं न्यग संयुतं। यद्वचः प्रति।
क्तं लार्थं वाक्यारूपं तद्वचने। इति देशादीनामा क्रोशं न्यग संयुक्तं। उच्चैर्नाषणमाक्रोशः। न्यगं मवद्यं
तद्वचनं यद्युक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्देशकं तनार्थं वाक्यं तदाक्यरूपं कथ्यते। तत्र कलहप्रियाः खलु
गौडा इति देशाक्रोशः। नितो नं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः। कुरचरिताननुविश्वामित्रा इ
ति कुलाक्षेपः। आदिग्रहणाच्च विद्याशिल्पादिनिंदया विद्वद्भिर्यादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते तस्य च दंडः

सि० व्यव०
२

तारतम्यार्थनिष्ठुरादिनेदेनत्रैविध्यमनिधायतत्तद्वर्णनेनैवोक्तं निष्ठुराश्लीलतीव्रवातदपित्रिविधं स्मर
नंगौरवानुक्रमात्तस्यदंडोपि स्यात्क्रमात्तुक्तः साक्षेपं निष्ठुरं कौशल्यमश्लीलं न्यंगसंयुतं पतनीयैरुपाक्रोशौ
स्तीव्रमाकुर्मनीषिण इति तत्रधिगम्य सर्वं काव्यमिच्छादिसाक्षेपं अत्र न्यंगमिच्छाऽसम्भवं च न मिच्छा
दगमनं तच्छक्यमश्लीलं सुरापोसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं च वस्तीवं तत्र निष्ठुराक्रोशोभव
त्विषयेदंडमाह स्यासथान्यथास्तौत्रैर्मूनांगेन्द्रियरोगिणां क्षेपं करोति चेदं पणानर्द्धत्रयोदशा
न्मूनांगाः करचरणादिविकलाः मूनेन्द्रियाः श्रोत्रादिरहिताः रोगिणोऽश्वर्मप्रवृत्तयस्तेषां सत्ये
नाऽसत्येनाऽन्यथास्तौत्रिणचनिंदार्ययास्तुत्या यत्रनेत्रयुगलदीन एवाधश्चक्यते तत्रयं यत्रपु
नश्चक्षुष्मानेवाधश्चक्यते तदं यं यत्रविकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्कथ्यते तदन्यथास्तौ
त्रैवविधैर्यः क्षेपं नर्त्तनं करोत्यसावर्धधिकधादशणान्दंडनीयः काणं वाप्यथवारवंकुमन्यवा
पितथाविधं तथ्येनापि ब्रूवन्दाप्येदंडं कार्षापणावरमिति यन्मनुवचनं तदतिदृष्टं त्रिवर्णविषयं
यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदाशतं दंडं नीयाः इति तेनैवोक्तं मातरं पितरं जायान्नात

१३४

गुरुषु

रंश्च शृंगरं आहारयन् शतं दाप्यः पंथानं चाददु रोरिति एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधयांच
जायायां दृष्टव्यं ॥ अश्लीलक्षेपेदंडमाह अग्निगंतास्मिन्नगिनां मातरं वा तवेतिह शपन्तं दापयेत्तत्र
जापंचविंशतिकं दमं वदीत्यां नगिनी मातरं वा अग्निगंतास्मीति शपत्तमन्यवाचकायां नगिनेत्ये
वं शपन्तं राजापंचविंशतिकं पणानां पंचाधिका विंशतिर्यस्मिन् दंडे सतथोक्तः तदमं दापयेत् ॥
एवं समानगुणेषु वर्त्तुं दंडमनिधाय विषमगुणेषु दंडं प्रतिपादयितुमाह अर्धमेष्टुष्टिगुणः पर
स्त्रीक्ष्णमेष्टुच अर्धमेष्टाक्षेष्टुपेक्षया मूनदृष्टादिगुणेष्वेदंडऽपूर्ववाक्ये पंचविंशतेः प्रकृतवातद
पेक्षया र्धः सार्धं दशपणात्मको दृष्टव्यः परनार्या सुपुनरविशेषेण द्विगुणः पंचविंशत्यपेक्षयैव पं
चाशत्यणात्मको वेदितव्यः तथोक्तमेष्टुचस्वापेक्षयाधिकश्रुतं दृष्टेष्टुदंडः पंचाशत्यणात्मक एव ॥
वर्णितो मूर्ध्ववसिक्तादीनां च परस्परक्षेपेदंडकल्पनामाह दंडप्रणयनं कार्यं चर्षजाय तत्राधरैः
वर्षाद्राक्षणादवः जातयो मूर्ध्ववसिक्तायाः वर्णश्च जातपश्चवर्णजातयः उत्तराश्वधराश्चोत्तराधराः व
र्षजातयश्च उत्तराधराश्च वर्षजाय तत्राधरास्तैर्वर्षजाय तत्राधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दंड

मिथ्यव
२

स्यप्रणयनं प्रकर्षणं नयनम् न वदितव्यं तच्च दंडकं नयनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानं उत्तराधरना
वापेक्षयेव कर्तव्यमिति व्यवगम्यते यथाह मूर्धावसिकं ब्राह्मणाधीनं क्षत्रियाडं क्षत्र्याकुं शपब्राह्मणः
क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पंचाशत्पणदंडाकिंचिदधिकं पंचाशत्पणात्मकं दंडमर्हति क्षत्रियोऽपि तमाकुं
शपब्राह्मणाक्षेपनिमित्तात्पंचाशत्पणदंडाह न पंचसप्ततिमेव दंडं मूर्धावसिकोऽपि तावाह तमेव दंडं अर्हति
मूर्धावसिकां वष्टयोः परस्परक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दंडो वेदि
तयोः एव मन्त्राश्च दनीयं ॥ ७ ॥ एवं सर्ववर्षविषये दंडमतिक्षयवर्षानामेव प्रतिजोमानुलोमाक्षेपे दं
डमाह प्रतिजोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणादमा ॥ वर्षानामनुलोमेन तस्मादर्धहानितः अपवादा
अधिक्षेपाः प्रतिजोमेनापवादाः प्रतिजोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययो
र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्यद्विगुणपदोपात्तपंचाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतपणास्त्रिगुणाः सार्धशतप
णादंडावेदितव्याः ऋक्सं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं किं काक्षेदनेन न वति यथाह मनुः शतं ब्राह्मण
माकुं शपक्षत्रियो दंडमर्हति वैशेषाधर्धशतं देवा ऋक्सुवधमर्हतीति विदुः ऋक्सुवधोरपि क्षत्रियादनं

१४५

तैरेकांतरयोस्तु न्यून्यायतया शतमधर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यं ऋक्सुवधैश्चाक्रो
शे शतं आनुलोमेन नुवर्षानां क्षत्रियविदुः ऋक्षाणां ब्राह्मणेनाक्रोशे तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्तात्
शतपरिमितात्क्षत्रदंडोऽतिवर्षमर्धस्यार्धस्याहानिकं वा अवशिष्टं पंचाशत्पणं च विंशत्यर्धत्रयोवृश
पणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दंडनीयः तडकं मनुना पंचाशद्ब्राह्मणो दंडः क्षत्रियस्यातिशंसने वैशे
स्यादधर्धपंचाशद्विदशको दमर्हति क्षत्रियेण वैशे ऋक्षे वा कुक्षे यथाक्रमं पंचाशत्पणं च विंशतिको
दमो वैशे च ऋक्षाक्रोशपंचाशदिदानीयं ब्राह्मणराजान्यवक्ष्ये क्षत्रियवैश्योरिति गौतमस्मरणात्
विदुः ऋक्सुवधोरिवामवस्वजातिं प्रतिनवतदतिमनुस्मरणात् ॥ ८ ॥ पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकं याद बाज
ग्रीवानेत्र सक्किविनाशे वाचिके दमः शतसदधिकः पादनासाकर्षकरादिषु वाक्कादीनां प्रत्येकं
विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव वाज्जिनीये वरूपे शयः शतपरिमितदंडो वेदितव्यः पादा
नासादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचिके विनाशे तदधिकं सप्तशतस्यार्धतदधिकं तद्यस्यास्य
स्यसौ तदधिकः पंचाशत्पणको दंडो वेदितव्यः ॥ ९ ॥ किंच अशकस्तु वदन्नेव दंडीनीयः पणान्द

मि० अ० व०
२

श। तथा शक्तः प्रतिबुद्धाद्यः क्षेमाय तस्य उ० यत्पुनर्जरादिना क्षीणशक्तिं स्वधाकाद्यंगनंगं करोमीत्येवंश
पथसौदशयणानुदंडनीयः यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्वयदाक्षिपया सो पूर्वोक्तशानादिदंडोत्तर
काजंतस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिबुद्धाद्यनीयः ॥ ब ॥ तीव्राक्रोशेदंडमाह ॥ पतनीयकृतेपेदंडो म
ध्यमसाहसः उपपातकयुक्ते उदाप्यः प्रथमसाहसं पाति यदेतत्तिव्रह्मिहयादिनीर्वर्तिनामाक्षेपे
मध्यमसाहसोदंडः उपपातकसंबन्धे पुनर्गोष्ठस्त्वमसीत्येवमादिक्षेपे प्रथमसाहसं दंडनीयः ॥ ब ॥
किंच त्रैविद्यतपदेवानां क्षेपत्रयमसाहस्यः ॥ मध्यमोक्तानि प्रगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः त्रैविद्यावेद
त्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसोदंडः ॥ ये पुनत्रात्मणमूर्धावसिक्तादिजानीनां प्र
गाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसोदंडः ॥ ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसोदंडो वेदित
व्यः ॥ ब ॥ इति वाक्यारुष्यनामविवादपदं ॥ ब ॥ * ॥ दंडपारुष्यं संप्रति प्रस्तूयते तत्स्वरूपं च नारदे
नोक्तं ॥ परगात्रे धनिद्रो ह्येह स्तपाद्युधादिनिः ॥ तस्मादिनिश्चोपधानोदंडपारुष्यमुच्यते इति परगा
त्रेषु स्वावरुणं गोमात्मकं द्रव्येषु हस्तपादाद्युधैरादिग्रहणाद्वादिनिर्योनिद्रो ह्येहिसंनतः ॥ खोत्या

१३६

दन्तथा तस्मिन्नात्रादिग्रहणादङ्कः पंकपुरीषादिनिश्चय उपपातः संस्पर्शनरूपं मनोऽः खोत्याह
नंतडनयदंडपारुष्यं दंडतेऽनेनेति दंडो देहस्तेन यस्यारुष्यं विरूढीकरणं ऊंगमादेर्द्वयस्य तद्व
डपारुष्यं तस्य चावगौरणादिनेदेन त्रैविध्यमनिधाय हीनमध्यमोत्तमद्वयरूपकमत्रैविध्यासुन
स्त्रैविध्यं तेनैवोक्तं ॥ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रममात्रं ॥ अवगौरणनिः संगपातन
ह्येतदर्थैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ॥ त्रीण्येव साहसान्याजस्तत्र केटकशोधने
इति ॥ निः संगपातनं निः शोकप्रहरणं त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसानि दंडपारुष्य
णीत्यर्थः ॥ तथा वाग्दंडपारुष्यायोरुनयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहेयोर्मध्येयः ॥ क्षेमतेन तस्य दंडाना
वः किं बुद्ध्येव ॥ तथा पूर्वकलहे प्रवृत्तस्य दंडगुरुत्वं ॥ कलहे च बध्वैरानुसंधातरेव दंडना
क्तं ॥ तथा ॥ रूयोरपराधविशेषापरिज्ञानेदंडः समः ॥ तथा श्रपवादिनिरार्था
णामपरोक्षेते सक्तनाएव दंडदपनेधिकारिणः ॥ स्तेषामशक्तवैतानूराजः ॥ घातयेदेव ॥ नार्थं गृहीय
दिद्येवंपंचप्रकाराविधयस्तेनैवोक्ताः ॥ विधिः पंचविधस्तु कएतयोरुनयोरपि ॥ पारुष्ये सति संनतः ॥

सि० व्य०
२

नेरुषयोर्धयोः समान्यतेयः। इमातदंडनागोतिवर्तते। पूर्वमाक्षारयेद्यस्तुनियतं स्यात्सहोवनाक। प
श्चाद्यः सोऽप्यसकारिपूर्वेऽविनयोगुरुः। द्योरापन्नयोस्तुत्यमनुवक्ष्याति यः। उत। सतयोर्दंडमात्रोति
पूर्वोवायदिवेतएः। पारुष्यदोषाहतयोर्द्युगपसंप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेत्तल्लक्षणेन विनयः स्यात्समस्तयो
ः। श्रपाकपंडचंडालचंगेषुवधृतिषु। हस्तिपत्राद्यदासेषुगुर्वाचार्योतपेषुच। मर्यादातिक्रमेसद्योद्या
तएवानुशासनं। यमेवत्यतिवर्तेरनेतेसंतकनंतृषु। सएवनिर्णयंकृत्यान्नतद्धिनयनाग्रपः। मलाह्ये
तेमनुष्णान्धनमेषामलात्मकं। अतस्तान्श्चातयेद्राजानार्थदंडेनदंडयेदिति। एवंभूतदंडपारुष्य
निर्णयपूर्वकवात्तदंडप्रणयनस्यतत्त्वस्वरूपसंदेहेनिर्णयदेउमाह। आसाक्षिकहतेचिक्किर्युक्किनि
श्चागमेमव। दृष्टव्योव्यवहारस्तुक्कटचिक्कित्तोनयात्। यदाकश्चिद्दहस्यदमनेनाहतइतिराज्ञेति
वेदयत्तितदाचिक्कैर्युक्किनिश्चानपगतैर्जिगैर्युक्कराकारणप्रयोक्तृनएत्यालोचना। तमेकया आगमेन
चकनप्रवादेनचशष्पाद्व्येनवाक्कटचिक्कित्तसंभावनातयात्परीक्षकार्या। च। एवंनिश्चितेसाधन
विशेषेणदंडविशेषमाह। नस्मएकरजः। स्पशेदंडोदशयणः स्मृतः। अमेध्यपार्श्वेनिष्कृतस्यशनेदि

२३७

६२

गुणस्ततः समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्त्वतमेषु च । हीनेष्वर्द्धमो मोहमदादिभिरदंडनं न स्मनापंके
नरेणुनवायः परस्पर्शयद्यसौ दशपणं दंडं पः । अमेधमिति त्रंश्रक्षेत्रे भानखके शकृत्सर्वितृषु
कासुक्तो विष्टादिकंच गृह्यते । पार्थिवः पादस्य पश्चिमो नागः निष्कृतं मुखनिःसारितं कुलैतैः स्पर्शनेषु
र्वा दशपणा द्विगुणो विंशतिपणो दंडो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शतिष्ठुनः कायायनेन विशेष उक्तः ।
छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्य सचतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्द्ध्विचिष्टगुणः स्मृत इति आद्यग्र
हणाद्यसाश्रुकास्मृगमजा गृह्यते । एवं नूतः पूर्वोक्तो दंडः सवर्षविषये दृष्टव्यः । परनायासुचावि
शेषेण न यो तमेषु स्वापेक्षया अधिकं श्रुतं तत्र तेषु पूर्वोक्ता दशपणा द्विंशतिपणाश्च दंडा द्विगुणो दंडो वे
दितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया नूनं श्रुतादिषु पूर्वोक्त स्यार्द्धमः पंचपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोह
श्चित्तवैकल्यं । मदः मद्यपानजन्यो वस्त्रविशेषः । आदिग्रहणाद्गृहावेशादिकं एतैर्युक्तेन न स्मा
दस्पर्शने कृते पि दंडो न कर्तव्यः ॥ ७ ॥ प्रातिलोम्यापरोधे दंडमाह । विप्रपीडा करं छेद्यं गमत्रात्स
णस्पतः । उज्ज्वलप्रथमो दंडः संस्पर्शे उत दर्शिकः । ब्राह्मणानां पीडा करमत्रात्सणस्वहस्त्रियादेर्य

मि० व्य० २

धमसाहसः गमननोक्तननाषणनिरोधेनेत्रस्य आदिग्रहणाजिक्तायाश्चप्रतिनेदनेकंधरायीवावाज
प्रसिद्धः सक्किऊरूसेषाप्रथेकंनंऊनेमध्यमसाहसोदंडः ॥ ७ ॥ अपिच ॥ एकंक्षतांबऊनाचयथोक्ता
द्विगुणोदमः ॥ यदाधुनर्बहवोमिलिताएकस्यागनेगादिकंकुर्वन्ति तदायस्मिन्नयस्मिन्नपराधेयोदं
डउक्तस्तत्रतस्माद्विगुणोदंडः प्रथेकंवेदितव्यः ॥ अतिक्रूरवातेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधेतस्येवस
वर्षविषयेनिहतस्यदंडजातस्यवाक्यारुषोक्तक्रमेणहानिदृष्टिचकत्ययेत् वाक्यारुषेयएवोक्ता
प्रतिलोमानुलोमतः ॥ तएवदंडपारुषेराज्ञाकार्यायथाक्रममितिमनुस्मरणात् ॥ ८ ॥ कलहापहतं
तत्रेनप्रचर्पणीयमपहतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तोदंडोदेयः ॥ ९ ॥ उःखमुत्पादयेद्यस्तुसमु
खानऊव्ययं दण्डोदंडचयोयस्मिन्नकलहेसमुदाहृतः योयस्यताडनाडः खमुत्पादयेत्तस्यब्रह्म
शोषणाद्यौषधार्थंचयोव्ययः क्रियतेतंदद्यात् समुखानंब्रह्मशोषणंयस्मिन्नकलहेयोदंडस्तंचद
द्यान्नसमुखानऊव्ययमात्रं ॥ १० ॥ परगात्रानिशोदेदंडमुकानंतरंबहिरंगार्थनाशेदंडमाह ॥ असिधाते
तथाछेदेनेदेऊड्यावयानने पणान्दण्यः पंचदशविंशतितथयेतथा मुजरादिनानऊड्यास्यानि

देयंदंडश्चिउ
णस्तः कलह
वर्षमानेयद्येन
तंदंडः

१३ ए

धातेविदारणेहैधीकरणेचयथाक्रमेपंचपणोविंशतिपणश्चदंडोवेदितव्यः ॥ अवयाननेधुनः ऊड्या
स्येतेत्रयोदंडाः समुच्चिताग्रह्याः धुनः ऊड्यसंपादनार्थंचधनंस्वामिनेदद्यात् ॥ ११ ॥ अपिच ॥ उःखोत्पा
दगृहेद्रव्यंक्षिपन्नाणहरंतथा षोडशाद्यः पणान्दण्योद्वितीयोमध्यमंदमं परगृहेडः स्वजननंकट
कादिद्रव्यंप्रक्षिपन्षोडशपणान्दंड्यः प्राणहरंधुनर्विषतुङ्गादिकंप्रक्षिपन्मध्यमसाहसंदंड्यः
॥ १२ ॥ पश्चानिशोदेदंडमाह ॥ उःखेवशोणितोत्पादेशाखांगछेदनेतथा दंडः कुक्ष्यपश्चनाडिपणप्र
तिक्रमात् कुक्ष्याणंपश्चनामकाविहरिणप्रायाणांताडनेनडः खोत्पादनेऽसृक्प्रावणेशाखांगछेद
नेक्षिपणप्रवृत्तिर्दंडः क्षौपणोयस्यदंडस्यसक्षिपणः ॥ क्षिपणप्रवृत्तिराहिर्यस्यदंडगणस्यासौक्षिपण
तिः सचदंडगणोक्षिपणश्चतुःपणः षष्ठ्यपणोष्टपण इत्येवंरूपेनधुनर्क्षिपणस्त्रिपणश्चतुःपणपंच
पणइति कथमितिचेडुच्यतेअपराधगुरुवातावत्प्रथमदंडाकुरुतरमुपरितमंदंडत्रिनयमवगम्य
ते तत्रवाश्रुतत्रिवादिसंख्याश्रयणहरंश्रुतक्षिसंख्याथाएवाभ्यासाश्रयणेनगुरुचसंपादनमिति
निरवद्यं ॥ १३ ॥ किंच ॥ लिंगस्यछेदनेमृद्यौमध्यमौमृत्यमेवच महीपश्चनामेतेषुस्थानेषु द्विगुणोदमः त
नेशाखाशक्षेनवात्रप्राणसंचाररहितंशृङ्गादिकंलक्ष्मणेअंगानिकरचरणप्रवृत्तीनिशाखावांगंचशाखांगतस्यछेदः

मिथ्यव
२

षां कुक्ष्यपश्चान्तिगच्छेदनेमारणे च मध्यमसाहसो दंडः स्वामिते च मूत्रादद्यात् महापश्चनानुनर्गो
गऊ वा किंप्रसूतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितमावणादिति मितेषु पूर्वोक्ता दंडादिगुणो दंडो
वेदितव्यः ॥ ७ ॥ स्वावराभिज्ञे दंडमाह ॥ प्ररोहिशाखिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे ॥ उपजीव्य
माणं च विंशतेर्दिगुणो दमः ॥ प्ररोहा अंकरास्तथ्यः शाखाः प्ररोहिणो याचिन्नाः पुनरुक्षाः प्रति
कांडं प्ररोहंति ताः शाखावटादीनां येषां ते प्ररोहिशाखाछेदने यतो मूलशारवा निर्गच्छन्ति सस्कंधा
स्तस्य छेदने समूलच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपण दंडादारभ्य पूर्वदंडोत्तरसरो दंडो दिगु
णः ॥ एतदुक्तं नवतिविंशतिपणश्च चारिंशत्पणोऽतिपण इत्येवं त्रयो दंडा यथाक्रमं शाखाछेद
नादिष्वपराधेषु तवन्तीति ॥ अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यमाणामादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
पूर्वोक्ता एव दंडा ॥ अनुपजीव्या प्ररोहिशाखिषु पुनर्ह्येतेषु कल्प्यं ॥ ८ ॥ दृष्टे विशेषां प्रत्याह ॥ चैय
स्मशानसीमा सुषुण्णस्थाने सुरालये ॥ जानकमाणं दिगुणो दमो दृष्टेयविश्रुते ॥ चैथादिषु ज्ञाता
नां दृष्टाणां शारवाछेदनादिषु पूर्वोक्ता दंडादिगुणः ॥ विश्रुते च पिप्लवलाशादिके दिगुणो दंडः ॥

शी ५

१४०

॥ ७ ॥ गुल्मादीन् प्रत्याह ॥ गुल्मगुच्छकुपलताप्रतानौषधिवीरुकां ॥ पूर्वस्मृता दर्धदंडः स्थानेषु केषु कर्त्तव्ये
गुल्मांश्च नतिदीर्घनिविडलतामालयादयः ॥ गुच्छावलीरूपा प्रसरलप्रायाः ऊरुदकादयः कुपा
करवीरादयः सरलप्रायाः लतादीर्घयायिन्योऽह ॥ क्षातिमुक्ता प्रवृत्तयः ॥ प्रतानाः कांडप्ररोहरहितः
सरलयायिन्यः सारिवा प्रवृत्तयः ॥ औषधः फलपाकावसानाः शालिप्रवृत्तयः ॥ वीरुधः छिन्ना अ
पयाविविधं प्ररोहंति गुडवी प्रवृत्तयः ॥ एतेषां पूर्वोक्ते स्थानेषु विकर्त्तव्ये छेदने पूर्वोक्ता दंडा वेदितव्यः
॥ ८ ॥ इति दंडपारुष्यप्रकरणं ॥ ७ ॥ संप्रतिसाहसं नाम विवादपदव्याविरव्यासुस्तद्वत्तत्वावदा
ह ॥ सामान्यद्वयप्रसन्नहरणासाहसं स्मृतं ॥ समान्यस्य साक्षरणस्य यथेष्ट विनियोगानर्हत्वा वि
शेषेण परकीयस्य वा द्वयस्यापहरणं साहसं ॥ उक्तः प्रसन्नहरणात् प्रसन्नहरणात्तत्वावष्टने सह
रणादितियावत् ॥ एतदुक्तं नवति ॥ राजदंडं ऊनाक्रोशचोद्योद्य राजपुरुषे तऊन समक्षं यकिंचिन्मा
रणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वसाहसमिति साहसजहणं ॥ अतः साक्षरणधनपरधन
योर्हरणस्यापि तत्तावष्टनेन क्रियमाणत्वासाहसमिति ॥ नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृत्तं सह

मिथ्यवर
२

साक्रियते कर्मयुक्तिं विषयद्वयैः। तस्मात्समिति प्रोक्तं स हो वलमि हो च त इति तदिदं साहसं चो
र्यवाग्दुपासुषस्त्रीसंग्रहे व्यासक्तमपि वलद्वयविष्टे नोपाधितो नित्यत इति दंडातिरेकार्थं प्रथ
गनिधानं तस्य च दंडवैविध्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिने देनं त्रैविध्यमनिक्षयतल्लक्षणं तेनैव विष्टं
तस्युनस्त्रिविधं केयं प्रथमं मध्यमं तथा उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं प्रथमं फलमूलोदक
दीनां हेतु एकरणस्य च। संग्रहे योपमर्दयोः प्रथमं साहसं स्मृतं वासः पञ्चन पानानां गृहोपकर
णस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं। व्यापादो विषयश्चाद्यैः परदारानिमर्शनं प्राणोपरोधि
यच्चान्युक्तमुत्तमं साहसं। तस्य दंडक्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य उशस्त्रकेर्दष्टः पंच
शतावरः। उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरा निर्वसनां कने। तदंगुष्ठे द
ष्टकं को दंड उत्तमं साहसं इति वक्ष्ये यथापराधतारतम्यादुत्तमं साहसे समस्तावस्तावा योऽप्यः
॥ ७ ॥ तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दंडमाह। तन्मूल्यद्विगुणो दंडो निरुक्तवेत्तवत्तुगुणः। तस्याप
हतद्रव्यस्य मूल्यात्तद्विगुणो दंडः यः पुनः साहसं कृतवानाहमकार्षमिति कुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दंडो

१४१

नवति। एतस्मादेव विशेषदंडविक्षानात् प्रथमं साहसादिसामान्यदंडविक्षानमपहारव्यतिरिक्तवि
षयंगम्यते। ७। साहसिकस्य प्रयोजितारं प्रयाहयः साहसं कारयति सदाप्यो द्विगुणं दमं यश्चैव
मुक्ताहं दाता कारयेत्तच्चतुर्गुणं। यस्तु साहसं कुर्वित्येवं वाचैव कारयत्यसौ साहसिकदंडाद्विगुणं
दंडं दाप्यः। यः पुनरहं तु न्यधनं दास्यामि तं कुर्वित्येव मुक्ता साहसं कारयति स चतुर्गुणं दंडं दाप्योऽ
वक्षति शयात्। ८। साहसिकविशेषप्रयाहः अर्धकोशान्तिकमकुञ्चनार्थाप्रहारदः। सदिष्टस्या
प्रदाता च समुद्रगृहने दकत्। सामंतकुलिकादिनामपकारस्य कारकः। पंचाशत्यणिको दंड एषामि
ति विनिश्चयः। अर्धस्यार्धहस्याचार्यादि राक्षेयमाज्ञातिक्रमंचयः करोति यश्च न्नाटनार्थात्ताडय
ति। तथा सदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं ग्रहमुघाटयति। तथा स्वगृहहेत्रादिसं
सक्तगृहहेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च यो
ऽपकर्त्तते सर्वे पंचाशत्यणपरिमितेन दंडेन दंडनीयाः। ९। किंच। स्वहंदविधवागामी विरुद्धेना
नक्षवति। अकारणे च त्रिकोष्ठाचंडालश्चोत्तमान् स्मृशन्। शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्रे च नोऽकः

मि० व्यव०
२

अयुक्तं शपथं कर्तव्यं नो योग्यं कर्म कर्तुं। एष कुप्यपश्नानां च सुस्वप्नप्रतिधातकत्। साधारणस्यापि
दासीगर्जविनाशकत्। पितापुत्रस्वसृन्नादं पत्याचार्यशिष्यका। एषामपि तान्योन्यामी च शतदंडना।
क। नियोगविनायः स्वेष्टया विधवांगुलि। चौरादिनया ऊर्ध्वैर्विकृष्टेशकापि नातिक्षयति। यश्चेष्ट
थाक्रोशं करोति। यश्च चांडालो ब्राह्मणादीन् पृच्छति। यश्च मूढप्रवृत्तिना नृदिगंबरादीन् देवे पित्रे च
कर्मणि सोऽयति। यश्चायुः कं मातरं रूदीष्यामीत्येवं शपथं करोति तथाऽयोग्य एव
मूढादिर्योग्यं कर्म ध्ययनादि करोति। एषो वलीवर्हः कुप्यपश्नोऽजादयस्वेषां सुस्वप्नप्रजनन
शक्तेर्विनाशकः। एष कुप्यपश्नामिति उपाये हिंसाद्यौषधप्रयोगेण वृक्षादेः पलपश्नानां पातयि
ता साधारणद्रव्यस्य वैचकः। दासीगर्जस्य पातयिता च पित्रादयोऽपि ता एव संतोऽन्योन्यं कुं सिते सर्वे
प्रथेकं पणशतं दंडादिति वंति। ७॥ इति साहसप्रकरणं ॥ ७॥ साहसप्रसंगात्तद्वशात्पराधेषु नेडका
दीनां दंडमाह। वसानस्त्रीनृपणान् दंडो नेडकस्तु पराश्रुकं। विक्रयाचक्रयाक्षनेयावितेषु पणान् द
श। नेडको वस्त्रस्य धवकः स यदि निर्लेजनाथं समर्पितानि वासांसि स्वयमाह्लादयति तदा सौपणत्र

१४२

यंदंडः। यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्यं वा एतावत्कालमुपसृज्यार्थवस्त्रदीयते मत्तमे तावद्धनं देय
मिथ्येवेनाटकं यो ददाति आश्विं वानयति स्वमुह्यो वायावितं यो ददाति सोऽथ पराधं दंडापणान् द
डनीयः। तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णं शाल्लफलके क्षालनीयानि न पाषाणेन च व्यथयनीयानि न च स्वगृहे
वासयितव्यानीतरथा दंडः। शाल्लफलके क्षाल्ये निष्पाद्या सासिनेडकः। न च वासांसि वासो निर्नि
र्हरेन च वासयेदिति मनुस्मरणत्। यदा पुनस्तानि प्रमादनाशयति। तदा नारदोक्तं दष्टव्यं मूल्याष्ट
जागोदीयेत स कष्टौ तस्य वाससः। द्विः पादस्त्रिस्तृतीयाशश्चतुर्थेति धर्मैव च। अर्धह्यनुपरतः पा॥
दंशोपवथः क्रमात्। यावच्छीणदंशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः। ह्यति अष्टपणं क्रीतस्य स कष्टौ तस्य व५
स्य नाशितस्याष्टमजागो न पणं मूलेन मूल्यां देयं द्विर्द्वैतस्य त्रयपणं त्रिर्द्वैतस्य पुनस्तृतीयांश
तूनं चतुर्द्वैतस्य अर्धपणं चतुष्टयं देयं। ततः परं प्रतिनिर्लेकिनमवशिष्टमूल्यां पादापचयेन देयं। या
वच्छीर्णं जीर्णं स्य पुनर्नाशितस्येष्टातो मूल्यादानकल्पनं ॥ ७॥ पितापुत्रविरोधे उसाक्षिणा विपणोदमः
अंतरे च तयोर्थः स्यात्तस्याप्यष्टगुणोदमः। पितापुत्रयोः कलहेयः साक्ष्यमंगीकरोति। न पुनः कलहं

निव्यव
२

निवारय्यसौपण्यं दंडः ॥ यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाते प्रसिद्धं न वयसौ च कारात्रयो र्यश्च
कलहं वर्धयति ॥ सोपि त्रिपणादष्टगुणं च त्रिंशतिपणान् दंडनीयः ॥ दंपत्यादिष्वयमेव दंडोऽनुस
रणीयः ॥ ७ ॥ उजाशासनमानानां कूटकाणां कस्य ॥ एतिश्च व्यवहर्त्तयः सदा षोडशमुत्तमं ॥ उ
जातो लनदंडः शासनं पूर्वोक्तं ॥ मानं प्रस्वरोणादि ॥ नाणकं मुद्राचिह्नं तं दमनिष्कादि ॥ एतेषां यः
कूटकद्वेष्टे प्रसिद्धपरिमाणं दण्डं यथा मूलं न वमाधिकं वा इमा देरव्यावहारिकमुदितं वानां त
दिगर्भं वा करोति ॥ यश्च तैः कूटैः जानन्नपि व्यवहरति ॥ तावुनौ प्रत्येकमुत्तमं सह स दंडनीयो
॥ ८ ॥ नाणकपरीक्षणं प्रयाद ॥ अकूटं कूटकं कूटं यश्चाप्यकूटकां सनाणकपरीक्षीतु
दाप्य उत्तमसाहसं यः पुनर्नाणकपरीक्षीतां मादिगर्भमेव दयादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यं वा क
टमिति आसावुत्तमसाहसं दंडः ॥ ९ ॥ चिकित्सकं प्रयाद ॥ निषमिष्याचरन् दाप्य स्तिर्यक्षु प्रा
थमं दमं ॥ मानुषे मध्यमं राजमानुषे चोत्तमं दमं यः पुनर्निषमिष्यार्थं वेदाननिष्क एव जीव
मार्थं चिकित्सितकोटमिति स्तिर्यग्मनुष्यराजपुरुषे चिकित्सा माचरय्यसौ यथाक्रमेण प्रथममथ

१४३

नृत्त

मोक्षमसाहसान् दंडनीयः ॥ तत्रापि स्तिर्यगादिषु विशेषेण मानुषेषु वर्षविशेषेण राजपुरुषेषु वर्ष
विशेषेण राजप्रयासति विशेषेण वदंडस्पगुरुलघुनावः कल्पनीयः ॥ १० ॥ अवध्ययश्च वध्ना निव
ध्यश्च प्रमुचति ॥ अत्राप्रव्यवहारं च सदा षोडशमुत्तमं यः पुनर्विनीतं न मनपराधिनं राजा कृत्या वि
नावध्नाति ॥ यश्च वधं व्यवहारार्थमाकृतमनिर्हन्त्यवहारं चोत्तमं सावुत्तमसाहसं दाप्यः ॥ ११ ॥
मानेन पुलयावापियो शमस्रमकं हरेत् ॥ दंडं सदा षोडशं तं दंडो हानौ च कल्पितं यः पुनर्वणि क
दिकार्यसादेः पणस्याष्टमं शकूटमानेन कूटं लया दान्यथा वा पहरया सोपणानां दिशने दंड
वीयः ॥ अपहतस्य पुनर्दण्डस्य दंडो हानौ च दंडस्यापि दंडिहानी कल्प्यो ॥ १२ ॥ सेषकस्नेहलवणगंध
धान्यगुडादिषु पणेषु प्रक्षिपन् हीनपणान् दाप्य षोडश ॥ नेषका मोषध्वं स्नेहो घृतादिः ग
ध्वं सुशीरादिः ॥ आदिशस्त्रादिगुमरिवादिः ॥ एतेषां सारं द्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडश प
णो दंडः ॥ १३ ॥ किंच ॥ मूर्खमणिस्त्रायः काष्ठवक्त्रवाससां ॥ अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो द
मः ॥ न विद्यते बकस्य जातिर्यस्मिन् मूर्खमादिके तदजातितस्मिन् जातिकरणे विक्रेयार्थं गंधवर्ष

मि० अ० व०
२

सातरसंचरणेन वज्रमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन यथा मल्लिकामोदसंचरणेन मृत्तिकायां सुगं
धामलकमिति। मर्जारचर्मणि वर्णकृष्णपादनेन व्याघ्रचर्मिति। स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्म
रागइतिकायां सिकेसूत्रेण कर्षाक्षने। नयटसूत्रमिति। कालयसेवर्णकृष्णक्षनेन रक्तमि
ति। त्रिककाष्ठे चंदनामोदसंचरणेन चंदनमिति। कंकोले च गारव्यलवंगमिति। कार्यासिके वा
ससिगुणे कर्षाक्षनेन कौशेयमिति। विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मदेः। पण्यस्याष्टगुणोदंडो
वेदितव्यः॥ ८॥ समुक्तपरिवर्तनसारनाडं च कृत्स्नं आधानं विक्रयं वापि नयतो दंडकल्पना।
नत्वे पणोत्तुपंचाशत्यणोत्तुशतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दंडो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्। मुक्तपिधानं मुक्ते
न सह वर्तत इति। समुक्तं करंडकं। परिवर्तनं यथा सः। योऽन्यदेव सुक्तानां पूर्णं करंडकं दर्शयि
त्वाहस्तलाधवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं करंडकं समर्थयति। यश्च सारनाडं कसूरिकादिकं कृ
त्स्नं वा विक्रयमाधिवानयति। तस्य दंडकल्पना वेदितव्या। कृत्स्नमकसूरिकादेर्मूल्यनूते प
णे निम्ने नूते नूनपण मूल्ये इति यावत्। तस्मिन् कृत्स्ने विक्रीते पंचाशत्यणोदंडः। पण मूल्ये

१४४

जोदद्वद्विरुद्धेया॥ ८॥ वणिजः प्रगाहः॥ संनय ऊर्वतामर्धसावा
धं कारुण्यिना अर्धस्य सा सं १

सं ३

उनः शतं द्विपण मूल्ये द्विशतो दंड इत्येवं मूल्यवृद्धिं वा जानतां दंड उत्तमः॥ राजानि रूपिना धर्मस्य
का सं वृद्धिं वा जानतोऽपि वणिजः संनयमिति वा कारुण्यं रक्तकादीनां शल्पिनां चित्रकारादीनां
सावाधं पीडाकरमर्धं तरेण सजोना ऊर्वतः पण सह दंडनीयाः॥ ९॥ किंच संनय वणिजां
पण्यमनर्थेणो एरुंधतां। विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः। ये पुनर्वणिजो मित्रिवादे
ज्ञातरागतं पण्यमनर्थेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुंधति। महाधर्मेण वा विक्रीणां तेतेषामुत्तम
साहसो दंडो विहितो मन्वादिभिः॥ १०॥ केन पुनरर्थेण वर्तितव्यमित्यत आह राजानि स्थाप्यते योऽर्थः
प्रथमं तेन विक्रयः। क्रयो वा निस्तवस्तस्माद्वणिजां जानतु स्मृता। राजानि सन्निहिते सत्तियस्तेना
र्थः स्थाप्यते तेनार्थेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः। निर्गतः स्वोनिः स्वोऽवशेषस्तस्माद् राजा
नि रूपिना स्त्रियोनिः स्वः स एव वणिजां जानकारीन पुनस्वच्छंदपरिकल्पितात्। मनुनार्थं क
रणे विशेषो दर्शितः पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे पसे तथा गते। ऊर्वीत चैवां प्रथमं धर्मसंस्थापनं नृप इति
॥ ८॥ किंच स्वदेशे पणोत्तुशतं वणिगृह्णीत पंचकं। दशकं पारदेशे उच्यते सद्यः क्रयविक्रयः॥

नि० यव०
२

स्वदेशप्राप्तपण्यगृहीतयोर्विक्रीणीतेसंपंचकंशतैः। पण्यशतेपण्यपंचकलासं गृह्णीयात्। प्राप्तेपरदे
शात्युनः। पण्यशतपण्यमूल्यादशपण्यनूलानंगृह्णीयात्। यस्यपण्यग्रहणदिवसएवविक्रयःसंपद्य
ते। यः पुनः कालान्तरेविक्रीणीते। तस्यकालोऽर्धवशात्तानोऽर्धः कल्पः। एवंचयथार्धेनिरूपितेपण
शतेपण्यशतेपंचपण्योलानोनवतितथैवायोरिक्कास्वदेशपण्यविषयेस्वापनीयः॥ ७॥ पारदेशपण्येऽर्ध
निरूपणप्रकारमाह। पण्यस्योपरिसंस्थाप्ययंपण्यस मुद्रवं। अर्धोऽनुग्रहककार्यः। केतुविक्रे
तुरेवच। देशान्तरामतेपण्यदेशान्तरगमनप्रत्यागमनसांडयदण्युक्तादिस्थानेषुयावानुपयुक्त
कोर्धस्तावंतमर्धपरिगणय्यपण्यमूल्यानसहमेजयिचायथापण्यशतेदशपण्योलानःसंपद्या
तेतथाकेतुविक्रेत्रोरनुग्रहककार्योर्धोरिक्कास्वापनीयः॥ ८॥ प्रासंगिकंपरिसमाप्याधुनावि
क्रीयासंप्रदानंप्रक्रमतेतत्त्वस्वपंनारदेनानिहितं। विक्रीयपण्यमूल्यानकेतुर्यत्प्रदीयते। वि
क्रीयासंप्रदानंतद्विवाहपदमुच्यते। तत्रविक्रेयप्रत्यस्यचराचरनेदेनहैविध्यमनिधाय
पुनःषड्विधंतेनैवप्रययादि। लोकेऽस्मिन्निधिविधंपण्यङ्गमस्वावरंतथा। षड्विधस्तस्यउत्तु

२४५

उत्तिनमुवर्णदि

धैदीनादानविधिक्रमः। गणितंउत्तितंमेयंक्रिययारूपतः। श्रियेति। गणितंक्रमुकफलादिमेयं
शात्यादि। क्रिययावाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिषादि। रूपतःपण्योगनादि। श्रियादी
द्यासरकतपक्षरागादीत्येतत्प्रकारमपिपण्यविक्रीयासंप्रयत्ततोदंडमाह। गृहीतमूल्यायःपण्य
केतुर्नैवप्रयत्तति। सोदयंतस्यदायोसौदिशानंवादिगागते। गृहीतमूल्यायस्यर्पणंस्वविक्रेत्रातकृ
हीतमूल्यां। तद्यद्विक्रेताप्रार्थयमानायस्वदेशवणिक्केत्रेनसमर्पयति। तच्चपण्ययदिक्रयका
लेवक्तमूल्यासकालान्तरेऽप्यमूल्यानैवउत्पत्ते। तदाऽर्धकासक्ततोयउदयोदधिःपण्यस्यस्वाव
रङ्गमात्मकस्यतेनसहितंपण्यविक्रेत्रेदापनीयः। यदापण्यकासक्ततःकेतापण्यस्योद
योनास्ति। किंतुक्रयकालेयावदेवयतोमूल्यास्ययत्पण्यसितिप्रतिपन्नतावदेव। तदातत्पण्यमा
दायतस्मिन्देशेविक्रीणतस्ययोलानस्तेनोदयेनसहितंदिक्त्रिकमियादिप्रतिपादितवृद्धि
रूपोदयेनवासहितंकोटवांछावशाद्दापनीयः। यथाहनारदः। अर्धश्रेदवहीयेतसोदयंपण्य
मावहेत्। स्थानिनामेषनियमोदिशानंदिश्विवारिणामिति। यदाचर्धमहयेनपण्यस्यनूनतावेतस्त

मि० अ० व०
२

दातस्मिन्पण्येवस्त्रगृहादिकेयत्रपक्षेगस्तदाश्चादनसुरंतिवसनादिरूपेविक्रेतुस्तस्मिन्पण्यमसौ
दाणः। यथाह नारदः। विक्रीयपण्यमूलेनयनं। केतुर्नप्रयच्छति। स्थावरस्यह्ययंदाणोऽङ्गमस्यक्रि
याफलमिति विक्रेतुर्नो गः। ह्ययत्रपच्यते। केतुसंवेधिवेनहीयमाणवान्नशुनः। ऊअपातसस्यध
तादिरूपः। तस्यउत्रपहनेतवपिण्यदयेतापक्रियेतवा। विक्रेतुरेवसोनर्थोविक्रीयासंप्रयच्छत
यत्रोक्तवात्। यदाअसौकेतादेशांतरात्यप्यग्रहणार्थमागतस्तदातत्पण्यमादायदेशांतरेविक्री
णाजस्ययोऽजानस्तेनसहितंपण्यविक्रेताकेत्रेदापयितव्यः। अयंचकीतपण्यसमर्पणनियमोऽ
नुशयात्तावेष्टव्यः। सतिचनुशयेकीचाविक्रीयकिंचिद्विद्यादिमन्त्रकंवेदितव्या॥७॥ किंच॥
विक्रीतमपिविक्रेयंपूर्वक्रयंत्यगृह्णाति। हानिश्चेत्केतुदोषेणकेतुरेवहिसानावत्। यदापुनर्जा
तानुशयःकेतापण्यनङ्किततदाविक्रीतमपिपण्यमन्यत्रविक्रेयं। यदापुनर्विक्रेतादीयम
नंकेतानगृह्णाति। तच्चपण्यराजदेविकेनोपहृतंतदाकेतुरेवासौहानिर्नवेत्। पण्यग्रहणरू
पेणकेतुदोषेणनाशितवात्॥८॥ अपिच॥ राजदेवोपघातेनपण्येदोषनुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवा

१४६

सौयाचितस्याप्रयच्छतः। यदापुनःविक्रेताकेत्राप्रार्थयमानमपिपण्यकेत्रेनसमर्पयत्यजातानु
शयोऽपिराजदेविकेनोपहृतंतवतितदासौहानिर्विक्रेतुरेवातोत्पदुष्टंपण्यंविनष्टमहं
केत्रेदेयं। अन्यहस्तेचत्तिक्रीत। उष्टंवाउष्टवधदि। विक्रीणीतेदमस्तत्रमूल्यात्तद्विगुणेनवेत्यः। पु
नर्विनैवानुशयमन्यहस्तेविक्रीतंशुनरन्यहस्तेविक्रीणीते। सदोषवापण्यप्रच्छादितदोषविक्रीणी
ते। तदातत्पण्यमूल्याद्विगुणेदसौवेदितव्यः। नारदेनाप्यत्रविशेषोदर्शितः। अन्यहस्तेउविक्रीय
योऽन्यस्मैतत्प्रयच्छति। इयंतद्विगुणंदाणोविनयंतावदेवउ। निर्दोषंदर्शयित्वाउसदोषयःप्रया
च्छति। समूल्याद्विगुणंदाणोविनयंतावदेवविति। सर्वश्रायंविधिर्दत्तमूलेपण्येष्टव्यः। अदत्तमू
लेषुनःपण्येवाङ्गात्रक्रयेकेतुविक्रेत्रेनियमकारिणः। समयाद्वत्तेप्रवृत्तौनिवृत्तौवानदोषः। य
थाह नारदः। दत्तमूल्यास्यपण्यस्यविधिरेषाप्रकीर्तितः। अदत्तेन्यत्रसंमयान्नविक्रेतुरविक्रयश्च
त॥९॥ विक्रीयानुशयोनिहितः। कीतानुशयस्वरूपंउप्राक्प्रयचितमधुनातउनयसाधारणधर्म
माह॥ ह्ययद्विचवणिजापण्यानामविज्ञानतां। कीचानानुशयःकार्यः। ऊर्वन्वज्रागदंडभाक्परी

मि० अ० व०
२

द्वितीयपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतो र्धकतां वृद्धिमपश्यतां केशनुशयो न कार-
यः विक्रेत्रावमहार्धनिबंधनं पण्यक्षयमपश्यतानां नुशयितव्यं वृद्धिद्वयपरिज्ञाने पुनः क्रैवृवि-
क्रेत्रोरनुशयो नवतीति व्यतिरेका उक्तं नवति। अनुशयकालावधिष्वनारदेनोक्तः। क्रीवामूयेन
यः पण्येऽः क्रीतं मन्यते कयी। विक्रेतं प्रतिदेयं तस्मिन्नेवाक्यविद्वत्। द्वितीये क्रिददक्रेतामूये
त्रि। शाशमावहेत्। द्विगुणं तृतीये परतः क्रैत्रे वतदिति। अपरीक्षितक्रयविषये पुनः पण्यवैगुण्य
निबंधनां नुशयावधिर्दशैकपंचसमाहेयादिना दर्शित एव। तदनया वा वीर्यक्या वृद्धिद्वयपरि-
ज्ञानस्यानुशयकारणं नमवगम्यते। यथा पण्यपरीक्षाविधिवत्पण्यदोषाणां मतः पण्यदोषतः वृ-
द्धिद्वयकारणं प्रितयात्तावेऽनुशयकालान्तरे पियद्यनुशयं करोति। तदा पण्यषट्कां दंडनीयः
अनुशयकारणसंप्राप्तेऽनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो यमेव दंडः। उपभोगेनावितस्वरेषु हि
शर्धेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो यमनुको दंडो द्रष्टव्यः। परेण उदशाहस्य न दद्यात्पिदा-
पयेत्। आदशानो ददच्चैवराज्ञा दंडः शतानिषडिति। वृ० इति श्री विक्रीया संप्रदाने नाम प्रकरणं

१४७

॥ वृ० ॥ संन्यसमुच्चाननाम विवादपदमिदानीमनिदक्षति। समवायेन वणिजां लानार्थं कर्म कुर्वतां ल-
नालानौ यथा द्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ। सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कर्मद्वये वं रूपं संप्रतिपत्तिः।
समयस्तेन ये वणिकनटनर्तकप्रभृतयो लानलि स्यात्प्रातिस्विकं कर्म कुर्विते। तेषां लानां लानां वृ-
चया पचयौ यथोद्वेगं येन यावद्धतं पण्यग्रहाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेण स्मेतागः। यथा प्रधानगुणना-
वयर्था लोचनयाऽस्य नागद्वयमस्यैको नागद्वये वं रूपं संप्रतिपत्तिः। यथा संप्रतिपत्तौ वेदितव्यो-
॥ वृ० ॥ किंच प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितं। सतद्दद्याद्विज्ञवाच्चरक्षिताद्दशमांशना कंतेषां सं-
न्यप्रचरतां मध्ये वण्यमिदमिदं नव्यवहर्त्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यत्राशितं अनादिष्टमनुज्ञा-
तं वा कुर्वीते न तथा प्रमादात् प्रज्ञाहीनतया वा येन याशितं सतत्पण्यं वणिश्यो दद्यात्। यः पुनस्तेषां म-
ध्ये चोरराजादिजनितानां सनात्यण्यं पालयति। स तस्माद्दक्षितात्यण्यं दशमंशं लनते॥ वृ० ॥ अर्धप्रहे-
पणादिंशं नागं शुक्लं नृपो दरेत्। व्यासिद्धं शङ्कयोगं च विक्रीतं शङ्कगमितं। इत्यत्यण्यस्य च त्रमूल्यामि-
त्यर्थः। तस्य प्रहे पणाज्जकोऽनिरूपणाद्वेतोरसौ मूल्यादिंशं नितमं शंशुः कार्यं गृह्णीयात्। यत्पुन

मि० व०
२

५

व्यासिद्धमन्त्रनविकेयमिति राजाप्रतिषिद्धं यच्च राजयोग्यं मालिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तदार्थे निवेद्य जानते
नेन विक्रीतं चेदराजगामिभ्यो दाननिर्णयेन सर्वराजापहरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ मिथ्यावदन्यरीमाणं शुक्लं स्वा
नादपासरन् दाप्य शुभं शुण्यं यश्च स बाहुकं यदिक्रयं यत्तु नर्वणि कृत्वा क्वचनार्थं पण्यपरिमाणं निष्क
ते शुक्लं ग्रहणस्वानादाऽपसरति यश्च स्येदेव स्येवेत्येवं विहास्य दीनूतं पण्यं क्रीणानि विक्रीणीते वा
ते सर्वपण्यं शुण्यं देडानीयाः ॥ ९ ॥ अपि च त्रिकः स्वलङ्कशुक्लं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश। ब्राह्मणः
प्रातिवेश्यानां सेतदेवाऽनिमंत्रणे शुक्लं द्विद्विद्विद्वं स्वलङ्कं लङ्कं च तत्र स्वलङ्कं मर्धप्रक्षेपणाद्विशं
जागं शुक्लं नृपो हरेदिच्छेत्तं लङ्कं तु मानवेति हितं पणं दानं तरेयदाप्यः पेरुषोर्ध्वपणं नरे पादं पशुभ्य
योषिव्यादाधं रिककः पुमान् ॥ नाड्युष्मनियानानितार्थं दाप्या निसारतः रिकं नाड्यनियं किंचित्पुमांस
श्चापरिच्छदादतिशुक्लं हयेऽप्यपरो विशेषः न निम्नकार्षीपणमस्ति शुक्लं न शिल्पवृत्तौ न शिशो न हस्ते न
नेक्ष्य लक्ष्म न हस्तावशेषे न श्रोत्रिये प्रवक्षिते न यद्वृद्धिर्नीर्यतेऽनेनेति तरः नावादिस्तद्वन्यशुक्ले धिक्
तस्त्रिकः सयदा स्वलोद्भवशुक्लं गृह्णाति तदा दशपणान् देडनीयः ॥ वेष्टो वेश्म प्रतिवेश इति स्ववे

१४८

श्मानि मुखं स्ववेष्टमपार्श्वं स्वेवेष्ट्यते तत्र तवाः प्रातिवेश्या ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मण प्रातिवेश्य
स्तेषां श्रुतं तुल्यं संपन्नानां श्राद्धं विभुविनवे सद्य निमंत्रणे एतदेव दशपणं त्रिकं देडं न वेदितव्यं ॥ १० ॥
देशान्तरं नृपवणिगृह्णं प्रयाद् देशान्तरं गते प्रेतेऽप्यदायादवाधवाः ज्ञातयो वादरेयुस्तदा गता
स्तेर्विना नृपः यदा संनृत्यकारिणां मध्येयः कश्चिद्देशान्तरं गतो नृपस्तदा तदीयं मंशं दायादः पुत्रा
द्यप्यवर्गः बंधवो मान्यपक्षा मावतायाः ज्ञातयोऽप्यवर्ग्यतिरिकाः सपिंडा वा आगता संनृत्यव्य
वहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुस्तेर्विना दायादाद्यना वेराजा गृह्णीयात् वा शैवे न च दा
यादानां वैकमधिकारं दर्शयति पौर्वापर्यनियमश्च पत्नीद्वितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि विद्वे
यः शिष्यसंबन्धश्च ब्राह्मणनिषेधे वणिकप्राप्तिश्च वचनप्रयोक्तृत्वं वणिक्कामपि मध्येयः पिंडदा
नर्षदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् सामर्थ्याविशेषेषु नः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विनश्य गृह्णीयुः
स्तेषामप्यनावेदशवर्षदायाद्यागमनं प्रतीक्ष्याना गतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् तद्देदं नारदेन स्य
ष्टमुक्तं एकस्य चेष्ट्या न्मरणं दायादो स्य तदा पुत्रात् अन्ये वा सति दायादेशकश्च सर्व एव ते तदन्तरं

मि० अ० व०
२

वेत्तु गुप्तकारयेद्दशवस्तरान्। अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्वित्ततः। राकातदात्मसाकुर्यादेव धर्मो नदी
यत्ते इति॥ किंच॥ जिह्वं न्यजेत्पुर्निर्लभमशक्तो न्येन कारयेत्। किं ह्येवं च कस्तनिर्लभं निर्गतं लभं लभ
मास्त्रिद्युते युर्वदिः कुर्युः। यश्च संन्यकारिणो मध्ये नाड्यप्रथवेक्षणदिकं कर्तुमसमर्थो सावनेन
स्वकर्मभारवाहनं तदायव्यपरीक्षणदिकं कारयेत्॥ ७॥ प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृच्छिगादिष्वतिदि
शति। अनेन विधिनारय्यात्कृत्तिककर्षककर्मिणा। अनेन लाना लानो यथा इत्यमिथा दिवणिग्ध
र्मकथनेन कृत्तिकादोत्रादीनां कृषीजलानां नटनर्तकतद्वादीनां च शिल्पिकर्मोपजीविनां विधिवर्तन
प्रकारं आख्यातं स्तत्र च कृत्तिकाधनविनागे विनागे विशेषो मनुना दर्शितः। सर्वेषां मर्दिनो मुख्यास्तदर्थे
नार्दिनो परे। तृतीयः। तृतीयां शाश्वतार्थां शाश्वतपादिन इति अस्यायमर्थः। ज्योतिष्टोमेन शतेन दीक्षयं
तीति वचने नगवांशतमृच्छिगामतिरूपे। दक्षिणकार्ये विनिर्युक्तं मृच्छिगश्च होत्रादयः। षोडशतत्र
कस्य क्रियानश इत्येव यामिदमुच्यते। सर्वेषां होत्रादीनां षोडशविंशति मध्ये ये मुख्याश्च चारो हो
त्रधर्तुर्ज्योता तारस्ते शतस्यार्दिनः। सर्वेषां नागपरिहरणोपपत्तिवशाया नाष्टाचवारिशूपादौ

१४९

नार्दिनाडः। अथरेमौ वावरुणप्रतिप्रस्वाष्टास्त्राणां सिंघास्तातोरस्तवर्धेन तस्य मुख्यां शार्देन च
उर्विशतिरूपेणार्दिनाडः। येषु न स्मृतीयिनोऽस्त्रावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिदत्तीरस्ते तृतीयिनो मुख्या
शस्य षोडशगोरूपवृत्तीयां शोन तृतीयां शनाडः। येषु पादिनो ग्रावस्तुडनेष्टपोष्टपोष्टसुवृक्षणा
स्ते मुख्या नागस्य यश्च तृतीयां शोदादशगोरूपस्तद्विनाडः। ननु कथमयमंशानियमो घटते न तावदत्र
समयो नापि वचनेन यदशगानियमः स्यादतः समस्यादशकतवादिनित्यायेन सर्वेषां समांशना
त्कं कर्मातुरूपेण वांशनात्कामितिर्युक्तं। तत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेर्दिनस्तदर्थि
न। स्मृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादेन घटते। यर्दितस्य कृत्तिकात्ते ज्योतिष्टोमे तृतीयचतु
र्थीशनात्कं मेवरुणादीनां न स्यादतो वै दिकार्धप्रकृतिसमाख्यावलाप्या गुक्तांशानियमोऽपि क
ल्पत इति निरवद्यं॥ ७॥ ✕॥ इति संन्यसमुद्धानं नाम प्रकरणं॥ ७॥ ✕॥ ७॥ इदानीं स्तेयं प्रकृत्य
तेन ह्यक्षयं च मनुना निहितं। स्यात्साहसं तन्वयवत्प्रसन्नं कर्मयुक्तं। निरन्वयं न वेत्तु स्तेयं क
थाऽप्यनुयते च यदिति। अन्वयवत्तद्व्यवहारि राजाध्यक्षादिसमस्तप्रस

मिथ्यव
२

नबलावष्टनेनयत्परधनहरणादिकं क्रियते तस्मात्संसेयं तद्विलक्षणं निरन्तरं यद्व्यस्वाम्या
द्यसमक्षं वंचयिष्यायत्परधनग्रहणं तद्व्यसे। यच्च साधयमपि क्वचानमयेदं कृतमिति नयान्निष्ठु
नेनदपि सेयं। नारदेनाप्यक्तं। अथायैर्विविधैरेषां ललायिष्यापकर्षणं। सुसमत्प्रमत्तेन। सेया।
माङ्गर्मनीषिण इति। तत्र तत्स्वरग्रहणं पूर्वकवाहं डनस्य ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकवात् ज्ञानोपा
यं तावदाह। यादकैर्गृह्यते चोरो लोभेणाप्यपदेन वा। पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः। यश्च
रोयमिति कनेर्विरव्याप्यते। सौयाहकैराङ्गपुरुषस्त्वनया लप्रवृत्तिनिर्ग्रहीतव्यः। लोभेणापहतना
ङ्गनादिना वाचोर्ध्विकेन। नादादेशादास्त्यचौरपादानुसरणेन वा याह्यः। यश्च पूर्वकर्मापराधी प्र
कुरव्यातचौर्यः। अशुद्धोऽप्रज्ञातो वा संस्थानं यस्या सावशुद्धवासकः सोपियाह्यः॥ ७॥ किंच। अन्ये
पशंकया याह्याकातिनामादि निष्कवेः। एतस्त्रीयानसक्ताश्च शुक्लनिम्नमुखस्वराः। परद्वयगृहणाव
ष्टकागृहचारिणः। निरायाव्ययं तश्च विनष्टद्वयविक्रयाः। न केवलं पूर्वोक्ता याह्याः किंच न्येपि वक्ष्यमा
णे लिङ्गैः। शंकया याह्याः। कातिनिष्कवेन। नाहंश्च द्दये वं रूपेण। नाम निष्कवेन नाहं हविष्यद्वये वं रूपेण

१५७

चरति
यथ

आदिग्रहणाश्च देशग्रामकुलाद्यपलापेन चलकितायाह्याः। एतपणागनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्तास्त
थाकृतस्योसिचमिति चौरयादिभिः। एषोयदिष्कमुखो जिन्नस्वरो वा न वति तर्हि असावपियाह्यः। वक्तव
चनात्स्विन्नललादादीनां ग्रहणं। तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वास्य ग्रहमिथे वंष्टंति। वेषांतर
क्षरणेनात्मानं गृह्यिष्याये चाया नावेगि वक्तव्यकारिणः। ये वा विनष्टद्वयाणां जीर्णवस्त्रनिम्ननाङ्ग
नादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्रयिकास्ते सर्वे चौर्यसंभावना याह्याः। एवं नानाविधचौर्यलिं
गात्पुरुषान् गृहीवा एते चोराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत। ननु न लिङ्गदर्शनमात्रेण चौर्य
निर्णयं कुर्यात्। अचौर्यस्यापि लोभादिचौर्यलिङ्गसंबंधसंनवात्। यथाह नारदः। अन्यहस्ता
त्परिन्तष्टमकामाडुष्टिस्तनुवि। चोरेण वा प्रतिहिंसलो अयन्नारीत्यहयेत्। तथा असयाः सय
संकाशाः सयाश्चासयसन्निनाः। हश्यंते विविक्षना वास्तस्माद्वक्तं परीक्षणमिति। ७॥ एवं
चौर्यशंकया गृहीतेनास्मात्संशोधनीय इत्याह। गृहीतं शंकया चौर्येनात्मानं वेदितुं शोधयेत्
दापयिष्यात्तद्व्यं चौरदंडेन दंडयेत्। यदि चौर्यशंकया गृहीतस्तरणार्थमात्मानं न शोध

मि० व्य०
२

यति। तर्हि वक्ष्यमाण धनदापनवधादिदंडनायवेदतोमानुषेण तदभावे दिव्येन वात्माशोधनीयः। न
नुनाहं चौर इति मिथ्यात्तरेकथं प्रमाणं संभवति। न स्यान्नावरूपवात्। उच्यते। दिव्यस्य तावदावा
नावगोचरं चरुमावाप्यतरः। ऊर्यादि यत्र प्रतिपादितं मानुषं पुनर्थं यपि साक्षात्तु मिथ्यात्तरे।
न संभवति तथापि कारणं संसृष्टे जावरूपमिथ्याकारणे साधनसुरेनाभावमपि गोचरयथेव
यथानाशापहारकालेऽहं देशांतरस्तद्व्यतिथुक्तैर्नाविते चौर्यानावस्याप्यर्थासिद्धेः शुद्धिर्न
वयेव॥ ७॥ चौरदंडमाह॥ चौरं प्रदाप्यापहंतं धातयेद्विविधैर्वधैः। यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्नि
रपेक्षं वानिश्चितचौर्यः स्वामिने पहतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वादापयिवा विविधैर्वधै
धत्तियेत्। एतश्चोक्तमसाहसदंडप्राप्तिर्योगोत्तम इत्यविषयः। ननु नः पुष्पवस्त्रादि कुट्टमध्यम
इत्यापहारविषयः। साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दंडो मनीषिभिः। स एव दंडस्तेपि इत्येव विश्वतु
कमादिति नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तम इत्यविषये व्यवस्थापितवात्। यस्तु न
र्हदमनुवचनं। अन्यायोपाक्षवित्तवात् धनमेषां मलात्मकं। अतस्तान् धातयेदका नार्थदंडयेदिति

१५१

तदपि महापहाराधविषयः॥ ७॥ चौरविशेषे पवादमाह॥ श्रुतिं ब्राह्मणं कृत्वा स्वगृहादिप्रवासयेत्।
तु ब्राह्मणं पुनश्चौरं महयपराधेन धातयेदपि ललाटे कथिवा स्वदेशान्निष्कासयेत्। अंकनं च म
पदाकारं कार्यं। तथा च मनुः। गुरुतल्पेन गः कार्यः सुरायाणे सुराध्वजः। स्तये च श्वपदं कार्यं ब्रह्म
हृण्यशिराः पुमानिति एतच्च दंडोत्तरकालं प्रायश्चित्तमधिकीर्षना इव। यथा दमनुः। प्रायश्चित्ति
ननु ऊर्वाणाः पूर्ववर्णा यथोदितं। नो क्याराललाटे उदाप्यास्त्रुत्तमसाहसमिति॥ ७॥ चौरादर्श
नेऽपहत इव प्राप्तप्रायमाह। धातिते पहतं ते दोषो ग्रामनर्तकनिर्गते। विवीत नर्तस्तु पथि चौरो
र्धर्त रवीतके। यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा ज्ञायते। तदा ग्रामपतेरेव चो
रापेक्षा दोषः। स्तत्परिहाराय स एव चौरं गृहीत्वा राक्षोऽप्ययेत्। तदशकौ हतं धनं धनिने दद्यात्
दिचौरपदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति। दर्शयितुं नस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधियतिरेव चौरधनं वा
अर्पयेत्। तथा च नारदः। गोचरे यस्य सुरेव तत्तेन चौरः प्रयत्नतः। ग्राह्यो दाप्यो यवाशेषं पदं य
दि न निर्गते। निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति। सामंतान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दाया

मिथ्यव
२

येदिति विधीते च पक्षे विधीतस्वामिन एव दोषः ॥ ७ ॥ यदा च ध्वन्येतत्तन्वयवीत के वा विना द
न्यत्र दोषे तदा चौराद्वर्त्तमाना लस्यदिक्या लस्यचापराधः ॥ ८ ॥ किंच स्वसीमिदद्या ग्रामस्तु पदं व
यत्र गच्छति पंचग्रामी वहिः कोशा कक्षादशग्राम्यथा वा पुनः यदा पुनर्यामा हहिः समीपपर्यन्ते हो
त्रे मोषादिकं न वतिः तदा तज्जामवासिन एव दद्यात् यदि मोक्षहिश्चौरपदं न निर्गते पुनर्यत्र ग्रामा
दिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् यदा च नेक ग्राममध्ये कोशा मात्रा हहिः प्रदेशे
घातिनो तु रिवतो वा चौरपदं च कृतं संमर्दादिना नशं तदा पंचानां ग्रामाणां समाहारः पंचग्रामी दश
ग्राम समाहारो वा दद्यात् विकल्पवचनं तु यथा तस्यास्य पदं तद्धनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येव
मर्थं यदा च न्यतो पदं तद्धनं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् चौरहंत मवर्द्धि
त्यथवा स्नानं गमयेत् स्वकोशाद्वा दद्यादिति गौतमस्मरणात् मुषिता मुषित संदेहे मानुषेण दिव्ये
न वा निर्णयः कार्यः यदि तस्मिन् दाप्यमाने न वेनोषेत् संशयः मुषितः शपथं दाप्यो बंधुनिर्वापि साध
येदिति छद्ममुस्मरणात् ॥ ९ ॥ अपराधविशेषेण दंडविशेषमाह बंदिग्राहस्तथा वृद्धिं कुं ऊरा

१५२

र्णचहारिणः प्रसह्य घातिनश्चै वश्वलमारोपयेत् नरान् बंदिग्राहादीनां बलावष्टेनेन यातकान् नरान्
शूलानारोपयेत् अथ च वधप्रकारविशेषोपदेशः अग्नागारायुधगारदेवतागारजेदकान् दस्यश्वरथ
दंष्ट्रश्च दन्यादेवा विचारयन्निति मुनुस्मरणात् ॥ १० ॥ किंच उक्ते पृथगर्थिने दौ करसंदंशहीनकौ का
र्यौ द्वितीयापराधे करपादै कहीनकौ वस्त्राद्युक्तिपथपहरतीत्युक्ते पकः वस्त्रादिबन्धस्वर्णादिकं
विमं स्योक्त्यदायोपहरत्यसौ ग्रंथिने दौ तथा क्रमकारेण संदंशसदंशेन तर्ज्या गुह्येन च हीनौ का
र्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादै कहीनकौ कार्यौ उक्ते पृथगर्थि
ने दयोरेकमेकं करपादं च विद्यादित्यर्थः एतदप्यत्र मसाहसप्राप्तियोग्यप्रव्यविषयं तदंगत्वे दद्रा
युक्तो दंड उन्नमसाहस इति नारदवचनात् तृतीयापराधे तु वध एव तथा च मनुः अंगुलीग्रंथिने
दस्य छेदयेत् त्रयमेव द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति जातिद्वयपरिमाणतो मूल्याद्यनु
सारतो दंडः कल्पनीयः ॥ ११ ॥ जातिद्वयपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयः शक्तिगुणदेशकालादीनां
दंडगुरुलघुनावकारणानामानं यत्प्रतिद्वयं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दंडकल्पनोपायमाह ॥

मि० व्य०
२

कुद्रमध्यमहाद्वयं हरणे सारतो दमः । देशकालवयः शक्तिसंविद्यं दंडकर्मणि । कुद्राणां मध्यमानामुत्तमा
नां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्यानुसारतो दंडः । कल्पनीयः । कुद्रादिद्रव्यस्वरूपचत्वारदेनोक्तं । मृत्तां डास
नखघास्तिदासचर्मटणादियत् । शमीक्षान्यक्ततात्रचकुद्रद्रव्यमुदाहृतं वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं
पत्रवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवाऽपि । हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगो गऊवाकिनः । देवत्रा
ह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमं । त्रिप्रकारेषु पिद्रव्येषु सार्थिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहससूयो दंडनि
यमस्तेनैव दर्शितः । साहसेषु यएवोक्तस्त्रिषु दंडो मनीषिभिः । स एव दंडस्तेषु पिद्रव्येषु त्रिषु नुक्तादिति
मृन्मयेषु मणिकमलिकादिषु गोव्यतिरिक्तेषु च महिषमेषादिषु शुभ्राह्मणसंबंधिषु च कनकधा
न्यादिषु तारतम्यनावोक्ती च वाच्यं दंडविशेषकाद्यां मूल्यानुसारेण दंडः कल्पनीयः । तत्र च दंड
कर्मणि दंडकल्पनायां तद्वैतं नूनं देशकालवयः शक्तिः सम्यक्चित्तनीयं । एतच्च जातिद्रव्यपरिमाण
परिग्रहादीनामुपलक्षणं । तथा ह्यष्टापद्यं स्तेयकिं चिषंश्च स्यद्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिपक्षं विड
षोत्तिकमेदंडं न्यस्यमिति । अयमर्थः । किं विषयश्चेनात्र दंडो लक्ष्यते । यस्मिन् न पदहारे यो दंड उक्तः स

१५३

विद्वद्ब्रूय कर्तृके पदहारेष्टगुण आयानीयः । इतरेषां पुनः विद्वद्विद्यब्राह्मणानां विडषां स्तेये द्विगुणो
त्तराणि किं विषाणि षोडशधा त्रिंशच्चतुः षष्टिगुणा दंडा आपादनीयाः । यस्मादिदं ब्रूयादिकर्तृके
पदहारे दंडं न्यस्य । मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः । अष्टापद्यं च स्यद्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिपक्षं विड
षोत्तिकमेदंडं न्यस्यमिति । अयमर्थः । किं विषयश्चेनात्र दंडो लक्ष्यते । यस्मिन् न पदहारे यो दंड उक्तः स
विद्वद्ब्रूय कर्तृके पदहारेष्टगुण आयानीयः । इतरेषां पुनः विद्वद्विद्यब्राह्मणानां विडषां स्तेये द्विगुणो
त्तराणि किं विषाणि षोडशधा त्रिंशच्चतुः षष्टिगुणा दंडा आपादनीयाः । यस्मादिदं ब्रूयादिकर्तृके
पदहारे दंडं न्यस्य । मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः । अष्टापद्यं च स्यद्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिपक्षं विड
षोत्तिकमेदंडं न्यस्यमिति । अयमर्थः । किं विषयश्चेनात्र दंडो लक्ष्यते । यस्मिन् न पदहारे यो दंड उक्तः स

मिथ्यव

२

समसाहसः। अपराधेन सर्वस्वकन्याउहरतो वध इति। कुड्द्रव्याणां उमाषा नूनमूल्यानां मूल्यात्
पंचगुणोदंडः। काष्ठनोडरणादीनां मृन्मयानां तथैव च। वेणुवेणवनांडानां तथा स्नाह्वस्त्रिचर्मणां।
शाकामांसां मूलां नाहरणे फलमूलयोः। गोरसेक्षु विकाराणां तथा लवणसैलयोः। यक्तानां कृता
त्राणां मस्यानां मद्दिषस्य च। सर्वेषामन्यमूल्यानां मूल्यात्पंचगुणोदम। इति नारदस्मरणात्। यः पुनः प्र
थमसाहसः। कुड्द्रव्येषु शतावरः पंचाशत्यर्थतो सौमाषमूले तदधिकमूले च यथा यो ग्यं च वस्त्रा
पनीयः। यत्पुनर्मनवक्षुद्रव्यगोचरं न तन्मूल्यादिगुणोदम इति। तदव्यवहारविषयं। तथा पराध
गुरुवादपि दंडगुरुवं। तथा संधिछिन्ना उये चोर्थरात्रौ ऊर्वं तितस्कराः। तेषां छिन्ना नृपो हस्तौ तीक्ष्ण
मूले निवेशयेदिति। एवं सर्वेषामनंथा तत्र तिष्ठं च कुमशकैः। कानि परिमाणदिनिः। कारणैः
दंडगुरुलघुना वः कल्पनीयः। पथिकानां पुनरन्यापहारे तदंडः। यथा हमनुः। द्विजो ध्वगः। ही
णवृत्तिर्ध्विद्वेषे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्मदंडं दातुमर्हति। तथा चणकत्री हि गोधूम
यवानामुक्तमाषयोऽनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थिते। तथैव सप्तमेन केन कानि षड

१५४

नश्रता। अश्वस्तनविक्षानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति। अचौरस्यापि चौरा यकारिणो दंडमा
ह। नकावकाशा म्फदकमंत्रोपकरणव्यानूदवाचौरस्य वा दंडोर्जनतो दमउत्तमः। नक्तम
शनं। अवकाशो निवासस्थानं। अग्निश्चौरस्य शीता एनो दाद्यर्थः। उदकं उषितस्य मंत्रश्चौर्योपका
रोपदेशः। उपकरणं चौर्यसाधनं। व्ययोपहारार्थं देशांतरं गच्छतः। पाथेयं। एतानि चौरस्य दंडवर्द्ध
ष्टवजानन्मपिथः प्रयच्छति। तस्योत्तमसाहसोदंडः। चौरोपेक्षिणामपि दोषः। शक्ताश्च यउपेक्ष
तेनेपितदोषनागिन इति नारदस्मरणात्। च। किंच। शस्त्रावपाते गर्नस्य पातने चोत्तमोदमः।
उत्तमोवाधमोवापि पुरुषस्त्री प्रमापणे। परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासी ब्राह्मणगर्भव निरेकेण
गर्नस्य पातने चोत्तमोदमः। दासी गर्ननिपातने उदासी गर्नविनाशकदियादिनाशतदंडो निहि
तः। ब्राह्मणगर्ने उदासी गर्नमविक्षातमिथ्यवब्रह्महत्यातिदेशवद्व्यति। पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमाप
णशीलवृत्ताद्यपेक्ष्योत्तमोवाधमोवादंडो व्यवस्थितो वेदितव्यः। अपि च। विप्रदण्डं स्त्रियं चैव
पुरुषघ्नीमगर्हिणी। सेतुने च करी वा शुशिला वक्षः प्रवेशयेत्। विशेषेण प्रदण्डं विप्रदण्डं च

मिः अ व २

स्वगर्तपातनीचयाचधुरुषस्यहंतीसेतनातेत्रीचएतागर्तरहिताः स्त्रीगलेशिलांबध्वाशुप्रवेशयेत्य
थानप्रवते॥८॥ किंच॥ विषाग्निदांपतिगुरुनिजापयप्रमाणी॥ विकर्षकरनासोष्ठीकचागोनिः प्र
मापयेत्॥ अगर्निणीमिथनुवर्त्तनेयापरवक्षर्थमन्तपानादिषुविषंददातिः याचदादार्थ्यामा
दिशग्निनथायाचनिऊपतिगुर्वपयानिमारयति॥ तांछिन्नकर्षनासोष्ठीकचाअदांतेडिष्टव
जीवहैः प्रवाहमारयेत्॥ स्तेयप्रकण्ठेयदेतसाह॥ सिकस्यदंडविक्षानंतस्त्रासंगिकमितिमंतव्य
॥९॥ अविज्ञातकट्टिकेहननेहृत्कानोपायमाह॥ अविज्ञातहनस्याशुकलहंसुतबांधवाः
प्रष्टव्यायोषितश्चास्यपरपुंसिरताः पृथक्॥ अविज्ञातधुरुषेणघातितसंबंधिनः सुताः प्रया
सन्नाबांधवाः केतास्यकलहोजातः॥ इतिकलहमाशुप्रष्टव्यास्तथासुतस्यंबंधिनोयोषितोया
शुपुरंपुंसिरताव्यनिवारिण्यस्ताअपिप्रष्टव्या॥१०॥ कथंप्रष्टव्याइत्याह॥ स्त्रीइववृत्तिकामो
चाकेनवायंगतः॥ सह॥ मृच्छदेवसमासन्नंष्टेघापिऊनशनैः॥ किमयंस्त्रीकामोइवकामोवृ
त्तिकामोवातथाकस्यकिंसंबंधिन्यावास्त्रियामस्यरनिगसीत्कस्मिन्वाइव्येप्रीतिः ऊतोवाह

स

१५५

निकामः॥ केनवासहदेशान्तरंगतइतिनानाप्रकारंव्यनिवारिण्योयोषितः पृथक् पृथग्विश्वास
र्वकंप्रष्टव्यांतथामरणदेशनिकरवर्त्तिनोगोपारविकाद्यापेजनातेविषिवासपूर्वकंप्रष्टव्याः नाना
प्रकारैः प्रश्नैर्हंतारनिश्चिततडचितोदंडोविक्षातव्यः॥११॥ किंच॥ क्षेत्रवेशमवनग्रामविचीतरव
लदाहकाः॥ राऊपत्यनिगामीचदग्धव्यास्तुकटाग्निना॥ क्षेत्रंपक्कफलसस्योपेतंवेशमगृहं॥ व
नमटवी॥ त्रीडावनंवा॥ ग्रामं॥ विचीनमुक्तलक्षणं॥ खलंवा॥ येदहंसित्यश्वराऊपत्रीमनिगच्छति
तासर्वान्कटैवीरणमयैर्वेषधिवादहेत्॥ क्षेत्रादेर्दाहकानामारणदंडप्रसंगाद्दामिक्षातं॥१२॥
॥इतिस्तेयप्रकरणं॥१३॥ स्त्रीसंग्रहणारव्यविवादपदंवारव्यायते॥ प्रथमसाहसादिदंडप्राप्त्य
र्थंत्रेक्षतस्वरूपंवासेनविदुतं॥ त्रिविधंतस्मारव्यातंप्रथमंसाहसंस्मृतं॥ त्रैषणं गंधमाल्यानामृष्ट
नृषणावासना॥ प्रलोभनंवाप्तपानेमध्यमंसमुदाहृतं॥ सहासनंदिवक्तेउपरस्परमपाश्रयः॥ केशा
केशिग्रहश्चैवसम्यक्संग्रहणंस्मृतं॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीनावः संग्रहणंसंग्रहणज्ञानपूर्वकवात्क
र्तुदंडविक्षानस्यतत्कानोपायतावदाह॥ पुमान्संग्रहणेग्राह्यः॥ केशाकेशिपरस्त्रियाः॥ सद्यो वा
नध्यमोशनं॥ अदेशकालतावातिर्निर्जनेवपरस्त्रियाः॥ कटाद्यावेहणंलसंप्रसृतं॥१४॥

मिश्रव
२

कामकैश्चिः प्रतिपन्नौद्योस्तथा संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केश केश्यादिनिर्दिष्टैर्ज्ञातव्यः
परस्परस्य केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केश केशितत्रसिनेदमितिसरूपद्विज्जीहोसतीचक
र्मव्यतिहारइतिसामसांतइअथयः अथयचंचुमरतीयाविनक्तिः तथावायमर्थः परनार्थ
यासहकेशकेशिक्रीडनेन निनवैः कररुहदशनादिकृतवृत्ते रागकृतैर्लिङ्गैर्दयोः संग्रतिपत्त्या
वाज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तौ ग्रहीतव्यः परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुदादिक्यदासार्थः किंच नीवीस्तना
प्रावरणसक्ति केशावमर्शनं अदेशकालसंतापसहैकस्नानमेव च यः पुनः परदारपरिक्षानग्रं विप्र
देशकचप्रावरणकधनमूर्धरुहादिस्पर्शनं सान्निताषदवाचरति तथा आदेशे निर्दलेकनता संकी
र्त्तवांधकाराकले संतापनं करोति परनार्थावासहैकमंचकादौरिरंसयाचतिष्ठते सोपि संग्रहणे प्र
वृत्तौ ग्राह्यः तच्च शंका मानदोषपुरुषविषयमितरस्य पुन दोषः यथाहमनुः यस्त्वनारितः पु
र्वमन्निनाषेत्तकारणात् न दोषं प्राप्नुयात् किंचिन्नहितस्य व्यतिक्रमइति यः परस्त्रियाः स्पृष्टः कृतं ते
ऽसावापि ग्राह्यइतितेनैवोक्तं स्त्रियं स्पृष्टो ददेशेयः स्पृष्टो वामर्षयेत्तथा परस्परस्यानुमते सर्वसंग्रह

१५६

णं स्मृतमिति यश्चमयेयं विदग्धाऽसकृदमितेति चरितेति श्लाघया नुङ्गङ्गनसमं रूपापययसा
वपि ग्राह्यइतितेनैवोक्तं दर्पाद्यादिवा मोहात् श्लाघया वा स्वयंवदेत् पूर्वमयेयं नुकेति तच्च सं
ग्रहणं स्मृतमिति ॥ ७ ॥ प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संतापादिकरणे दंडमाह स्त्रीनिषेधेशतं
दद्यात् दिशतं दंडं पुमान् प्रतिषिद्धे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा प्रतिषिद्धतइति प्रतिषेधः प
तपिनादिनिर्येत सह संतापणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दंडं दद्यात् पुरुषः पुनरे
वं निषिद्धे प्रवर्तमानो दिशतं दद्यात् दयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संज्ञोगे
वर्षानुसारेण यो दंडो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः एतच्च चारणादिनार्थाव्यतिरेकेण नैष चारणद्वारेषु वि
धिर्नोक्तो यदी विप्रः सकृद्यंति हिते नारी निर्युताश्चारयंति चेत्तिमनुस्मरणात् ॥ ८ ॥ तमिदानीं संग्रहणे
दंडमाह स्वजाता बुतमो दंड आनुलोम्ये च मध्यमः प्रतिलोम्यवधः पुंसो नार्थाः कर्णादिकर्त्तनं च उ
र्ध्वमपि वर्णानां बलाकारेण सजातीयगुणपरद्वारा निगमे सा सीति पण सहस्रं दंडनीयः यदाच्चा
नुलोम्ये न हीनवर्णस्त्रियस्तु गृहाः मणिगच्छति तदा मध्यसाहसं दंडनीयः यदा पुनः सवर्णम

मि० अ० व०
२

गुप्तामात्रलोमेनगुप्तावावृत्तिः। तदा मनवे विज्ञेयः उक्तः। सहस्रं ब्राह्मणो दंडो गुप्तां चिप्रां वजा वृत्तं
ज्ञातानि पंचदशः स्याद्विज्ञेयसहस्रं गतः। सहस्रं ब्राह्मणो दंडो दापो गुप्ते उते वृत्तं। शुभ्रायां क्षत्रिय
विशोः सहस्रं उते न वेद म इति। एतच्च गुरु मखि नार्थादियतिरेकेण दृष्टं। माता मातृपसा स्वधूम
उजानी पिष्टसा। पिष्टस्य सस्त्रिष्यस्त्री। न गिनी चोतस्त्रिष्यस्त्री। उदिताचार्य नार्थावसगोत्रा शरण
गता। राज्ञी प्रवृत्तिता धात्री साधी वल्लभा चया। आसामन्यतमा गच्छन् गुरु न त्यग उच्यते। शिश्वस्योक्त
र्तनात्र नान्यो दंडो विधीयत इति नारदे स्मरणात्। प्रतिलोमे उक्तं वृत्तं स्त्री गमने क्षत्रियादेः। गुरुषु
स्य वधः। एतच्च गुप्ता विषयः। अन्यत्र तु धन दंडः। उनादी ये हिता वेव ब्राह्मण्य गुप्तया सह। त्रिषु तोषू
द्ववदं द्यौ दग्धौ वाट काग्निना। ब्राह्मणी यद्य गुप्ता उमे वेता वैश्यपाथि वौ। वैश्यं पंचशत ऊर्या क
त्रियं उत सहस्त्रिण मिति। मनु स्मरणात्। शूद्रस्य पुनरगुप्ता मुक्तं वृत्तं स्त्रियं वृत्तं तोलिंग छेद सर्वा स्वा
पहारौ गुप्ता उवृत्त तस्तस्य वध सर्वस्वापहा। शविते ते वैष्णवं। शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा। द्वैजातं वर्णमावस्तन।
अगुप्तौ लिंग सर्वस्वे गुप्ते सर्वेण हीयत इति नार्था पुनर्हीन वर्ण वृत्तं या कर्त्तव्यो रादियहणान्नासा

१५७

देश कर्त्तनं। आनुलोमेन वा सर्ववृत्तं दंडा कल्पः। अयं च वधा द्द्वैशो राजस्तस्यैव पातनाधि
कारान्न विज्ञाति मात्रस्य ब्राह्मणः परीक्षार्थं मपिशस्त्रना ददीते तिशस्त्रग्रहण निषेधात्। यदा नुराज्ञो नि
वेदने काल विलंबने च कार्यं तियाता शंका तद्वा स्वयमेव कारादी नूहन्त्यात्। शस्त्रं विज्ञाति निर्याह्यं
धर्मो यत्रो रूढ्यते। तथा नातता यिव धे दोषो हं उर्न वतिकश्चन। प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्क संमन्क मृच्छतीति
शस्त्रग्रहणान्पुञ्जानाच्च। तथा क्षत्रिया वैश्ययो रन्यो न्यस्या स्त्रा निगमने यथाक्रमं सहस्रं पंचशत
पणात्तको दंडो वेदिन्यौ। तदा ह मनुः वैश्यश्चैक्षत्रिया गुप्ता वैश्या वा क्षत्रियो वृत्तेत्। यो ब्राह्मण
मगुप्ता यां तावुनौ दंडमर्हति इति॥ ७॥ परदार्य प्रसंगा कन्याया मपि दंडमाह॥ अलंकृतं हरन कन्या
मुत्तमं च न्यथा धर्मं। दंडं दद्यात् सवर्ण सुप्रातिलोमे वधः स्मृतः। विवाहानि मुखीन्ता मलंकृतं सवर्ण
कन्या पहरन्नुत्तमसाहसं दंडनीयः। तदन निमुखी सवर्ण हरन्प्रथमं साहसं। उक्तं वृत्तं कन्या मप
हरत। पुनः क्षत्रियादेर्वध एव। दंड विधानाच्चापहर्तुं सकाशादास्त्रिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते॥ ८॥ आ
नुलोम्या पहरणे दंडमाह॥ सकामास्तनुलोमा मुनदोषस्त्वन्यथा धर्मः। यदिसा नुरागा हीन वर्णा क

वि० व०
२

न्यामपहरति तदा दोषानावात्र दंडः । अन्यथा च निबंती मपहरतः प्रथमसहस्रोदंडः ॥ ७ ॥ कन्या ध
र्षणे दंडमह ॥ इषणे उकरछेद उन्नमाया वधस्तथा । अनुलोमास्त्रिचतुर्वर्त्तने यद्यका मां कन्या व
लाकारेण नखक्षतादिना हृषयति । तदा तस्य करश्चेन्नयः । यदा पुनस्तामेवांगुलिप्रक्षेपेण योनि
क्षेपं कुर्वन् हृषयति तदा मत्तकषट्शतसहितोऽंगुलिछेदः । अनिषत्प्रत्ययः कन्या ऊर्याद्वर्षेण
मानवः । तस्याङ्गुलार्थे अंगुल्ये दंडं चार्हति षट्शतमिति । यदा पुनः सा उरगा पूर्वव हृषयति । तदा
पितृनैव विशेष उक्तः । सकामां हृषयन् कन्यायंगुली छेदमर्हतीति शतं उदमदाप्यः प्रसंगविनिवृ
त्तय इति । यदा उ कन्यैव कन्या हृषयति । विदग्धा वा । तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्ताः कन्यैव कन्याया ऊ
र्यति स्यात्सुदिशतो दयमः । या उ कन्या प्रऊर्या स्त्रीमासद्योमो द्यमर्हति । अंगुल्यो रेव हि छेदं रवरे
णे हृदं नंतथेति । कन्या ऊर्यादिति कन्या योनि क्षतवती ऊर्यादित्यर्थः । यदा पुनरुक्तं प्रजातीयो
कन्या हृदं नमथे विशेषात् सानुरागमकामां वा निगच्छति । तदा हीनस्य ह्यत्रियादेर्वधः । उन्नमां सेवमा
नस्तु कथनो वधमर्हतीति मनुस्मरणान्न । यदा सवर्षं सकामां निगच्छति । तदा गोमिथुनं शुक्रं

१५५

तत्पित्रे दद्याद्यदीच्छति । पितरि तु शुक्रमनिच्छति दंडस्तु पेण तदेवरा के दद्यात् । सबर्षा मकामा उगच्छतो
वध एव । यथा ह मनुः । शुक्रं दद्यात् सेवमानः समा मिच्छेत्सिताय दियोऽकामां हृषये कन्या ससद्यो वधम
र्हति । सकामां हृषयन् स्त्रियो न वधं प्रप्नुयान्नर इति । ७ ॥ किंच । शतं स्त्री हृषणे दद्यात् छेदमिथ्या निशंसि
ता । पशूनां छेदं दद्यात् दीनां स्त्रीणां च मध्यमं । स्त्री शब्देनात्र प्रकृतवा कन्या वमृश्यते तस्यायदिकश्चि
दयमानानेवापस्मारराज्यह्मादि दीर्घकश्चित्तरो गसंस्तृप्तैश्च नवादि दोषात्प्रकारेण यमकन्येति हृष
यत्यासौ शतं दायः । मिथ्या निशंसने पुनरविद्यमान दोषा विष्कारेण हृषणे धे शते दायनीयः गोव्यतिः ।
रक्तपशुगमने शतं दायः । यपुनर्दीनां स्त्रीमया वसायनी मविशेषात् सकामां सकामां गां वा निगच्छत्य
सौमध्यमं साहसं दंडनीयः । ७ ॥ साधारण स्त्रीगमने दंडमाह । अवरुद्धा सुदीप्ता सुकुक्षिण्या सुतथे
वच । गम्यास्वपि पुमान् दायः पंचाशत्यणिकं दमं । गच्छन्नियनुवर्त्तते । उक्तं लक्षणवत्स्त्रियो दास्य
स्ता एव स्वामिना शुश्रूषा दानिक्यं दासार्थं गृह एव स्थातव्यमिथेवं पुरुषांतरोपनोगतो निरुद्धा अ
वरुद्धाः पुरुषनियत परिग्रहा सुकुक्षिण्या यदा दास्योऽवरुद्धा सुकुक्षिण्या वा न वेद्युस्तदा तां सुतथा च ।

मि० च० व०
२

श्राद्धादेश्यास्त्रैरिणीनामपिसाक्षरणास्त्रीणांनुडिष्ठाणां ग्रहणं तासु च सर्वपुरुषसाक्षरणा तया ग
म्या स्वपिगच्छत्यंवाशत्यं दंडनीयः परपरिग्रहीतवेन तासां परदारउच्यते एतच्च स्पष्टमुक्तं ना
रदेन स्त्रैरिण्यंवास्त्रीणांवेत्तादासीति कासिनीचयागम्याः स्फुरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिजोमतः अ
स्ववतुनुडिष्ठासुदोषः स्यात्परदारवत् गम्या स्वपिदिनोपेयात्पत्ताः परपरिग्रहा इति निष्कासिनी
स्वाम्यनवरुदासी ननु च स्त्रैरिण्यादीनां साक्षरणा तया गम्या निष्कानममुक्तं नहि जानितः शा
स्त्रतो वा काश्चन लोके साक्षरणाः स्त्रियपत्रपत्रमते तथा हि स्त्रैरिण्योदास्यश्वतावर्धस्त्रिय एव स्त्रै
रिणीयापतिहृद्यासवर्णकामतः अथे तः वर्णानामातुलोम्येन दास्यन प्रतिजोमत इति स्मरणात्
नचवर्णस्त्रीणां पत्रौडीवतिमृते वा पुरुषांतरोपनोगोघटते उः शीलः कामवृत्तौ वा गुणैर्वा परिव
र्तितः परिचर्यः स्त्रिया साध्य संततं देववत्यतिः कामउक्तपयोदेहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ननु नामापि
गृह्णीयात्पत्रौप्रेते परस्पत्रितिनिषेधस्मरणात् नापिकन्यावस्त्रायां साक्षरणं च पित्रादिपरिरक्षिता
याः कन्यायादातोपदेशाद्वात्रनावेपितथा विधया एव स्वयंवरोपदेशाच्च दासीनावात्स्वधर्माधि

१५९

कारकतिः पारतंत्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरिचारागः नापिवेश्याक्षरणी वर्णानुलोमकव्यतिरेकेण गम्य
जायंतरा संनवात् नदंतः पातिवेचनवर्चवदेवागम्यं प्रतिजोमकवेतुनामानतरागम्यचमतः पुरु
षांतरोपनोगेयोग्यं सत्यमेवां किंच त्रैरिण्याद्यपनोगेपित्रादिरक्तकराऊदंडनयादिदृष्टदोषा
नावागम्यववाचोयुक्तिः दंडानावश्वावरुदासीधिति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दंडवि
क्षानात्र उपाधिरहिता स्वर्थागम्यते स्त्रैरिण्याद्यानां पुनर्दंडानावो विक्षानावात्कन्यां न कंती मुक्त
ष्टन किंचिदपि दापयेदिति लिंगदर्शनाच्चावगम्यते प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्वलननिमित्तं गम्यानां गं
त्रीणां च विशेषाद्भवत्येव यत्पुनर्वेश्यानां जायंतरा संनवेन वर्णतिः पातिवमनुमानाङ्कं वेश्यावर्णा
नुलोम्याद्यंतः पातिन्यामनुष्यजात्याप्रयवात्वास्त्राणादिवदितितत्तकंडगोलकादिभिरनैकांतिक
वात् अतो वेश्यारव्या कचिज्जानिरनादिर्वेश्यायामुक्तं कडातेः समानकातेर्वापुरुषाक्षरणा पुरुषसं
नोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मणादिवज्जोके प्रसिद्धवलादम्पगनीया नच निमृतेयं प्रसिद्धिः स्मर्यते
हस्कंदपुराणे पंचदंडानामकाश्चनाशरमस्तसंततिर्वेश्यारव्यापंचमीजानिरिति अतस्तासां निय

मिथुनव
२

ता

तपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोक्त एकातिपुरुषानिगमनेन दृष्ट दोषो नापि दंडस्तासु चान
वरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दंडस्तथाप्यदृष्ट दोषोपस्थेव स्वदारनियतः सदेति नियमान्
पशुवेद्यानिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यं ॥ अवरुद्धासु दासीष्विय
नेन स्वैरिणादि कुडिष्यामि न मने दंडं विदधतां स्वकुडिष्यासु दंडो नास्तीत्यर्था कुकृतं तस्यापवादमाह ॥
प्रसह्यदास्यनिगमे दंडो दशपणः स्मृतः ॥ बहूनां यद्यकामासौ च उर्विशतिकः ॥ इत्यक् ॥ पुरुषसंनो
गडीविकासु दासीषु स्वैरिणादिषु शुक्लदानविरहेण प्रसह्य बलाकारेणानिगच्छतो दशपणो दंडः
यदि बहव एकामनिष्ठंती बलाकारेणानिगच्छंति तर्हि प्रत्येकं च उर्विशतिपणपूरिमितं दंडं दंडनी
याः ॥ यदा पुनस्तदिच्छया नाटिंदवापश्चादनिष्ठं तीमपि बलाद्वक्तंति तदा तेषामदोषः ॥ यद्विवाध्या
द्यनिनवस्त ॥ स्यात्तस्यात् ॥ व्याधिना सश्रमाय ग्राहक कर्मपरायणा आसं
त्रताचेन्नागच्छेददंडावडवास्मृतेति नारदवचनात् ॥ अ॥ गृहीतवेतनां वेद्यानेच्छंतीनुद्विगुणमाव
हेत् ॥ अगृहीते समं दद्यात्पुमानप्येवमेव च ॥ यदा उशुकं गृहीत्वा स्वस्थार्थपत्तिने छित्तदा क्वद्विगु

१६०

णं दद्यात् ॥ तथा शुक्लं दद्यात् स्वयमनिष्ठतः स्वस्त्यपुंसः ॥ शुक्लानिरेव शुक्लं गृहीत्वा पण्यस्त्री
नेच्छंतीद्विगुणं वहेत् ॥ अतिदत्तं दत्तशुक्लोपिशुभ्याहानीमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तं ॥ तथा न्योऽपि वि
शेषस्तेनैवोक्तः ॥ अप्रयच्छंस्तथा शुक्लमनुनय पुमान् स्त्रिया अक्रमेण च संगच्छन् धातुदंतनखा
दिनिः ॥ अथो नौ चानिगच्छेद्यो बज निर्वपि वासयेत् ॥ शुक्लमष्टगुणं दद्यात् विनयं तावदेव उः ॥ वे
द्याप्रक्षतायास्तत्र कामुकास्तद्विदोषिताः ॥ तत्र प्राप्तेषु कार्येषु निर्वयं सशये विदुरिति ॥ अ॥ किं ॥
च ॥ अथो नौ गच्छतो यौषां पुरुषं वापि मेहतः ॥ च उर्विशतिको दंडस्तथा प्रवृजितागमे ॥ यस्तु स्वयोषा
तुखादावनिगच्छति ॥ पुरुषं वा निमुखो मेहतितथा प्रवृजितां वा गच्छयसौ च उर्विशतिपणान् दंड
नीय ॥ अ॥ किंच ॥ अथानिगमने च क्वः कबंधेन प्रवासयेत् ॥ शूद्रस्तथा न्य एव स्यादंय स्यार्थगमे
वधः ॥ अथाचाडालीना जमनेत्रैव कान् प्रायश्चित्ताननिमुखान् ॥ सहस्रं च स्य स्त्रियमिति मनुव
चनात् ॥ पणसहस्रं दंडयिवा कबंधेन कसितबंधेन नगाकारेण कयिवा स्वराष्ट्रान्निर्वसयेत्
प्रायश्चित्तानि मुखस्य पुनर्दंडनमेव शूद्रः ॥ पुनश्चाडाल्यनिगमेय एव चंडाल एव न वति ॥ अथ ऊ

का

मि० व्यव०
२

स्पुनश्रोडादादेरुक्तृष्टजातिस्त्रनिगमनेवधः॥७॥इतिस्त्रीसंग्रहप्रकरणं॥७॥॥॥व्यवहारप्रक
रणमध्येस्त्रीसुसयोग्यारमपरविवादपदमनुनारदाभ्याविष्टतत्रनारदः॥विवाहादिविधिःस्त्रीणांय
त्रसुसोचकीर्त्यते॥स्त्रीसुसयोगसंज्ञंनद्विवाहपदमुच्यतेइति॥मनुष्माह॥अस्वतंत्राःस्त्रियःकार्याःपु
रुषैःसैर्दिवानिशाविषयेषुचसंज्ञंयःसंस्वाप्याह्यात्मनोवस॥इत्यादि॥यद्यपिस्त्रीसुसयोःपरस्परम
र्थिप्रयर्थितयान्नपसमंयवहारोनिषिद्धस्तथापिप्रयत्नेणकर्तुंपरंपरयावाविहिते॥तयोःपरस्
रानिचारेदंडादिनादंपतीनिजधर्ममार्गेशङ्कास्त्वापनियौइतरथादोषनायवतीतिव्यवहारप्रकरणे
राजधर्ममध्येऽस्यस्त्रीसुसधर्मजातस्योपदेशः॥एतच्चविवादप्रकरणएवसंप्रपंचप्रतिपादितमि
तयोगीश्वरेणनपुनरत्रोक्तंसांप्रतंप्रकीर्णकार्यं॥व्यवहारपदंप्रसूयते॥तत्रज्ञेयंचकथितंनारदे।
न॥प्रकीर्णकेषुनर्ज्ञेयाव्यवहारानृपाश्रयाः॥राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणंयथा॥सुरप्रदानंनेदं
प्रकृतीनांतथैवच॥पाण्डिनेगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः॥पित्रासुत्रविवाहश्चप्रायश्चित्तयतिक्रमः
प्रतिग्रहविलोपश्चकोपश्चाश्रमिणामपि॥वर्षसंकरदोषश्चतद्वृत्तिनियमस्तथा॥नदृष्टंयच्चपूर्वेषु

१६९

सर्वतस्यात्प्रकीर्णकइति॥प्रकीर्णकेविवादपदेयेविवाहाराजाज्ञोद्धनतदाकाकरणादिवि
षयास्तनृपसमयाधिनः॥नृपएवतत्रस्मृत्याचारव्येतमार्गेवर्तमानानांप्रतिकूलतामास्वायव्यव
हारनिर्णयंकर्यात्॥एवंचवदंतयोऽनृपाश्रयोव्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थात्तल्लिखितंनवति॥तत्रा
पराधविशेषेणदंडमाह॥ऊनवाप्यधिकंवापिउिरेवघोरशङ्कासनं॥पारदारिकचौरंवामुंचतोदंडमु
त्तमः॥राजदत्तनृमेनिबंधस्यवापरिमाणान्मूत्रमाधिक्यंवाऽप्रकाशयन्राजशासनंयोऽतिस्वतिय
श्चपारदारिकचौरंरुद्दीचराज्ञेऽनर्थयिचामुंचतितात्तुनावुत्तमसाहसंदंडनीयो॥७॥असंगानृप
श्रयच्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपिदंडमाह॥अनक्षेणद्विजंइष्यदंयमुत्तमसाहसं॥मध्यमंका
त्रयंवेशंप्रथमंशूद्रमर्धिकं॥मूत्रमुरीषादिनाजयाहानर्हेणब्राह्मणंइष्याः॥नृपानादिमिश्रणेन
स्वरूपेणवाइषयिवास्वादयिचोत्तमसाहसंदंडोचवति॥कृत्रियेषुनरेवंइषयिचामध्यमं॥वेशंपइष
यिचाप्रथमंशूद्रंइषयिचाप्रथमसाहसस्यार्द्धदंडोचवतीतिबंधः॥उत्तुनायनक्षइषणेउदोष
तारतम्यादंडतारतम्यमूहनीयं॥७॥किंच॥कटस्वर्णव्यवहारीविमोसस्पचविक्रपीअंगहीनस्तुक

निवृत्त्यवस्था

2

त्रयोदशश्रोत्रमसाहसं रसवेधया पादितवर्षोक्तैः कृतैः स्वर्णैर्व्यावहारशीलोयः स्वर्षकारादिर्यश्च
 विमांसस्य ऊजितामांसस्य श्वादि संवधस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः चत्राष्टाकृत रक्ततदिव बहा
 रचते सर्वप्रत्येकं नासाकर्षकरैस्त्रिजिरंगैर्दीनाः कार्याः चत्राष्टात्रयगच्छेदनमनुचितमुत्रमसाहं सं
 दंडं दण्डः यस्तु नर्मनुनोक्तं सर्वकंटकपापिष्टं हेमकारं उपाध्यैव प्रवृत्तमान मन्ययेद्देहये ध्वः
 वराः कुरैरिति तदेतन्नराड स्वर्षविषयं ॥ ७ ॥ विषयं विशेषे दंडानां वमाह ॥ चत्राष्टादकृतो दोषो नापैह
 ति प्रकृत्यतः काष्ठलोष्टेषु पाषाणवाज्युग्यकृतसथा चत्राष्टादैर्गो गजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यम
 रणादिरूपो सो गवादिस्वामिनो न न वन्यपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्नाममात्रस्य तथा लकृतलोष्टसायक
 पाषाणोच्चैपणे न वाजनायुगे न च युगं वदतां श्वादिना ह्यतोयः पूर्वोक्तो दोषः सोपिकाष्टादीन् प्रा
 स्यतो न न वन्यपसरेति प्रकृत्यतः काष्ठाद्युच्चैपणे न हि सायां दोषा नावकथनं दंडानां वप्रतिपाद
 नार्थं प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिपूर्वकरणनिमित्तमस्यैव काष्ठादिग्रहणं चत्राकिं तो मरादे रूपलक्षणार्थं
 ॥ ८ ॥ किंच ॥ छिन्ननस्य नयानेन तथा न प्रयुगादिना पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषनाक् न सि

नवारजुर्नस्यास्तिनाशकटयुक्तवलीवर्द्धनस्यारजुर्न्यास्तिन्यानेतत्तद्विन्नस्य। शकटादितेनातथान
ग्रयुगेनआदिग्रहणाप्रग्राहचक्रादिनाचेयानेनयश्चाष्टोपसरताचशष्टानिर्यगपगठताप्रतिमुखं
वागठताचमनुष्यादिहिसनेस्वामिप्राज्ञकोवादोषनाग्रनवति। अतस्त्रयभेदजितंवाहिसनस्यतथा
चमनुः। विन्ननस्येनग्रयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागतेअक्षतंगेचयानस्यचक्रनंगेतथैवच। यानस्याष्ठदने
चैवयंत्राणांयोजकैरवस्थास्तथैवच। आक्रमेवाप्यैहीतिनदंडमनुरब्रवीदिति॥४॥ उपेक्षायास्वामिनोदं
डमाह॥ शक्रोद्यमोद्ययन्स्वामीदंष्ट्रिणांशृंगिणांतथा। प्रथमंसाहसंदद्याद्विज्जुष्टेद्विगुणंतथा। अ
प्रवीणप्राज्ञकप्रेरितेदंष्ट्रिर्निर्गजादिनिर्वध्यमानंसमर्थोऽपिस्वामीयद्यमोक्षयन्नुपेक्षेततदाऊकशत
प्राज्ञकनियोजननिमित्तंप्रथमसाहसंदंडं दद्यात्तयदाप्राज्ञकएवंदंडोनस्वामी॥ यथाहमनुः। प्राज्ञ
कश्चेन्नावदासः। प्राज्ञकोदममर्हतीति। प्राज्ञकोयंताआमौलियुक्तः। प्राणिविशेषाच्चदंडविशेषःकल्प
नीयः। यथाहमनुः। मनुष्यमारणेक्षिप्रचौरवक्त्रिचर्षीसवेत्। प्राणन्स्त्रुमहंस्वर्धंगोगजोश्चहयादि
षु। ह्युप्राकाणपशूनांउहिसायादिशतोदमः। पचाशन्नवेदंडः। सुनेषुमृगपक्षिषु। गृह्णाज्जाविका
उमारिनोहंमिति विज्जुष्टेपिनोद्ययतितदाद्विगुणं यक्षपुनः प्रवीणमेवप्राज्ञकंप्रेरयतितदा४

मिथ्यव
२

नानुदंडः स्यात्तच्चमाषकः। माषकस्तु नवेदंडः श्वप्सुकरनिपातन इति। किंच। ऊरुचौरेयनिवद
द्यापः पंचशतदमः। उपजीव्यधनं पुंचस्तदेवाष्टगुणीकृतं। स्ववंशकलंकनयात्तु ऊरुपारदारिकं चौर
निर्गच्छेयनिवदस्येव शतं पणावापंचशतानियस्मिन्मे सतथोक्तं दमदापः। यः पुन ऊरुहस्ता धनमुप
जीव्यकोचरूपेण गृहीत्वा ऊरुमुच्यसौ यावज्जीतं तावदष्टगुणीकृतं दंडदापः। किंच। रजोनि
ष्टप्रवक्तारं तस्यैवः कोशकारकं। तन्मंत्रस्य चनेनारं चैवाजिक्का प्रवासयेत्। राजोनिष्टस्याननिम
तस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण नूयो नूयो वकारं तस्यैव राऊ आ कोशकरणं निहाकारणशीलं तदीया
स्य चमंत्रस्य स्वराष्ट्रविष्टिहोः परराष्ट्रपक्षेष्टयकरस्य वनेनारं ममित्रकर्षेष्टुपंतं तस्य जिक्का सु
कृत्य स्वराष्ट्रानिष्कासयेत्। कोशापहरणदो पुनर्वध एव। राऊः कोशापहंष्ट्रं प्रतिकलेष्टुचस्तिनार
घातयेद्विधेर्दंडैररीणां चोपजापकान्तिमनुस्मरणं विविधैः सर्वस्वापहाराऽगच्छेदवधरूपैरिय
र्थः। सर्वस्वापहारे पियद्यस्य जीवनोपकरणं तत्रापहर्त्तव्यं। चौर्योपकरणं विना यथाह नारदः। अथ
धान्यायुधीयानां वंस्यादीन् वास्यजीवितां। वेश्यास्त्रीणां मलकारान् वाद्यनोघादिनदिदो यच्चयस्योप

१६३

स्ताडयिउस्तथा। राजधानासना रोदुदंड उन्नमसः। मृतशरीरसंबन्धिनो वस्तुमुष्पादे विक्रेतुर्गुहो ४

पकरणं येन जीवंतिका रुकाः। सर्वस्वहरणेप्येतन्न राजाहर्त्तुमर्हतीति। ब्राह्मणस्य पुनर्न शरीरो
ब्राह्मणदंड इति निषेधाधधस्वानेशिरोमुंडनादिकं कर्त्तव्यं। ब्राह्मणस्य वधोमोक्षपुरान्निर्वासनं
कने। उलादेचो निशस्तोकः प्रयाणं गर्हनेन विनियमनुस्मरणं। किंच। मृतांगलग्नविक्रेतुर्गु
होः पित्राचार्यादेस्ताडयिउस्तथा राजानुमतिविना तद्यानं राजाश्वादि आसनं सिंहासनाद्यारोहित
स्योन्नमसाहसोदंडः। किंच। धिनेत्रनेदिनो राजादिष्टादेशकतस्तथा। विप्रचेन नश्रुदस्य जीवा
तोष्टशतोदमः। यः कोक्षादिना परस्पनेत्रदयंति न सिये श्वजोतिः। शास्त्रविदुर्वादिदिनेष्टुयतिरि
क्तो राजादिष्टमनिष्टं संवसरंते तवराड्यक्तनिर्नविष्यतीत्यादिरूपामादेशं करोति। तथायः श्वजेतो
ऊनार्थयज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिंगानि क्षरयति तेषामष्टशतोदमः। अष्टौ पणशतानियस्मिन् दमे
मतथोक्तः। श्राद्धनोऊनार्थं पुनः श्रद्धस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीतबद्धपुष्पा
लिखेदिति स्मर्यंतरोक्तं दष्टमं। दृष्ट्यर्थं उब्राह्मणलिंगधारिणो वध एवः द्विजाति लिंगिनः श्रद्धान्
घातयेदिति स्मरणं। रागलोनादिना न्यथा व्यवहारदर्शने दंडमाह। उदंष्टास्तु पुनर्दष्टाववा

मि० व्य०
२

हारात्पेणउ। सन्याः सङ्गतिनोदंआविवादान्द्विगुणं दमं। उर्ध्वान्स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोऽन्धनेनरा
गलोनादिनिरसम्यग्प्रचारितवेताशंक्यमानव्यवहारान्धुनः। स्वयंसम्यग्प्रचार्यनिश्चितदोषाः।
वसन्त्याः ऊचिसहिताः प्रथेकं विवादेयोदमः पराङ्कितस्यतं द्विगुणं दायाः। अप्राप्तकेतुदंडविधि
परवाधचनस्यरागलोनादिद्यादिश्लोकेनापौनरुक्तं। यदाधुनः साहिदोषेणव्यवहारस्यउष्ण
तातदासाहिणएवदंआसनऊचीनापिसन्याः यदाधुनराजानुमत्याव्यवहारस्यउर्ध्वतदासर्व
वराङ्गसहिताः सन्यादयोदंडनीयाः। पादोगच्चतिकर्तारंपादः साहिणमृच्छति। पादः सनासदः स
र्वान्यादोराज्ञानमृच्छतीतिवचनान्। एतच्चप्रथेकराजादीनांदोषप्रतिपादनपरं। नधुनरेकैकस्यै
वयायापूर्वस्यविनागाययथोक्तं। कर्तृसमवायिकलजनमस्वभाववादपूर्वस्य। ॥ न्यायतोनिष्ठी
तव्यवहारस्यप्रत्यावर्तयितुर्दंडमाह। योमन्येताडितोस्मीतिन्यायेनापिपराङ्कितं। नमायांतधुनकिं
वादापयेद्विगुणं दमं। यः धुनन्यायमार्गेणपराङ्कितोपौधत्वात्तादंपराङ्कितोस्मीतिमन्यते। नमायांतकर
लेख्याद्यप्यन्यासेनधुनधर्माधिकरणमधितिष्ठंतधर्मेषुनः पराङ्कयंतीवादिगुणंदंडदापयेत्। नार

१६४

देनाष्ककंतीरितंवाउशिष्टं चयोमन्येतविधर्मतः। द्विगुणंदंडमास्वायतकार्यधुनरुद्धरे
दिति। तीरितंसाहिजेरव्यादिनीतमनुवृत्तदंडं अनुशिष्टमुहृतदंडं दंडपर्यंतनीतमितियावत्।
यसुनर्मनुवचनं। तीरितंवानुशिष्टचयत्रकचनविद्यते। कृतंनधर्मतोऽज्ञेयंनतत्प्राज्ञोनिवर्त्त
येदिति। तदर्थिप्रयथिनोरन्यतरवचनाध्यवहारस्याधर्मतोऽज्ञेयवाशकायाधुनर्द्विगुणंदंडप्रतिज्ञा
पूर्वकं व्यवहारंप्रवर्त्तयेत्। धुनधर्मतोऽज्ञेयनिश्चयेपिराज्ञालोनादिनाप्रवर्त्तनीयः। इथेवंपरंयत्सु
नर्द्विगुणंदंडेनापिन्यायापेतकार्यंनिवर्त्तितं तदपिसम्यक्करीक्षणेनधर्मपथिस्थापनीयं। न्यायापेतय
दन्येनराज्ञाज्ञानकृतंनवेत्। तदप्यन्यायविहितधुनन्यायेनिवेशयेदितिस्मरणम्। ॥ ३ ॥ अन्याय
गृहीतदंडस्यगतिमाह। राज्ञाऽन्यायेनयोदंडो गृहीतोवरुणायतं। निवेद्यदद्याद्विप्रेत्यः स्वयंत्रिंशत्
कुलीकृतं। अन्यायेनयोदंडोराज्ञालोनादिनागृहीतस्तत्रिंशकुलीकृतंवरुणायेदमितिसंकल्प्य
ब्राह्मणेभ्यः स्वयंदद्यात्। यस्माच्चदंडरूपेणयावगृहीतमन्यायेनतावत्तस्मिन्प्रतिदेयमितरथा
पहारदोषप्रसंगात्। अन्यायदंडग्रहणपूर्वस्वामिनः स्वयेविबेदानावात्। ॥ ॥ इतिश्रीमा

मि० व्यव०
२

स्य च नानन हो या ध्याय तस्य स्य श्री मत्परमहंसपरिव्राजक विज्ञानेश्वर नंदारक स्य कृतौ कृत्तु मिता
कृशया याज्ञवल्क्य धर्मशास्त्र विवृतौ द्वितीयो ध्यायः समाप्तः ॥ ब ॥ ब ॥ शुभं नवतु ॥ ॥ अस्मिन्
ध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते ॥ आद्यव्यवहारमाह का प्रकरणं ॥ १ नुक्ति लक्षणं ॥ २ कृणादा
न ॥ ३ निक्षेप प्रकरणं ॥ ४ साक्षि लक्षणं ॥ ५ लेख्य लक्षणं ॥ ६ दिव्य स्वरूप कथनं ॥ ७ दाय विनागः
८ सीमा विवादः ॥ ९ स्वामिपाल विवादः ॥ १० स्वामि विक्रयः ॥ ११ दत्ता प्रदायिकं ॥ १२ क्रीतानुशयः
॥ १३ अन्त्येय शुश्रूषा ॥ १४ संविध्यतिक्रमः ॥ १५ वेतनादानं ॥ १६ धूल समाक्षयारयं ॥ १७ वाक्य
रुषं ॥ १८ दंड पारुष्यं ॥ १९ साहसं ॥ २० विक्रया संप्रदानं ॥ २१ संनय समुच्चानं ॥ २२ स्तेय प्रक
रणं ॥ २३ स्त्री संग्रहणं ॥ २४ प्रकीर्णक मिति चतुर्विंशति प्रकरणानि ॥ ब ॥ उत्तमोपदस्मेयं
शिष्य स्य कतिरात्मनः ॥ धर्मशास्त्रस्य विवृति विज्ञानेश्वर योगिनः ॥ १ इति याज्ञवल्क्य मुनि
शास्त्रगत व्यवहारिका विवृति विहिता कृत्तु समिताक्षर पद्य यथा मनुरा मजार विवृ
तार्थवती ॥ गंभीरा निः प्रसन्नानिर्वाशितानामिताक्षरा ॥ अनन्यार्थानिरन्यानि विवृति वि

१६५

मिताक्षरा
व्यवहारा
ध्यायः
संपूर्ण
२

द्वितीयो ध्यायः ॥ ब ॥ ॥ इति याज्ञवल्क्य मुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विदितविडम्बः ॥ प्रमिता
क्षरापि विप्रलार्थवती परिबिचतिश्रवणयोरमृतं ॥ ब ॥ श्रीरस्तुः ॥ ॥ मंगलं नूयात् ॥ ॥ स्व
स्ति श्री संवत् १५६७ चर्षे अषाढमासे कृष्ण पक्षे द्वादसी तिथौ शनिदने लक्षितं ॥ कल्याण

१६६

